

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КУНДЕЛЬСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94(477.4)“17/18”:327(470+571)

ДИСЕРТАЦІЯ
КОРИННЕ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У
МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ НАПРИКІНЦІ
XVIII – 60-X РР. XIX СТ.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник (консультант) **Філінюк Анатолій Григорович**, доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І	
МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження	35
1.3. Методологічна основа роботи	45
Висновки до розділу... ..	55
Розділ 2. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА	
ТА ЇЇ КОРИННЕ НАСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ	
КООРДИНАТ РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	
57	
2.1. Анексія Правобережжя та включення місцевих жителів у державний і соціальний організм Росії	57
2.2. Системоутворювальні чинники міжнаціональних відносин українців у їхньому етнонаціональному просторі	74
2.3. Імперське управління та адміністративні методи забезпечення міжетнічної стабільності в Правобережжі	88
Висновки до розділу	99
Розділ 3. РОСІЙСЬКЕ КРІПОСНИЦТВО ЯК	
ДОМІНАНТА МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН	
КОРИННИХ МЕШКАНЦІВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	
102	
3.1. Українці і росіяни: відносини політичної залежності і поневолення	102
3.2. Корінні жителі і поляки: кріпаки та кріпосники чи союзники проти самодержавства?	116
3.3. Міжконфесійний та етнокультурний аспекти в стосунках українців, росіян і поляків	132

Висновки до розділу	144
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ РЕГІОНУ З ЄВРЕЯМИ, МАЛОЧИСЛЕННИМИ МЕНШИНАМИ ТА ІНОЗЕМЦЯМИ	147
4.1. Специфіка стосунків українців і євреїв	147
4.2. Взаємини титульного етносу з невеликими меншинами, колоністами та іноземними підданими.....	167
4.3 Контакти корінного населення у сфері поліетнічної і поліконфесійної освіти	176
Висновки до розділу	192
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.	199
ДОДАТКИ	292

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк. – аркуш

Вид-во – видавництво

відп. ред. – відповідальний редактор

Всеукр. – всеукраїнський

Гол. – голова

Держ. – державний

Держархів Вінницької області – Державний архів Вінницької області

Держархів Житомирської області – Державний архів Житомирської області

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області

ЦДІА України у Києві – Центральний державний історичний
архів України у Києві

ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Інститут рукопису Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського

Зб. – збірник

Ім. – імені

ін. – інші

Ін-т – інститут

іст. – історичний

Кам'янець-Поділ. – Кам'янець-Подільський

наук. – науковий

нац. – національний

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

ред. – редактор

редкол. – редакційна колегія

рр. – роки

с. – сторінка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Нинішнє й майбутнє демократичної та внутрішньо стабільної Української держави визначається як її динамічним політичним й економічним розвитком, так і відносинами корінного етносу та національних меншин. Визначальною передумовою їх гармонійності є рівноправний статус титульної нації та етнічних меншин, вибудований з урахуванням історичного досвіду. Саме вивчення взаємин між людьми є найкращим полем для розуміння себе, оточуючих, суспільства і держави. Адже тривале перебування українських земель у складі сусідніх держав зумовило глибоке вкорінення російських і польських чинників у міжнаціональних відносинах, їх регіональні особливості.

Вивчення проблеми і заглиблення в історичний контекст кінця XVIII – початку 60-х рр. XIX ст. дозволило з'ясувати чимало аспектів про стосунки корінного населення Правобережної України з представниками інших етносів, що її населяли, та окреслити засади, на яких вони вибудовувалися. Проте тема досі всебічно не розкрита в літературі. Між тим, саме знання про міжнаціональні взаємини тих часів слугують інструментом розуміння сучасних проблем і викликів перед нашим народом та найбільш ефективною зброєю в розв'язаній Росією кровопролитній окупаційно-гібридній війні проти України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” (№ державної реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження полягає в з'ясуванні характеру, сутності та специфіки міжнаціональних взаємин корінного населення Правобережної України після анексії Російською імперією внаслідок поділів Речі Посполитої та в умовах інкорпораційної політики в державний організм.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

– на основі історіографічного огляду вітчизняної та зарубіжної літератури з'ясувати ступінь наукової розробки і недосліджені питання перебігу взаємин корінних мешканців із представниками різних етносів Правобережної України;

– охарактеризувати інформаційну наповненість і репрезентативність залучених джерел та методологічну основу роботи з урахуванням сучасного наукового тлумачення поняття “корінне населення”;

– розкрити суспільну детермінованість міжнаціональних стосунків корінного населення Правобережжя його політичним статусом і місцем у системі координат Російської імперії;

– проаналізувати російську кріпосницьку систему як домінанту міжнаціональних взаємин корінних мешканців регіону з росіянами і поляками;

– відтворити особливості відносин українців з єврейським етносом, іншими меншинами, іноземцями і колоністами на його теренах.

Об'єктом дослідження обрано етнонаціональні відносини в Правобережній Україні після її приєднання до складу Російської імперії наприкінці XVIII і до 60-х рр. XIX ст.

Предметом дослідження визначено місце і роль корінних мешканців Правобережжя в міжнаціональних взаєминах в умовах інкорпораційної політики самодержавства.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVIII – початок 60-х рр. XIX ст. Нижня межа пов'язана зі збройною анексією і приєднанням Правобережної України до складу Росії в 1792–1795 рр. Верхня датується початком суспільно-політичної лібералізації, послабленням щодо корінного населення, відміною кріпосного права, новим етапом національного відродження і черговою хвилею мовно-культурної русифікації та асиміляції.

Територіально дослідження окреслюється землями Брацлавського, Подільського, Київського та Волинського воєводств часів Речі Посполитої, а

після включення до складу Російської імперії – Волинської, Подільської та Київської губерній, які з 1832 р. склали Київське генерал-губернаторство.

Методологічну основу дисертації становить комплекс фундаментальних (діалектики й детермінізму), загальнонаукових (історизму, багатофакторності, всебічності, об'єктивності, конкретності та логічності) принципів і конкретно-історичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, предметно-хронологічний, історико-типологічний, аналітико-синтетичний), що дозволило досягти поставленої мети та завдань.

Наукова новизна дисертації полягає у визначенні й висвітленні чинників, сутності, механізмів, які визначали місце та роль корінного населення Правобережної України в міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. У роботі *вперше*:

– на сучасній методологічній основі в площину наукового осмислення поставлено питання про сутність, механізми та зони міжнаціональних відносин, об'єктом і суб'єктом яких були її корінні мешканці;

– акцентовано на особливостях взаємин корінного етносу з національними меншинами та іноземними колоністами і їх відмінностях від інших регіонів, які впливали з імперської природи Росії й виявлялись у повній відсутності діалогу, повсюдній ненависті, примусі, жорстокості, безумовному підпорядкуванні їх життя та праці виключно інтересам самодержавства;

– наголошено, що домінантними в цих відносинах були термінологічна війна, трансформації соціально-станової і етнічної структури Правобережжя за імперськими лекалами, зросійщення його назви та етнонаціональної самоідентифікації титульного етносу;

Удосконалено та поглиблено:

– обґрунтування дії впливу російського, польського та єврейського чинників на автентичність корінного населення і його відмінності від

національних меншин та іноземних колоністів та органічну єдність з автохтонним населенням Правобережної України ;

– ідеологічну складову політики інкорпорації, що проявилася в підходах до назви регіону, функціонування православ'я як основного рупора та інструменту зі зміни світоглядного коду титульного етносу.

Новий рівень отримали положення про:

– руйнування уніатської і православної церков як ідентифікаторів національного самовизначення українців регіону та перетворення православ'я в засіб зросійщення корінного етносу;

– чужоземні еліти, що виявлялися не лише визискувачами, але й промоутерами розвитку різних сфер корінних мешканців Правобережжя.

Наукове і практичне значення дисертації визначається, по-перше, її новизною, узагальненнями і висновками, що істотно розширюють діапазон наукових знань про суть, особливості й наслідки міжнаціональних відносин у Правобережній Україні; по-друге, фактографічний комплекс, обґрунтування і висновки можна залучити до проведення подальших наукових досліджень з історії України, для написання узагальнюючих праць; по-третє, результати дослідження можна застосовувати при викладанні навчальних дисциплін з історії, спецкурсів історико-краєзнавчого, політичного, релігієзнавчого, спрямування, написанні навчальних посібників, і методичних матеріалів, як засіб правильної орієнтації та уникнення конфліктів на міжетнічному ґрунті.

Достовірність отриманих результатів забезпечено поглибленим осмисленням історіографії проблеми, неупередженим аналізом комплексу джерел, застосуванням сучасних методологічних підходів, принципів і методів, які відповідають його меті та завданням дослідження.

Особистий внесок аспіранта. Дисертація є результатом самостійних наукових досліджень. Усі результати роботи та положення, що виносяться на захист і складають її наукову новизну, отримані аспірантом особисто. Половина обсягу однієї статті в фаховому виданні належить дисертанту.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція, положення й висновки роботи викладені в доповідях і повідомленнях на 15 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумах, зокрема: Міжнародній конференції “Церква і держава в служінні народу” (Хмельницький, 2005); Міжнародному симпозиумі “Євреї Великого Князівства Литовського на теренах Литви, Білорусі та України” (Меджибіж, 2011); IX–X буковинських конференціях, (Чернівці, 2013, 2015), XII–XIV подільських історико-краєзнавчих (Кам’янець-Подільський, 2007, 2010, 2014); XXV Вінницькій (Вінниця, 2013); “Хмельниччина в контексті історії України” (Хмельницький, 2012); “Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України” (Кам’янець-Подільський, 2013); “Схід – Захід” (Кам’янець-Подільський, 2015); “Місто Хмельницький у контексті історії України” (Хмельницький, 2010). Результати оприлюднені на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів й засіданнях кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2011–2017 рр.).

Публікації. За темою дослідження здійснено 14 публікацій, 4 з яких у наукових фахових виданнях ДАК МОН України, та 1 – за кордоном.

Структура дисертації обсягом 300 аркушів, із них 198 основного тексту, обумовлена метою, завданнями і змістом проблеми й складається з вступу, 4-х розділів, 12-ти підрозділів, прикінцевих висновків, списку використаних джерел і літератури, що налічує 871 позицію, й додатків.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми.

У сучасному динамічному періоді значних політичних і цивілізаційних змін, котрі переживає Україна, етнонаціональний склад якої налічує, поряд з українцями, понад 120 меншин, визначає актуальність і значимість вивчення етнополітичних процесів у суспільному розвитку та державному будівництві як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях. Проблеми реформування цієї сфери останнім часом стали об'єктом пильної уваги не тільки політиків, учених, активістів суспільних рухів, а й широкої громадськості. Особливо зростає дослідницький інтерес до теоретико-методологічних аспектів міжнаціональних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. як винятково важливого компоненту модерного націотворення у великому XIX ст. Адже міжнаціональні взаємини можуть розвиватися гармонійно або набувати дисгармонійного характеру. Визначальною передумовою гармонійного розвитку є рівноправний статус різних націй та етнічних груп, що має бути закріплений у правовому полі [870, с.342].

Увесь історіографічний процес вивчення проблеми українців про міжнаціональні відносини в регіоні умовно поділено на три основних періоди: 1) перший: від 30 – 40-х рр. XIX ст. до 1917 р.; 2) другий тривав упродовж 1917–1991 рр.; 3) сучасний охоплює період з 1991 р. – з часу проголошення державної незалежності України до наших днів.

Перший період характеризувався становленням української історичної науки. Протягом нього українські дослідники М. Гоголь, М. Максимович,

М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, П. Чубинський, Т. Рильський, Т. Зіньківський, І. Франко, М. Грушевський, О. Єфіменко, Д. Дорошенко заклали міцний фундамент вивчення проблеми взаємин корінного етносу з національними меншинами.

Українсько-російські взаємини в минулому вперше знайшли відображення в “Історії Русів” [524], котра в рукописному вигляді з кінця XVIII ст. до опублікування в 1846 р. переходила з рук у руки й будила передові уми до усвідомлення та осмислення становища, в якому перебували українці. Відомий учений-культуролог В. Шевчук зазначає, що “Історія Русів” мала предтечну місію, бо дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства, щоб “спинити черговий масовий вплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім’я, державні традиції та історію народу...” [755, с.5-28].

Одним із перших українських дослідників XIX ст. до проблеми міжетнічних взаємин в Україні з наукової позиції звернувся М. Максимович, який, за оцінкою О. Грушевського, мав такий великий запас знань, яким не володів жоден знавець малоросійської старовини [461, с.23], що з опублікуванням трьох фольклористичних праць “Малороссийские песни” (1827–1834 рр.) передусім передмов до них, фактично став фундатором всього українського наукового романтичного дискурсу XIX ст. й почав цілеспрямовано вивчати історію та фольклорні джерела як засобу персоніфікації суспільної свідомості (“духу народу”) [494]. Оцінюючи роль українських пісень, “батько українських студій” в 1834 р. писав про те, що “інші народи в пам’ять про свої найважливіші події чеканять медалі, по яких історія часто розгадує минуле; події козацького життя відливались у дзвінкі пісні, і тому вони повинні складати правильний і зрозумілий літопис для нового побутописьменника Малоросії” [599, с.453-454]. Вчений виявив витоки взаємного жорстокішання поляків і малоросіян [598], а в листах до польського історика М. Грабовського кваліфікував Коліївщину як останній відгук повстань, якими свого часу Україна ополчалась на Польщу для

спасіння своєї віри і свого народу, приречених тоді на гоніння; останнім відгуком і тих мученицьких покарань, якими судилище варшавське думало приборкати козаків і задушити їх непохитну широку волю [599, с.453-454].

Своє зацікавлення питанням міжнаціональних відносин в українських землях, що перебували в складі Російської імперії, виявив М. Гоголь із польським корінням по матері і українським і козацьким по батькові, який викладав історію в Патріотичному інституті та Санкт-Петербурзькому університеті і, як професійний історик, своїми працями розкрив українську націю як значущу одиницю людства й показав, як вона взаємодіяла з іншими націями або імперіями й впливала на їх розвиток [430, с.1, 12, 150]. Після перебування на Волині в 1829 р. він в оповіданні “Страшна помста” [453] відобразив насміхання ляхів над православними; підкреслив, що вони називали їх своїми холопами, хапали за бороди жидів, малювали їм на лобах хрестики чого не було на руській (українській) землі навіть за татар. Принциповим є те, що у творах “Ревізор” і “Мертві душі” автор провів думку про Росію, що гнобила українців як державу без майбутнього [716, с.99].

Перші наукові узагальнення в царині міжнаціональних взаємин зробив М. Костомаров і обґрунтував приреченість українців у складі Російської імперії на денаціоналізацію. В статті “Две русские народности” [364, с.33-60; 365] показав відмінності між українцями та росіянами, доволі переконливо довів, що український народ має власні етнопсихологічні риси, що виокремлюють його серед інших народів, зокрема російського, та розкрив історично сформовані відмінності між національними характерами українців, поляків і росіян, які проявлялися в усіх сферах суспільного життя. Особливо підкреслив, що українці вирізнялися індивідуалізмом і прагненням до федералізації, а росіяни – колективізмом й схильністю до самодержавства та сильної монархії. У статті “Україна” на весь голос заявив, що “ні росіяни, ні поляки не можуть називати землю, де живе наш народ, своєю”, в а розвідці “Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в “Revue Contemporaine” наголошував, що братам полякам час залишати старі погудки, час усвідомити

повну, цілковиту відсутність у наш час усіляких прав польської народності на наш південно-руський (“южнорусский” – В. К.) край [368, с.112]. У роботі “Последние годы Речи Посполитой” висловив скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства [367].

Істотний внесок в осмислення відносин українців з національними меншинами у першій половині XIX ст. зробив Т. Шевченко, який розкрив забутий світ української давнини і протонародне життя селян, які віками перебували в бідах і напастях й умовах зневаги, проте не зникчємніли, не стали слугами нечестивої волі, а глибоко увійшли в себе й мовчки виглядали своєї волі. Видатний мислитель став одним із перших діячів, який гостро поставив перед суспільством національне питання, по-справжньому відстоював й боровся засобом слова за національне самовизначення українського народу [753-754]. Акумуляючи колективну думку сучасників і колег, своїм гострим словом він не лише посилив українські акценти, а й розпочав створювати український національний дискурс і на його основі – критичну масу українського світу, виокремив українське від російського, де корінні мешканці відчували себе не малоросами, а українцями, повноцінною частиною українського світу [724, с.81]. Цим засвідчив внутрішню спільність із поетами та борцями за національне відродження інших народів імперії [570, с.20]. Мислитель став змальовувати картини загальноросійського дореформеного порядку, який видавався йому “повним зародком справжнього злиденного становища народу” [490, с.167]. Його обурення соціальною несправедливістю перепліталось з ненавистю до національного гноблення на “нашій не своїй землі”. Непримиренний ворог самодержавства Т. Шевченко закликав до самовизначення України та незалежності інших народів [753]. Неодноразово підкреслював, що гнобити народ і поневолювати Україну царизмові допомагали поміщики в обмін на царські привілеї [754].

До вивчення польсько-українських взаємин долучився П. Куліш. Зокрема, в циклі статей про польську колонізацію Південно-Західної Русі [373-375], територія якої, за його переконанням, майже суцільно була

заселена українським народом. Дослідник зумів розкрити природу і процес збільшення в складі населення кількості поляків та обсягу їх земельної власності, що посилили їх вплив на всі сфери суспільного життя регіону, а відтак – на міжетнічні взаємини з корінними мешканцями. Учений також розмірковував про користь цивілізаційних, культурницьких впливів і запозичень у взаєминах між донором і реципієнтом за умови рівноправності народів і націй. Він особливо підкреслював, що цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, однак цивілізація одного стану за рахунок інших станів є “свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації” [369-372; 376-377].

В. Антонович у циклі своїх праць [401-407], зробив спробу розкрити соціально-станову структуру і місце в ній українців, причини масових міграцій корінного населення в південні райони тощо. Вслід за М. Костомаровим історик вирізняв національні відмінності корінного етносу і національних меншин Правобережної України, котрі жили поруч. Як і М. Костомаров і Т. Рильський, учений вказував, що в Україні поляки живуть давно і завжди були чужими для народу, тому що підкорювали його інтереси своїм власним. Не ідеалізуючи українсько-польських взаємин часів Речі Посполитої, він переконливо аргументував, що справжня свобода до 1793 р. існувала для шляхти не лише польської, а й литовської та української. Натомість залишений дворянством український народ завжди залишався вірним своїй народності, тобто самому собі.

Особливе зацікавлення міжнаціональними відносинами у Наддніпрянській Україні виявляв М. Драгоманов. Про ставлення царизму до українців і України мислитель зобразив такими словами: “Коли державні мужі часів Катерини II приєднували провінцію за провінцією від Польщі, вони менш за все думали про національності; Те, що при цьому інколи згадували спадок Володимира Святого, не мало реальної сили...” (*переклад – наш*) [492, с.241]. За його твердженням, край потрапив у ще більше поневолення, ніж за часів Речі Посполитої. До того ж, він повертав Україну в

європейський контекст, сприяв подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і меншовартості. Це він одним із перших українських мислителів написав про російський і польський світ у Правобережжі [488, с.174]. Стрижнем всієї його діяльності було “ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві” [756, с.446]. З-поміж праць, пов’язаних із цією проблемою, помітно виділяються його цикл досліджень “Євреї и поляки в Юго-Западном крае” [354-355; 489-490], “Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії” [491] і двотомна праця “Исторические песни малорусского народа” [323-324], видана разом із В. Антоновичем у 1874–1875 рр. Важливими є його положення: а) оглядатись назад, щоб знати, чому стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилились; б) українцям треба пригадати останні дві сотні років після того, як козаки українські на чолі з Б. Хмельницьким піддалися під руку східного царя; в) з’ясування причин зростання неволі, виявлення тих людей, яким була вигідна людська неволя; г) розуміння московського уряду і війська, що нібито українці чинять зраду, коли не слухають їхнього царя [488, с.559, 574].

Доволі емку характеристику Російської імперії, з суті якої випливали міжнаціональні відносини, зумів дати в 1890 р. Т. Зіньківський. Зокрема, український письменник, фольклорист і перекладач охарактеризував російську державу, як напівазіатську, головними рисами її устрою назвав безмежний, чисто азіатський абсолютизм і релігійну нетолерантність, а в суспільнім житті кріпацтво – “певне і не могла терпіти в якій-небудь своїй частині людсько-європейського ладу і се велетенське тіло в половині XIX в. було, справді без душі, без руху” [517].

Міжнаціональні взаємини в Україні, їх характер і неоднозначність не пройшли й повз увагу І. Франка [735, с.442-447]. Як український історик, він:

а) загострив увагу на тому, що в досліджуваний період українців розглядали як частину великоросійського народу; підкреслив, що вони відчули на собі усілякі види гноблення з боку імперських управлінських структур; б) зауважив, що їх відносини з росіянами проектувалися крізь призму державних механізмів влади, шовіністичного комплексу “старшого брата”; в) піддав гострій критиці ті рудименти колишньої річпосполитської зверхності, що продовжували визначати ставлення верхніх прошарків до місцевого українського населення. Мислитель усвідомлював усю складність і трагізм несприйняття та нерозуміння росіянами українського питання як з боку урядовців, чиновників і дворян, так культурної еліти і суспільства загалом, котрі сповідували принцип неподільності та єдності Росії й розглядали все українське виключно як чуже, вороже [736, с.403].

Істотний крок щодо інституціоналізації міжетнічних і міжнаціональних відносин українців й національних меншин у Правобережжі на тлі всіх українських земель зробив М. Грушевський [460-464]. Він особливо наголосив, що в загальнолюдському цивілізаційному поступі найвищу цінність мають культурні здобутки всіх великих і малих народів. Підкреслював, що якби не були знищені національні форми народного життя, то новий культурний і поступовий рух на українській національній основі, створення національного життя українцям “не доводилося б зачинати наново серед порожнього майже місця” [460, с.431]. На його думку, саме етносоціальна спільність – “народ-нація” у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створювала матеріальну і духовну культуру. Великий український історик наголосив, що після включення Правобережжя до складу імперії релігія стала ідентифікатором рівня національного самовизначення українців. Винятково важливою є засудження ним великодержавної шовіністичної політики самодержавства, яке розглядало українців не інакше, як будівельний матеріал для культури та суспільності російської, відвівши українському регіону роль

землеробської провінції, що примикала до більш розвиненого в промисловому та торговельному відношенні регіону російського [463, с.32].

Окремі штрихи українсько-російсько-польських відносин у ХІХ ст. простежила О. Єфіменко в книзі “История украинского народа”, підкресливши, з одного боку, їх ускладнення після 1793 р.; з другого, відзначила перші кроки порозуміння з українцями представників “української школи” в польській літературі [508, с.363-402].

З точки зору нашої проблеми науковий інтерес викликає глава “Історії України” Д. Дорошенка, в якій він, спеціально не виділяючи регіон і самої проблеми міжнаціональних відносин, тим не менше, зауважив, що “Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних протилежностей у здобутих від Польщі українських областях: для них це були просто “новоприлучені польські провінції” [486, с.269].

Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в “Історії України” Н. Полонської-Василенко, яка зауважила, що надії на те, що православна Росія звільнить селян з-під влади польських панів, не справдилися, навпаки, українські селяни регіону опинилися під подвійним російсько-польським національним, соціально-класовим і релігійним гнітом [658, с.269-270]. Дослідниця справедливо підмітила порівняно високий економічний розвиток українських губерній і їх колоніальну залежність від Росії. З її погляду, більша частина продукції України спочатку потрапляла до Росії на потреби почасти скарбу, почасти – вільного ринку, а з російських губерній спрямовувалася далі вже як “російські”, а не українські товари. Функціонуванню єврейських хліборобських колоній у Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. присвятив свою розвідку В. Рибинський, яка побачила світ у 1929 р. [665]. Про складне становище української освіти в регіоні розповів С. Сірополко [692]. Акцент на існування особливостей міжетнічних взаємин у Правобережжі зробив В. Левинський у праці про царську Росію і українське питання [585].

Отже, проблема місця українців Правобережжя в міжнаціональних відносинах наприкінці ХVІІІ – в 60-х рр. ХІХ ст. була предметом уваги

багатьох вітчизняних дослідників. Якщо російські автори, опираючись на концепцію “малоросійства”, прагнули обґрунтувати царизм у ролі захисника і цивілізатора мешканців Південно-Західного краю, а польські – своє верховенство над українцями й іншими етнічними групами “східних кресів” колишньої Речі Посполитої, то визначальною рисою історичних студій вітчизняних учених стало акцентування уваги на українознавчих аспектах та істотне розширення їх спектру з допомогою пошуків пояснення чинників і закономірностей у цій винятково важливій сфері суспільного життя. У доробку української історіографії цього періоду про взаємини між представниками корінного населення та національними меншинами, в тому числі й панівними, червоною ниткою проходить теза про осібність і самобутність історичного розвитку українського етносу Правобережжя, зазначено, що його демократичні традиції виявились несумісними з соціальними порядками і монархічним державним ладом Російської імперії. Акцентується увага на тому, що їх варіації та формовияви обумовлювалися, з одного боку, об’єктивними реаліями перебування українського регіону спочатку в складі Речі Посполитої, а з кінця XVIII ст. – Російської імперії; з іншого боку – суб’єктивними чинниками, упредметненими у формі породжуваних політичними режимами ідеологій і суспільно-політичних процесів зазначених держав, господарських, соціальних, культурних, ментальних, психологічних особливостей як українців, так і поляків, росіян, євреїв та інших національних меншин.

Представники російської історіографії XIX – початку XX ст. спеціально не досліджували етнонаціональний аспект в історії Правобережжя, оскільки керувалися уварівською теорією “самодержавство – православ’я – народність” і розглядали корінне населення лише як плем’я, частину великого російського народу. Тон у цьому задав М. Карамзін, який підкреслював про простір і велич єдиної держави і дивувався, “як землі, розділені вічними перешкодами природи, незміреними просторами і непрохідними лісами, холодними і гарячими кліматами – Астрахань і

Лапландія, Сибір і Бессарабія – могли дати одну державу з Москвою? Чи не менш чудова мішанина її мешканців, багато – племінних, різновидих і так віддалених один від одного ступенем утворення?” (переклад – наш: В. К.) [543, с.Х]. Із цих слів неважко переконатися в захопленні історика величчю “єдиної держави” з чудовою мішаниною мешканців та їх утворень, яка не могла бути досягнута без сили та насильства.

Аналіз “Курсу русской истории” В. Ключевського засвідчує, що її автор таки визнавав окремішність українців як народу і вказував на посилення “розбрату інтересів племінних, складових частин держави” й що в строкатий склад населення держави польськими поділами “був введений новий, надзвичайно ворожий елемент, котрий не лише не підсилив, не підняв, а значно послабив” її наявні сили [547, с.163-165]. Відтак, цим самим натякав на сепаратистські настрої не лише поляків, а й українців.

Загальне становище українського населення Правобережжя, як частини Західної Росії, розкрив М. Коялович [560-561], М. Лебедкін – дав характеристику племінного складу її народонаселення [584], А. Рітіх предстивив атлас народонаселення Південно-Західного краю за відресподаннями [670], а М. Рубакін – зміни в його становому, класовому і національному складі [681].

З утвердженням радянської влади основу історичних досліджень поступово склали марксистсько-ленінські теоретичні принципи, що істотно змінили погляди та уявлення на етнонаціональну політику самодержавства в Україні. В літературі важливою стала теза про виключну прогресивність об’єднання українських земель у складі Російської імперії. Українським дослідникам, які виявляли зацікавлення національним питанням, нічого не залишалось, як розглядати його в контексті загальноімперського розвитку і демонструвати “цивілізаторську” роль Росії для України загалом і Правобережжя зокрема. Відтак література стала вирізнятися фрагментарним висвітленням окремих аспектів міжетнічних взаємин. Національний контекст української історії України самостійно не досліджувався, а розглядався через

призму історії Російської імперії. Такий підхід піддавався гострій критиці дослідниками західної української діаспори [544, с.81-108].

Специфіка еволюції історіографічного процесу за радянської доби наклала відбиток і на дослідження історії відносин корінних мешканців Правобережжя з іншими етносами. Щоправда, до початку 30-х рр. ХХ ст. українська історіографія, з незначними відхиленнями від усталених інтерпретаційних моделей, не виходила за рамки попередньої історіографічної традиції. Домінуючими стали схематизм і лінійність при вивченні національних відносин, часто ігнорувався вплив економічних, соціальних і політичних факторів, загальних цивілізаційних процесів. Перерваний через суб'єктивні та об'єктивні причини процес наукового вивчення соціально-економічного блоку набув потужного імпульсу в 60-х рр. У цей час міжнаціональні взаємини у регіоні розглядалася виключно через соціально-класовий підхід і дружбу між українцями та росіянами у боротьбі з експлуататорами. І все-таки певні елементи питання про місце корінних мешканців регіону в міжнаціональних взаєминах знайшли відображення в працях українських дослідників І. Гуржія [468], А. Дубровіної [496], Т. Лазанської [583], С. Макарчука [597], В. Наулка [622-623], А. Перковського [641] і російських істориків Я. Водарського [444], М. Дружиніна [493-494], В. Друніна [495], Н. Єрошкіна [506], П. Зайончковського [513], В. Кабузана [530; 533] Г. Махнової [535], О. Корнілова [557], Л. Обушенової [632], П. Ридзюньського [668], С. Троїцького [531]. Переважно це стосувалося українсько-польських відносин у контексті історії Польщі в російсько-радянській інтерпретації.

Найвищою результативністю з вивчення проблеми позначився третій період розвитку історичної науки України, коли відбулись кардинальні зміни в методологічному полі національної історіографії, було ліквідовано цензуру та надмірну політизацію. В контексті активізації наукових студій кінця ХVІІІ – ХІХ ст. з'явилося майже 70 монографічних праць. Особливе методологічне значення для осмислення питання мають дослідження В. Ададунова [399-40],

Б. Гудя [465-466], О. Реєнта [470; 512; 662], Ю. Римаренка [669], В. Сарбея [685], Р. Симоненка [690], В. Смолія [526; 695; 796; 797], В. Шандри [749-751], В. Шинкарюка [716], Р. Шпорлюка [761-763; 785], Н. Яковенко [772]. Узагальнюючий характер мають праці О. Доніка [484-485], Л. Іванової [519], П. Стегнія і М. Чурилова [702], які допомагають глибше з'ясувати сутність і вектори суспільних процесів у Правобережній Україні та їх взаємозв'язок із міжнаціональними відносинами.

Ключ до сучасного розуміння перетворень у сфері міжнаціональних відносин і місця в них корінного населення Правобережжя досліджуваного періоду розробив В. Сарбей у монографії в контексті національного відродження України [685]. Вагоме методологічне і загальнотеоретичне значення для розуміння проблеми має видання “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.), де розкриті фактори становлення і розвитку української нації, її господарства та охарактеризовано діяльність промисловців, банкірів, купців із корінних мешканців [710].

Провідний фахівець з історії XIX ст. член-кореспондент НАН України О. Реєнт у монографії “Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)” торкається міжнаціональних відносин у контексті загальної характеристики становища українських земель у складі Російської та Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперій, простежує зміни у господарському розвитку і національному складі населення в різних регіонах України; наголошує на асиміляторській політиці російського царизму щодо українців [663]. Н. Яковенко в книзі про історію середньовічної та ранньомодерної України акцентує на складних українсько-польсько-єврейських відносинах напередодні поділів Речі Посполитої і політиці Москви щодо України [772].

Незаперечний інтерес, безумовно, викликає монографія Н. Щербак “Національне питання в політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)” [769]. У ній вперше у вітчизняній історіографії узагальнено й комплексно розкрито специфіку політичного курсу самодержавства, особливості розв'язання самодержавством національного

питання, а також спроби царизму врегулювати “польське питання” на території Правобережжя. Дослідниця переконливо доводить, що ключовими в його національній політиці були денаціоналізація й насильницька русифікація “іногородців” як засоби зміцнення єдності імперії шляхом. Історик торкається і єврейського питання [766-768], яке не було вирішене й залишалося одним із найгостріших як в Україні, так і у Російській імперії.

Національні меншини Правобережної України стали предметом наукового зацікавлення Ю. Поліщука, в працях якого [650-657] акцент зроблено на етносоціальній строкатості її населення; характеристиці політико-правових та інституційних засад національної політики царизму і чинників, якими вона зумовлювалася; висвітленні її соціально-економічної, освітньої й етноконфесійної складових, створення й функціонування органів влади, що визначали характер і сутність взаємин між представниками різних етносів; аналізі особливостей формування етносоціальної структури населення тощо. Щоправда, поза увагою опинилися життя еліт національних меншин Правобережжя та реакції царизму на національні рухи, обмежувальні заходи уряду проти неросіян, які гальмували розвиток регіону [449, с.224-225]. Водночас у монографії О. Іващенко та Ю. Поліщука “Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX ст.” [520] представлено широкий спектр демографічних, економічних і культурно-освітніх проблем життя євреїв на Волині, досліджено процес включення краю до смуги єврейської осілості та його вплив на чисельність і розселення євреїв, особливості їхньої господарської діяльності, культурного й громадського життя й здійснено спробу відтворити основні напрямки та особливості розвитку єврейської освіти й діяльності видатних діячів єврейської культури, які посіли гідне місце у світовій і вітчизняній історії.

Низка аспектів міжнаціональних взаємин в українсько-російсько-польсько-єврейському чотирикутнику розкрита в багатьох працях А. Філінюка. На особливу увагу заслуговує монографія історика “Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XX століття:

тенденції розвитку і соціальні трансформації” [723], де розкрито тенденції розвитку й соціальні перетворення в регіоні, зумовлені його приєднанням до Росії; охарактеризовано інкорпораційну політику самодержавства для включення її в державне тіло імперії [578, с.103]. Інтерес також представляє праця вченого, підготовлена у співавторстві з С. Сидоруком, про місце рекрутської повинності в міжетнічних взаєминах у регіоні [732].

У з’ясуванні взаємозв’язку суспільно-політичних і національних процесів у Правобережній Україні чільне місце займають дослідження М. Бармака. У монографії “Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції” [415] відтворено створення та функціонування німецьких колоній і їх місце в сільськогосподарському і фабрично-заводському розвитку Волині. В іншій праці “Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)” [416] простежено політичний курс російських імператорів щодо кадрового складу місцевого управління, вивчено законодавчу базу впровадження російської політики, роль і місце чільних генерал-губернаторів тощо.

На окрему увагу заслуговують монографії С. Баженової [411-413], в яких реконструйовано вплив польської еліти, зокрема представників “української школи” в польській літературі на українське суспільство, що прислужилася зближенню у взаєминах поляків та українців і розвитку національного самоусвідомлення корінних мешканців Правобережжя. Серед новітніх праць слід особливо виділити монографію Ю. Земського [516], де відображено змагання польської, російської та української еліти за Правобережну Україну середини XIX ст. Найбільший інтерес у ній викликають підрозділи про специфіку їх концепцій і тактик та об’єднаність національного самоусвідомлення і національно-патріотичне почуття відданості Польщі, яке вони бажали поширити на селян регіону. Про взаємозв’язок культури російських та українських селян йдеться в праці П. Мирошніченка [798].

Помітний слід у дослідженні польської меншини та українсько-

польських антагонізмів у Правобережжі першої половини ХХ ст. зробили О. Буравський [436-437], Б. Гудь [466-467], Ю. Кондратюк [659] і І. Лісевич [591]. Зокрема, львівський історик Б. Гудь, розкриває методологічні засади вивчення причин і суті українсько-польських конфліктів, обґрунтовує положення про їх трансформацію з етнонаціональних в етнополітичні [465-466], а також висвітлює етнополітичні аспекти українсько-польських конфліктів новітньої доби [467]. Висвітлюючи розвиток стосунків українців і поляків від кінця ХVІІІ ст., автор робить справедливий висновок, що для розриву “зачарованого кола” всіх польсько-українських конфліктів – більших і менших – потрібні цілеспрямовані зусилля з обох зацікавлених сторін.

Полінаціональний характер населення Правобережної України кінця ХVІІІ – по чатку 60-х рр. ХІХ ст. дослідили О. Машкін [604-607], Ю. Римаренко [659]. Життя іноземних колоністів на її теренах розкрили В. Васильчук [439], М. Костюк [558], І. Кулініч [567], Ю. Поліщук [512; 650-653], О. Суліменко [655], євреїв – В. Доценка [487], О. Іващенко [520], і П. Слободянюк [696-697].

Фрагменти українсько-єврейських відносин і взагалі міжнаціональних відносин, пов’язаних із єврейським чинником, широко представлені в монографії П. Слободянюка “Єврейські общини Правобережної України” [696] і статті про католицизм та єврейський франкізм [697]. Українсько-російські взаємини в історичній ретроспективі знайшли значне відображення у праці І. Діака [478]. Вплив державних і суспільно-політичних чинників Росії на міжнаціональні відносини в Правобережжі зазначеного періоду простежено в дослідженнях М. Бармака [415-416], О. Головка [453], М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського [457], А. Скрипника [694], А. Філінюка [717-733], А. Черепанова [746], В. Шандри [749-751], Н. Щербак і М. Щербака [803]. Законодавче врегулювання земельних відносин системно відтворено в монографіях С. Борисевича [428], А. Криськова [566]. Взаємозв’язок між господарським виробництвом, розвитком торгівлі та міжетнічних контактів у регіоні знайшов відображення в роботах О. Гордуновського [456], О. Гуржія [469-470], С. Єсюніна [507], А. Задорожнюка [512], Г. Казьмирчука і

Т. Соловійової [536], В. Нечитайла [629], Н. Романюка [671], а також у колективній двотомній праці “Економічна історія України: історико-економічне дослідження” [500]. Так, у праці Г. Казьмирчука і Т. Соловійової проаналізовано взаємозв'язок соціально-економічного розвитку та міжнаціональних відносин. Питанням міжетнічних і соціально-станових трансформацій у регіоні присвячені монографії О. Крижанівської [563-564], С. Лисенка і Є. Чернецького [588], В. Потоцького [661], Характер і спрямування етнодемографічних процесів розкрито в працях В. Наулка і групи авторів [624], В. Романцова [672-673]. Релігійний контекст у міжнаціональних взаєминах відображено в працях С. Жилюка [510], А. Колодного і В. Климова [521], Т. Кузнець [568], С. Таранця [706], Ю. Хитровської [740].

Глибше осмислити панораму міжнаціональних відносин допомагають створені за останні роки колективні монографії та тематичні наукові збірники: “Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність” [502], “Етнонаціональні трансформації в Україні” [503], “Нариси з історії та культури євреїв України” [621], “Поділля. Історико-етнографічне дослідження” [649], “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)” [710], “У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів” [711], “Феномен української культури: методологічні засади осмислення” [716].

Проблеми суспільного розвитку українських земель у першій половині XIX ст., у тому числі Правобережної України, досліджували представники української діаспори, праці яких створені раніше, але не були доступними для вітчизняного читача до 90-х р. XX ст. Йдеться про таких дослідників, як В. Верига [441], П. Голубенко [454-455], М. Демкович-Добрянський [477], З. Когут [549-550], І. Лисяк-Рудницький [589], О. Субтельний [703] і особливо П.-Р. Магочій [595-596] та С. Плохій [646-647]. До прикладу, В. Верига висвітлив загальну картину передумов міжнаціональних взаємин в обох частинах України, присвятивши свої нариси її історії кінця XVIII – початку XX ст. П. Голубенко і М. Демкович-Добрянський зробили першу

спробу охарактеризувати політичний аспект в українсько-російських відносинах у великій історичній ретроспективі. З. Когут одним із перших зробив акцент на механізмі формування української модерної нації, що спричинявся в контактах і зіткненнях українців і росіян. І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на збереженні руської, тобто української, ідентичності тільки серед селян та уніатського духовенства; на конкретних фактах переконливо пояснив різне становище поляків та українців, а головне – подав приклад у пошуку як негативів, так і позитивів у взаєминах між народами й державами, особливо сусідніми, більших або менших конфліктах, якими супроводжувався їхній історичний розвиток [589, с.84]. О. Субтельний розцінив стосунки між українцями та євреями як недружні і підкреслював, що ці два народи існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі. Але, на його думку, їх стосунки не можна назвати антагоністичними: вони продовжували жити в близькому сусідстві й майже цілковитій ізоляції. Втім, багато представників кожного з них були схильні скоріше таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси і взаєморозуміння. Історик наголошував, що “тісніші зв’язки з українцями, які мало що могли запропонувати євреям в освітньо-культурному плані, здавалися справою малодоцільною. Зі свого боку українська інтелігенція засуджувала схильність євреїв, які протягом століть жили серед українців, до ототожнення із сильнішими росіянами” [703, с.345, 346].

П.-Р. Магочій побудував своє дослідження на висвітленні багатоетнічної та полікультурної історії України через призму минулого її земель і народів, які “незалежно від чисельності та географічного проживання, вели осібний спосіб життя – з власними законами, школами, звичаями та культурою, яка помітно відрізнялася і була цілком чужою сусідам – етнічним українцям у селах чи містах” [595, с.318]. Автор відзначив відмінності соціальної структури українського суспільства Правобережжя від інших регіонів України в складі Російської імперії у ХІХ ст., поліетнічний характер дворян, отримання представниками польської

шляхти статусу дворян та примушення українців обстоювати свій шляхетський статус, що завершилося аж у 1835 р. [595, с.304, 305, 306]. Такий підхід дозволяє скласти істотно багатшу мозаїку й “в ідеалі замінити конфронтацію різних етнічних наративів їх співіснуванням” [647, с.8]. Це спричиняло співіснування та змагання різноманітних типів світогляду, менталітету й культур, які контролювати було надто важко. С. Плохій, відповідаючи на питання: “якої історії потребує сучасна Україна?”, цілком обгрунтовано пропонує, не виходячи за рамки національно-етнічної парадигми, перейти до написання багатоетнічної історії й знайти місце в національному наративі національним меншинам, зображати їх не тільки агресорами, гнобителями та експлуататорами, а тими, у взаєминах і контактах з якими витворювалася українська нація на мікро- та макрорівнях. Р. Шпорлюк доволі об’єктивно оцінює роль і місце східних і західних етнічних територій у зародженні й утвердженні української ідеї, позаяк вони були прилучені до тодішніх форм державного і правового устрою Російської та Австрійської імперій і їм відносно легко було добитися міжнародного визнання як особливої складової слов’янського світу [761, с.44].

Окремі аспекти міжнаціональних відносин корінних жителів Правобережжя відображені в докторських дисертаціях Б. Гудя [818], А. Криськова [826], Ю. Поліщука [832], А. Скрипника [837], А. Філінюка [842] та кандидатських роботах Б. Бабіна [805], Л. Баженова [806], М. Бармака [807], О. Беренштейна [808], Ю. Блажевича [809], А. Богуцької [810], А. Боднар [811], О. Буравського [812], М. Вихватенка [813], Б. Галя [814], О. Гордуновського [816], Ю. Громакової [817], Н. Дорошук [819], С. Жилюка [820], О. Іваненка [821], С. Козак [822], О. Козія [823], М. Костюка [824], І. Кривошеї [825], І. Левандовської [827], В. Малого [828], В. Надольської [829], В. Павлюка [830], С. Петкова [831], Н. Рудницької [834], С. Сидорука [835], Н. Сироватської [836], Т. Соловйової [838], О. Суліменко [839], С. Турченюка [841], Г. Шпиталенко [844], Н. Щербак [845]. Серед дисертацій російських дослідників, пов’язаних із проблемою

міжнаціональних відносин, слід виділити роботи Т. Архипової [804], Л. Горизонтова [815], О. Рібаковського [833], А. Тихонова [840], А. Четвертакова [843].

Останнім часом для з'ясування національних аспектів історії Російської імперії чимало роблять російські історики О. Баранов [414], Л. Горизонтов [458], С. Кодан [551-554], Н. Наумова [627], А. Трепавлов [708-709]. Оpubлікована низка колективних праць, в яких чимало уваги приділено українському чиннику російської історії. Серед них слід виділити книги: “Западные окраины Российской империи” [514], “История России XVIII – XX веков” [522], “История России с начала XVIII до конца XIX века” [526], “Национальная политика в России: история и современность” [617], “Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления” [628], “Под скипетром Романовых. Исторические очерки. 1613–1913 гг.” [648], “Россия и ее “колонии”. Как Грузия, Украина, Молдавия, Прибалтика и Средняя Азия вошли в состав России” [676], “Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия” [677], “Россия первой половины XIX века в глазах иностранцев” [678] “Россия и Украина в XIX – XX в.: непредопределенная история” [679]. У цьому зацікавлення викликають перший том фундаментальної “Социальной истории России (XVIII – начало XX вв.)” [612] і “Благосостояние населения и революции в имперской России XVIII – начало XX века” санкт-петербурзького історика Б. Миронова [609]. Однак чи найбільший інтерес представляє його комплексне дослідження “Российская империя: от традиции к модерну” [610-611], де під кутом зору модернізації розкрито широкий спектр проблем, які мали пряме відношення до міжнаціональних відносин як в імперії загалом, так і в Правобережжі: територіальна експансія, національне питання, демографічні проблеми, соціальна структура і соціальна мобільність населення тощо. Винятково цінною є теза про те, що ідеологія самодержавства будувалася на тому, що спільність віри формує російську ідентичність і єдиний ціннісний простір.

Провідний сучасний російський дослідник із національного питання О. Міллер зазначає, що вивчення російсько-українських відносин XVIII – XIX ст. породжує низку непростих методологічних проблем, успішне розв’язання яких може стати значним самостійним внеском істориків регіону в теорію імперії як історичного феномена [616]. У праці з русифікації в Україні у XIX ст. [617] дослідник характеризує її, як закономірний, але не визначений наперед (“не predetermined”) процес і безпідставно стверджує, що вона концентрувалася на зміцненні політико-економічної єдності і не посягала на українську культурну самобутність. Історик, з одного боку, визнає, що український народ “був ясно окреслений і сприймався як історична спільність”; з іншого, реанімувавши панівне в російській історіографії кінця XIX ст. поняття державна асиміляція, наголошує, що в рамках державного націоналізму царизм прагнув мінімізувати внутрішню етнічну різноманітність [615]. Для цього цілеспрямовано утверджував єдину мову “високої культури, адміністрації і освіти” й загальнонаціональну ідентичність, яка могла придушити регіональні відмінності, а могла і терпіти їх, але як підлеглих [618, с.27, 42; 617].

А Боханов відзначає, що самодержавство розглядало приєднані території як природне продовження Росії, поширюючи на них чинність законодавства і права населення імперії [429]. В. Уколова, А. Філіпов та інші наголошують, що інтегрування місцевих еліт в органи влади надавало імперії стабільності та посилювало зв’язок окраїн із центром. Чимало авторів висловлює думку про те, що в російському законодавстві практично були відсутніми обмеження за етнічною ознакою, за винятком обмежень для євреїв і поляків [723, с.174], що царизм не був зацікавлений національним гнобленням, тому не було панівної нації. Деякі історики стали розглядати вплив національного питання на внутрі- і зовнішньополітичні процеси.

У монографії І. Волкової [445] розкрито механізм впливу російської армії як контрагента держави на мирне населення, на формування та функціонування військово-громадянських взаємин і матеріальні труднощі,

які переживали мешканці Правобережжя від неспокійних постояльців і як військовики взаємодіяли з чужим для них суспільством корінних мешканців. Доречно наголосити, що більше десяти років назад у колективній монографії “Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия” Л. Гатагова поставила завдання розглянути конфлікт типу етнос – етнос на матеріалі російської історії XVIII – початку XX ст. [448, с.213-264]. В. Трепавлов розглядає приєднання народів і територій до Російської держави як досить складне історичне явище. Кожний регіон при своєму перебуванні в складі Росії проходив через кілька етапів: власне приєднання (іноді у вигляді завоювання), тобто встановлення російського підданства; поступова інкорпорація в структуру держави; насамкінець, асиміляція, яка з часом дедалі більш активізувалась й іноді трактувалась як кінцева мета та результат інкорпорації [708; 677; 708-709].

Монографію А. і Ю. Манойленко присвячено розкриттю історії суспільного руху та політики властей щодо протидії різним проявам соціальної активності населення Південно-Західного краю в 1832–1855 рр. В їхній праці вперше висвітлено особливості суспільно-політичної ситуації і формування української національної течії в межах регіону, проаналізовано поліцейський нагляд за “неблагонадійними” особами, хід розслідування політичних подій, діяльності таємних товариств й адміністративно-поліцейські заходи Миколи I боротьби з ними [600].

Серед польської літератури наше зацікавлення викликає науковий збірник з інтригуючою назвою “Ми не є українофілами” [608], що є антологією текстів польської політичної думки 80-х рр. XIX – 80-х-рр. XX ст. про Україну та українців. Науковий інтерес у ній викликають статті В. Бончковського, А. Бохенького, Л. Василевського, М. Здановича, А. Суліми-Камінського, Б. Скарадзінського, С. Тарновського, В. Фельдмана, які писали, що поляків з Україною поєднує не лише історія, а й комплекс економічних і національних взаємовідносин, про польську зарозумілість і почуття українцями кривди, про упорядкування співжиття поляків і русинів у

міцевості з національно змішаним населенням, про пригноблення українців чужою загарбницькою державою тощо [608, с.35, 80, 359, 385].

У польській історіографії, як і раніше, переважає теза про Правобережну Україну як історичну частину Речі Посполитої (“східні креси”). Проте принциповим є те, що сучасний польський історик З. Будзинський започаткував дискусію про заміну цього терміну виразом “пограниччя”, а Т. Срогош схильний до більш нейтральних дефініцій “Правобережна Україна”, “Правобережжя”, які часто використовують українські і російські історики [786]. Втім, польський історик В. Серчик дослідив економічний розвиток магнатських володінь Жевуських і Потоцьких на Поділлі кінця XVIII – початку XIX ст., проаналізував протистояння польської шляхти та українських селян та обгрунтував, що їх занепад був значною мірою спричинений політичними процесами [784]. Ці ж питання на зламі XIX – XX ст. досліджує Л. Яскевич [787]. Інші польські автори – М. Буткевич [776], А. Заянчковський [788], Л. Заштовт [789], Г. Глебоцький [777-778], В. Родкевич [783], В. Серчик, Л. Яскевич аналізують генеалогічні зв’язки магнатів і шляхти, соціальні й політичні зміни, пов’язані з політикою царизму щодо підпорядкування та уніфікації колишніх кресів Речі Посполитої. Водночас, С. Біленький [775], В. Койбук [779], Ж. Кольбушевський [780], Р. Красній [781] і Р. Потоцький [782] акцентують увагу на загальній характеристиці взаємин у Правобережжі.

До місця та ролі корінного населення на загальноукраїнському та регіональному рівнях значно посилюється інтерес з боку західноєвропейських дослідників. Американець Б. Андерсен висунув термін про “уявне суспільство”. Його співвітчизники Д. Кліер, Т. Снайдер і Е. Томпсон розкрили природу російського імперіалізму та його вплив на взаємовідносини між етносами. Астрійський учений А. Каппелер зазначає, що в основі взаємовідносин у Російській імперії лежали основні виміри – політична лояльність, релігійність, становий принцип та етнічність, яка мала другорядне значення. Дослідник також вказує на соціокультурну

віддаленість українців від великоросів, що визначало їх місце в соціальній ієрархії [538, с.8-20; 539, с.134-138]. У статтях він зробив порівняльний аналіз етнонаціональних процесів в українських землях, які перебували в складі сусідніх імперій [540-541]. Найважливішою є його монографія “Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад” [542], де проведено тезу про співіснування багатьох етносів чужорідних тіл, що не призвело до витіснення їх мов і культур, а сприяло ще більшому розмаїттю.

Українські грані кривавого трикутника: українці – поляки – росіяни у ХІХ ст. розкрив відомий французький історик Даніель Бовуа в низці праць “Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831–1863 рр.)” і “Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.” [425-426], які Т. Литвинова називає “конгеніальними в українській історіографії з яскраво вираженою національною орієнтацією” [590, с.155]. У них порушуються складні питання специфіки життя, співвідношення етнічних елементів, соціально-етнічної ідентифікації і самосвідомості населення в українському регіональному та загальноімперському просторі Росії. На прикладі земельної власності і шляхетського стану розкриваються суперечливі взаємини в трикутнику “росіяни – поляки – українці”, торкається польсько-російсько-українських відносин, виявляє тенденції соціальної мобільності, взаємодії та етнонаціонального протистояння у регіоні.

Глибоким теоретичним і методологічним змістом, що має безпосереднє відношення до характеристики національної політики царизму і принципів, на яких вибудовувалися міжетнічні взаємини в колишніх східних кресах Речі Посполитої, зокрема Правобережній Україні, наповнена монографія сучасного британського історика Н. Дейвіса. Передусім, автор підкреслив, що імперська політика “мала перетворити поляків у “справжніх християн, вільних підданих і добрих росіян”, а реалізація відомої уварівської теорії “Православ’я, самодержавство і народність” зводилася до перетворення царських підданих “у вартісні інструменти уряду”. Особливо наголосив, що на практиці принцип Православ’я “найтяжче бив по тих людях, чиї погляди були найближчі до догм

офіційної релігії, насправді не збігаючись із ними”, здебільшого не чіпав мусульман і досить легко досяг *modus vivendi* з протестантами; з набагато більшими підозрами ставився до євреїв і католиків, а до уніатів – з безмежною ненавистю [476, с. 512, 514, 515].

Як теоретичну, так і гносеологічну цінність являє праця історика, професора Кембриджського університету О. Еткінда про імперський досвід Росії щодо внутрішньої колонізації [501], де простежено заходи самодержавства з оволодіння чужими територіями й акцентовано увагу на кріпосному праві як одному з колоніальних інститутів. Значний інтерес до українських губерній в економіці Російської імперії виявив професор Гарвардського університету Р. Пайпс, зробивши головний акцент на тому, що російська монархія завжди прагнула утримувати монополію на торгівлю прибутковими товарами, що відбивалося на її ставленні до купецтва та справляло вплив на темпи розвитку промисловості, торгівлі, транспорту [638].

Відколи Російська держава почала набувати ресурси і амбіції, аби “націоналізувати” своїх підданих, такі їхні спроби спричинили як асиміляцію, так і захисну контр-мобілізацію. Природно, що учасниками таких процесів також ставали й українці, плекаючи свою ідентичність на маргінесі публічного життя і в приватній сфері. За висловом М. Грушевського, “селянство, демос лягли в основу самого поняття українства; потреби й завдання селянства стали потребами і завданнями української народності” [464, с.314-335]. В умовах північної метрополії вони стали відокремлюватися від росіян, щоправда, робили це з меншим успіхом, ніж наші співвітчизники у Західній Україні відокремлювалися від поляків. Через те, що верхівка суспільства регіону на середину XIX ст. була, за невеликим винятком, польською і російською, “українськість” означала “селянськість” із залишками народних традицій, але без високої культури.

Релігійна самосвідомість залишалася головним чинником, що визначав ідентичність, а допоміжну, обмежену роль відігравала фольклорна українська самосвідомість як засіб боротьби проти поляків, збереження якої

підтримували деякі елементи імперської адміністрації, що загалом керувалася принципами росієцентризму [460, с.132, 137]. Враховуючи, що і римо-католицька (польська), і православна (російська), що слугувала інструментом колонізації Правобережжя, церкви були для українців чужими, а уніатська глибоко не прижилася і знищувалася росіянами, їх свідома частина намагалася вивільнитися з-під впливу влади та кожної з них і спрямувати свої зусилля на глибинні духовно-моральні цінності.

Дж. Хоскінг пише, що “імперська держава залишалася чужою селянам, які визнавали силу держави і шанували царя, тому більшу частину часу вели себе смиренно, але до посередницьких агентів держави – поміщиків, їх прикажчиків, поліцейських, чиновників, збиральників податків й іноді навіть священиків – ставилися стримано, а деколи із відкритим опором” [744, с.228].

Низка фактів про українсько-єврейські взаємини євреїв з українцями у Правобережжі міститься в книзі Я. Хонігсмана і А. Наймана “Євреї України. Краткий очерк истории” [743]. М. Шестопад у роботі “Євреї в Україні (Історична довідка)” розповідає про звичаї і традиції єврейства від давнини до сучасності; приводить широкий фактичний матеріал історичного життя євреїв та українців [757].

Таким чином, вивчення історії міжнаціональних відносин у Правобережжі пройшло в своєму розвитку три основних етапи. Зусиллями вчених і краєзнавців нагромаджено значний масив фактичного матеріалу, зроблено істотний поступ у з’ясуванні багатьох аспектів теми. Але потреба в її дослідженні є винятково актуальною, оскільки попри відсутність власної держави корінні мешканці – українці постійно контактували з представниками інших народів, що проявлялося як у неприязні, протистоянні та ворожнечі, так і зближенні й налагодженні взаєморозуміння та опосередковано впливало на консолідацію українства, поширення і зміцнення їх національної самосвідомості. Взаємовплив між корінними мешканцями і етнічними групами наприкінці XVIII – у 60-х рр. XIX ст.

проявлявся в різних сферах життя. У духовній культурі це проявлялося в запозиченні один від одного певних елементів обрядовості й фольклору.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що досі в українській історичній науці відсутні комплексні роботи про місце і роль корінних мешканців Правобережжя в міжнаціональних взаєминах. Нерідко культивуються старі міфологеми і стереотипи про братські російсько-українські взаємини. Звідси потреба у всебічному об'єктивному розкритті вибудовування українцями взаємин з іншими етносами у системі координат Російської імперії, необхідність осмислення впливів і причинних зв'язків, які їх зумовлювали.

1.2 Джерельна база дослідження.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на широкій джерельній базі, почерпнутій у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, державних архівах Вінницької, Житомирської, Хмельницької областей, в опублікованих збірниках документів і матеріалів, кореспонденціях у періодичних виданнях, спогадах, а також нагромадженому фактичному матеріалі в науковій літературі.

У роботі залучено важливий фактичний матеріал із 254 архівних справ Центрального державного історичного архіву України в м. Києві і державних архівів Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей, більшість якого вперше введена в науковий обіг, а також із близько 100 документальних видань, низки спогадів і кореспонденцій у періодичних часописах. Найбільшу групу документів виявлено у 80 справах Центрального державного історичного архіву України в Києві, який тоді був губернським містом, а з 1832 р. – адміністративним центром Київського генерал-губернаторства. В них зосереджена найбільша інформація, що дозволяє

скласти цілісне уявлення про міжнаціональні відносини, зокрема і становище українців як корінного етносу. Окрему групу складають документи і матеріали цивільних і військових адміністрацій, а також управлінських структур, які безпосередньо або дотично впливали на перебіг міжнаціональних відносин у регіоні. Найбільшу цінність мають справи ф. 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства”, ф. 533 “Київський військовий губернатор”, ф. 484 “Київський головний суд”, ф. 212 “Брацлавське намісницьке правління”, ф. 210 “Подільське намісницьке правління”, ф. 193 “Київське намісницьке правління”, ф. 127 “Київська духовна консисторія”, які об’єктивно демонструють, що росіяни прийшли на його територію не для захисту корінних мешканців, а для заміни поляків на користь нової метрополії.

Інформацію про розміщення російських військ у губерніях регіону, самовільне заволодіння приміщеннями військовими, дані про формулярні списки чиновників Київської губернії, рапорти городничих повітових міст Київської губернії виявлено у ф. 533 “Київський військовий губернатор”. Вона ілюструє превалювання в росіян силових, насильницьких методів, якими вибудовувалися міжлюдські взаємини. Матеріали ф. 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства” містять фактичні відомості про місце поляків і євреїв в політиці царизму і як це впливало на ставлення до них корінного етносу.

Інформація про передачу фельдмаршалу П. Рум’янцеву-Задунайському казенних сіл у регіоні, повернення конфіскованих маєтків синам Адама Чарторийського, діяльність єврейських кагалів, наявна у ф. 210 “Подільське намісницьке правління”, засвідчує те, що імперська влада змінювала на свою користь систему власності, абсолютно ігноруючи інтереси та потреби селянства. Матеріали ф. 212 “Брацлавське намісницьке правління” містять дані про боротьбу російської влади з уніатською церквою і про обмеження прав уніатських єпархій, про висилку уніатських священників.

У матеріалах ф. 193 “Київське намісницьке правління” є дані щодо інкорпораційної політики царизму; інформація про розмежування за імперськими лекалами земель Брацлавського, Волинського, Київського і Подільського воєводств, формування намісництв, губерній, генерал-губернаторства, раніше апробованих у Лівобережжі. Чималу інформацію про перетворення в церковній сфері, роль священиків у суспільному житті, розмежування церковних земель на Київщині тощо опрацьовано в ф. 127 “Київська духовна консисторія”.

Дані про культурно-освітнє життя в регіоні та вплив на нього польського чинника знаходимо у ф. 707 “Канцелярія попечителя Київського навчального округу”. Насадження шовінізму в російській армії, колоніальні претензії царизму щодо інших народів простежуються у ф. 1392 “Колекція воєнно-історичного товариства”. Відомості про етнічний склад населення регіону, протиріччя конфесійної сфери знаходимо у ф. 224 “Колекція метричних книг і церков України”.

Конкретизувати вплив російського управління, військової присутності на взаємини українців, росіян і поляків як залежних селян й кріпосників дозволили джерела 120 справ Держархіву Хмельницької області. Виняткову цінність має фактичний матеріал про становище корінного українського населення в контексті міжнаціональних відносин у регіоні, функціонування російського управління, вплив військової присутності, сутність російської шовіністичної політики, відносини українців і поляків як залежних селян та основних кріпосників, функціонування російського управління, вплив військової присутності, сутність російської шовіністичної політики, відносини українців і поляків як залежних селян та основних кріпосників, вміщений у справах фондів: 1 “Кам’янецький повітовий суд”, 2 “Проскурівський повітовий суд”, 28 “Летичівський міський магістрат”, 29 “Проскурівський міський магістрат”, 48 “Проскурівський повітовий стряпчий”, 303 “Заславський повітовий суд”, на основі яких з’ясовано складність взаємин українців і євреїв, які впливали з місця останніх у

системі управління поміщицькими маєтками та розвитку торгівлі. Міжнаціональний контекст у соціальних виступах сільського населення простежено зі справ фондів 120 “Подільський головний суд”, 593 “Ушицький повітовий суд”. Засилля меншин у господарській і торговельній сферах проаналізовано на основі справ ф. 196 “Подільська палата цивільного суду” і ф. 197 “Подільська палата кримінального суду”. В архівних справах простежується вплив єврейського чинника (кагальна організація, контрабанда, кримінальні правопорушення, спроба залучення євреїв до землеробства тощо) в системі складних міжнаціональних відносин.

Особливу цінність становлять справи фондів: 1 “Кам’янецький повітовий суд”, 2 “Проскурівський повітовий суд”, 28 “Летичівський міський магістрат”, 29 “Проскурівський міський магістрат”, 48 “Проскурівський повітовий стряпчий”, 303 “Заславський повітовий суд”. Соціальні виступи українського населення в контексті міжнаціональних відносин проаналізовано з допомогою архівних справ ф. 120 “Подільський головний суд”, ф. 593 “Ушицький повітовий суд”. Фактографічне наповнення про засилля поляків та євреїв, продаж нерухомості, фінансові операції, оренду землі забезпечено на основі відомостей у ф. 196 “Подільська палата цивільного суду”, а також ф. 197 “Подільська палата кримінального суду”.

Матеріали ф. 115 “Подільська губернська креслярня” містять важливу інформацію про розмежування церковних земель, етнічний склад чиновників; є опис м. Літина і сіл Літинського повіту. Інформацію про напружені релігійні відносини, перехід з православ’я в католицизм, з уніатського віросповідання в католицьку віру; дані про єврейську контрабанду знайдено в ф. 315 “Подільська духовна консисторія”, а також у ф. 294 “Кам’янець-Подільський поліцмейстер”. Факти щодо розвитку освіти, доступу до неї дітей селян, змін в освітньому полі титульного етносу простежуються у ф. 64 “Подільська духовна семінарія”.

Дані про люстрацію 1798 р. у Подільській губернії, доходи і витрати губернії в різні роки виявлено в справах ф. 226 “Подільська казенна палата”.

У матеріали ф. 228 “Канцелярія Подільського губернатора” знаходимо інформацію про розпорядження Подільського військового губернатора, про новопризначених російських чиновників у губернії, зокрема в Кам’янці-Подільському, є розпис про караули і пости в губернському центрі. Матеріали ф. 230 “Подільське дворянське зібрання” наповнені відомостями про зміни в стані дворян, їх ставлення до простих мешканців.

Про те, як змінювалася загальна атмосфера в середовищі у зв’язку з розташуванням численних російських військ, систематичними проявами дезертирства, військових правопорушень, з’ясовано зі справ ф. 834 “Архівні зібрання документів військових підрозділів дислокованих на території Поділля в XIX – XX ст.” та ф. 837 “Архівні зібрання військових підрозділів”. Спроби російської влади залучити єврейське населення до землеробства, єврейські землеробські колонії на території Правобережної України в поєднанні заборон, обмежень і заохочень простежено у ф. 676 “Подільський губернський комітет в поселенні євреїв”. Загалом аналіз документів і матеріалів Держархіву Хмельницької області ілюструє як російська інкорпораційна політика зумовлювала дедалі зростаючу напруженість у взаєминах українців, росіян, поляків та євреїв.

Спектр уявлень про перебіг міжнаціональних взаємовідносин суттєво розширюють матеріали 31 справи Держархіву Житомирської області, які подають нам дані про ухиляння населення від рекрутської повинності, яку в основному несли селяни-українці (ф. 353 “Новоград-Волинське тимчасове рекрутське присутствіє”), правопорушення і кримінальні злочини представників різних етносів (ф. 2 “Житомирський повітовий суд”, ф. 18 “Волинська палата кримінального суду”, ф. 10 “Новоград-Волинський повітовий суд”, ф. 9 “Новоград-Волинський магістрат”, ф. 13 “Овруцький повітовий суд”), дані про єврейський чинник, зокрема зловживання кагалів, євреї-рекрути, коробочний збір (ф. 606 “Бердичівський магістрат”). Важливу інформацію про польську шляхту, вплив самодержавства у Правобережжі

знаходимо у ф. 1 “Волинська духовна консисторія” та ф. 146 “Волинське дворянське депутатське зібрання м. Житомира”.

Матеріали 23 справ Держархіву Вінницької області дають змогу ознайомитись із протистоянням поляків та українців, зловживаннями польських землевласників щодо українських селян, соціальними виступами українців. Є відомості про економічне польсько-єврейське засилля (продаж нерухомості, різні фінансові операції). Ці дані ми знаходимо у ф. 470 “Вінницький повітовий суд” та ф. 473 “Брацлавський повітовий суд”, ф. 177. “Могилів-Подільське казначейство” подає інформаційно наповнені відомості про російську інкорпораційну політику в Правобережній Україні, коли влада ретельно вела облік представників усіх соціальних станів і прошарків, а також впливала на зміни в етнопонаціональній структурі суспільства через призму роботи місцевих органів влади. У ф. 895 “Брацлавське намісницьке правління” опрацьовані матеріали про підтвердження геральдичною комісією прав російського дворянства щодо колишньої польської шляхти і про поширення рекрутської повинності в усьому Правобережжі.

Великий комплекс фактичного матеріалу про міжнаціональні взаємини в Правобережжі наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. опрацьовано в 43 законодавчих і нормативних актах самодержавства, “Архиве Юго-Западной России” В. Антоновича, військово-статистичних, статистичних, хронологічних збірниках, історичних описах П. Батюшкова, А. Братчикова, А. Вороніна, С. Каретникова, І. Фундукля та етнографічно-статистичних виданнях Де ля Ф. П’єра, Л. Похилевича, П. Семенова, Ю. Сіцінського і П. Чубинського [256-302]. Їх вивчення дало змогу з’ясувати й осмислити зміни правового поля, в якому розвивались міжнаціональні відносини у Правобережній Україні. Вони свідчать про зацікавленість царизму контролювати всі сфери її життя; дозволяють виявити, якими методами здійснювалася національна політика самодержавства; переконатися в тому, якими політичними, становими та іншими правами і гарантіями насправді володіли корінні українські мешканці, представлені переважно селянами,

поляки, росіяни, євреї, представники інших етносів тощо. Аналіз зазначених документів дав можливість осмислити суть, зміст політики російського самодержавства щодо різних верств населення неукраїнського походження та переконатися в тому, що собою являли міжнаціональні відносини у Правобережній Україні в умовах російської інкорпорації.

Так, у Повному зібранні законів Російської імперії, крім указів і маніфестів, опубліковані численні положення про утвердження російської влади в регіоні та ставлення представників цієї влади до корінних мешканців і національних меншин. Йдеться, наприклад, про указ Військової колегії щодо кріпосницької роботи засланих невільників за короткочасні втечі [294], указ про доправлення відомостей про злочинців у Сенат за спеціальною формою [292], указ про підтвердження всім священнослужителям і церковнослужителям, щоб вони не втручалися в заворушення селян [291] тощо. Їх вивчення засвідчило, що царизм жодним чином не виявляв турботи про населення Правобережжя, а лише цілеспрямовано брав під свій контроль суспільне життя з допомогою уніфікацій за імперським взірцем.

Великим комплексом фактичного матеріалу про міжетнічні взаємини в Правобережжі наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. вирізняється видання “Архив Юго-Западной России” [299-302]. Маловідомі факти про міжнаціональні відносини, про ментальні особливості українців, росіян, поляків, євреїв, особливості побутового життя, участь у соціально-економічному розвитку Правобережної України взяті в книзі “Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении” [321].

У працях П. Батюшкова показано фрагменти входження Волині і Поділля до складу Російської імперії, гостре міжконфесійне протистояння [316; 319]; хоча жодним словом не згадано про колоніальний характер. Цінним фактичним матеріалом відзначаються дослідження І. Похилевича [333], І. Фундукля [334], А. Братчикова [317], О. Вороніна [322], праці В. Антоновича [399-405], М. Драгоманова [354-355], М. Костомарова [364-

368], П. Куліша [369-377], Т. Рильського [388], С. Руданського [327], А. Свидницького [394], В. Шульгіна [764], створені в другій половині ХІХ ст.

Помітне місце серед опублікованих джерел про міжнаціональні відносини в Південно-Західному краї належить вченим-етнографам О. Афанасьєву-Чужбинському [341-342], К. Михальчуку [614], Т. Рильському [666] та П. Чубинському [337-338; 747-748], які відобразили на конкретних фактах не тільки їх характер і зміст, а й причини і чинники, які їх зумовлювали і на них впливали. В них з опорою на реальні етнографічні дослідження вони чітко вказали на типологічні риси, культурні відмінності, вірування, словесності малоросів і великоросів й виокремили ополячених русинів від поляків, молдован, угорців підкреслюють антагонізм між поляками та великоросами, який передусім пояснюють суперництвом за перевагу в слов'янському світі. Приміром, К. Михальчук виявив механізм взаємодії польської верхівки та євреїв і вказав на причини, як останні попали в залежність до перших [614, с.246].

Так, наприклад, складні, нерідко загострені українсько-російські взаємини, відобразив виходець із Поділля, український поет С. Руданський у своїх фольклорних записах [327], які І. Франко розцінив як записи високої етнографічної й мовної вартості [765, с.12]. Підкреслимо, що етнографічна діяльність С. Руданського, як і земляка й товариша по семінарії А. Свидницького, котрі відчували на собі упередженість і підозрілість у тривожні 50–60-ті рр. ХІХ ст., ґрунтувалася як на інтересі до усної народної творчості, так і бажанні ввійти в практичний контакт із селянським середовищем. Безпосередньо українсько-єврейсько-польським відносинам С. Руданський присвятив твори “Що робить рабин?”, “Два рабини”, “Піп та жид”, “Мошко-асесор”, “Шляхтич”, “Мазур на сповіді” та ін. [682, с.37-43, 51, 74-79]. А. Свидницький у романі “Люборацькі (сімейна хроніка)”, написаному в 1861–1862 рр., розкрив окремі штрихи міжнаціональних відносин українців, поляків та євреїв у духовних школах і духовній семінарії м. Кам'янця-Подільського. Він стверджував, що “на Поділлі є спадки тієї

гонористої шляхти, що “ніс rozwolam” в сенаті гукала. Тепер вона звелася: і мову свою шляхетську забула, і віри відцуралась...” [686, с.26-27].

Важливим джерелом вивчення теми є спогади І. Долгорукого про поїздки в Україну в 1817 р., де місцевих селян названо малоросами й чітко підкреслено різницю між українцями та росіянами в обрядах і співі, вказано, що зазвичай у панських маєтках розмовляли польською, українською та зіпсованою російською мовами, що “хохли зі скрипицями, гусельками чи дудочками: одні грали, інші співали свої українські пісні...” (переклад – наш. В.К.) [345, с.73, 79, 85]. Цікаву інформацію про відмінності між українцями та росіянами залишив А. Афанасьєв-Чужбинський після перебування в різних етнічних землях України, наголосив, що малоруський народ різко відрізняється від свого північного собрата типом, мовою, мораллю та звичаями [342, с.7, 13]. Свої враження про перебування в містечку Меджибіж і взаємини між російськими військовими та місцевими мешканцям залишив генерал А. Орановський [348]. Ставлення царизму до польських магнатів відображено в спогадах А. Чарторийського [346], Б. Познанського [349], Л. Сапеги [347] і невідомого автора [351]. Про міжетнічний аспект взаємин педагогів й учнів Вінницької гімназії в цей час написали І. Постоловський [350] і М. Чалий [352]. На жаль, українські селяни спогадів не залишили.

На шпальтах південно-руського літературно-наукового вісника “Основа” [364-366; 368; 372; 376-378; 388; 394], “Вестник Европы” [354-355; 373; 375], “Вестник Юго-Западной и Западной России” [371], “Киевская старина” [353; 360; 379] йдеться про український національний простір і концептуалізацію стосунків українського населення. Низку фактів про міжнаціональні взаємини, культуру, його духовний світ і інших етносів, співпрацю, конфлікти й протистояння на побутовому, виробничому та суспільно-громадському, зокрема міжконфесійному рівнях виявлено у “Волынских епархиальных ведомостях” [356-358; 454-456], “Подольских епархиальных ведомостях” [359; 361-363; 386; 393; 396-397], “Подольских губернских ведомостях” [380-385]. У них йдеться про ставлення царизму до

корінного населення, декласацію дворян, репресивні заходи з виконання рекрутської повинності, масові втечі селян із кріпацької неволі тощо.

Відомості про соціально-економічний, культурно-освітній, релігійний розвиток єврейського етносу, міжнаціональні відносини у регіоні містить літературно-публіцистичний збірник “Штетл” Хмельницького благодійного фонду “Хесед-Бешт” [644-645], а також газета “Шолом-Алейхем” Хмельницької обласної єврейської общини [389-392; 395]. Органам російської влади доводилось враховувати релігійну ворожнечу іншого порядку: колективні соціальні установки населення приєднаних земель, позаяк тут ворожість до євреїв носила більш реальний характер, бо не виросла з абстракцій, як її російський варіант, а сформувалася в процесі повсякденних контактів християн із євреями [546].

Фрагменти взаємин українців, росіян, поляків, євреїв та інших етносів на території регіону, а також політики царизму в Правобережжі вміщені в “Енциклопедії історії України” [847; 849-852; 865; 871], енциклопедичних словниках Ф. Брокгауза і І. Єфрона [855-856], братів А. і И. Гранат і К” [853-854], 16-му томі “Большой Энциклопедии...” [846] “Еврейской Энциклопедии...” за редакцією А. Гаркаві, Д. Гінцбурга Л. Кацнельсона [857-863], а також у галузевих довідниках [848; 864; 866-968; 870].

Отже, джерельна база дослідження представлена значним комплексом законодавчих і нормативних офіційних документів щодо сутності міжнаціональних відносин у Правобережній Україні. Більшість із них вперше вводяться в науковий обіг. Зокрема, це стосується документів головних судів губерній, повітових судів, духовних консисторій губерній, канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернаторства. Їх залучення дозволило сформуванню достовірний і ґрунтовний джерельний комплекс, що є достатнім для об’єктивного аналізу становища корінного населення Правобережжя в міжнаціональних взаєминах у досліджуваній період.

1.3 Методологічна основа роботи.

Формуючи методологічну основу дисертаційної роботи, ми виходили з того, що теоретико-методологічні засади мають велике значення для аналізу, систематизації, осмислення та відтворення історичних явищ, спрямовуючи пошук на глибоке вивчення та осмислення джерел і фактів для розуміння природи, сутності, змісту, особливостей міжнаціональних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. та місця в них її корінних мешканців. У цьому зв'язку істотним є теоретичне обґрунтування М. Юрія про те, що соціальні відносини “являють собою одночасно систему комунікацій, розділення та інтеграції форм діяльності, обміну ресурсами, енергією, інформацією. Вони мають емоційний і одночасно абстрактний характер, тобто усвідомлений через абстрактні форми, через думку, через звичаї, право тощо. Соціальні відносини існують у рамках різною мірою закритих спільнот, тобто систем, які становлять певну цілісність, що має центр управління, специфічний досвід, формуючий субкультуру. Спільноти від малої групи до великого суспільства, можуть існувати, якщо діяльність їх членів опирається рушійним ворожим факторам (ворожості сусідів, внутрішнім конфліктам, дезорганізації, нестачі життєво важливих ресурсів тощо), тобто вони існують лише як суб'єкти власного відтворення... Таємницю будь-якої соціальної організації спільноти слід шукати передусім у здатності людей постійно відтворювати її, тобто переносити соціальні відносини з минулого в майбутнє, відновлювати зруйноване, відводити реальні та потенційні загрози, зберігати життєздатність роду, сім'ї, общини тощо. Таким чином, суть соціальних відносин може бути зрозуміла не тільки як певна система змістовних людських відносин, а й як соціальна цілісність, як спільнота, як діяльна здатність людей, що входять до неї. Відтворююча діяльність протистоїть соціальній ентропії, тобто соціальній формі другого закону термодинаміки, постійному процесу руйнування, дезорганізації

культури, соціальних відносин, постійній тенденції зростання дезорганізації. В методологічному плані важливим є обґрунтування Г. Касьянова про розгляд українсько-російських відносин через призму динаміки та взаємовпливи одне на одного [544, с.10, 14].

Ми також виходимо з того, що, по-перше, на перебіг міжнаціональних взаємин впливали як внутрішні, так і зовнішні чинники; по-друге, колонізація проходила з Півночі в південному і південно-західному напрямках, внаслідок чого центр населеності переміщався в ті регіони, зокрема у Правобережну Україну, котрі визначалися значно вищою родючістю і значно кращими умовами для сільськогосподарського виробництва. Завдяки цьому Російська імперія не страждала дефіцитом землі, тобто ресурсів, і їй аж ніяк не загрожувало перенаселення.

Разом з тим, Правобережжя стало регіоном, який значною мірою задовольняв потреби самодержавства в земельних ресурсах і переважно сільським населенням, котре працювало на родючих землях на потреби імперії й забезпечувало імперію значним обсягом продовольства та провіанту. По-третє, Росія як держава вирізнялася складними і часто змінюваними інститутами, які справляли істотний вплив на поєднання землі, праці і капіталу і тим самим серйозно обмежували роль демографічного фактору в політичних, соціальних і економічних процесах [610, с.252]. Це стосувалося корінних мешканців регіону – найбільш чисельного населення, приречених задовольняти імперські продовольчі та трудові потреби при майже абсолютному обмеженні його участі в суспільному житті. І це при тому, що включення до складу Російської імперії нових українських підданих спричинило кардинальні зміни в їх житті, викликані новим для них політичним та економічним устроєм, а також процесом входження в державний організм нової метрополії, що виявилось для них стресовим, кризовим і переломним. До того ж, заходи етнополітики царизму були суперечливими та непослідовними.

Враховано і те, що Росія нав'язала підданам у Правобережжі надетнічний проект, базований на відомій уваровській тріаді “православ'я, самодержавство, народність”. Доктрина триєдиної російської нації з часу її створення і до кінця досліджуваного періоду залишилась недостатньо чіткою. Під нацією розглядалися не тільки етнічні великороси, а всі православні і східні слов'яни загалом. Це спричиняло настороженість, а часто і ворожість чиновників щодо етнічного великоросійського націоналізму. Ідеологія російського самодержавства ґрунтувалася на постулаті, за яким спільність віри – Православ'я – формувала російську ідентичність та єдиний ціннісний простір. Всупереч сучасним твердженням у Росії, що протягом століть їхня цивілізація будувалася і розвивалася на засадах людинолюбства, справедливості, честі, совісті, волі, особистої гідності, віри в добро тощо [310], корінні мешканці Правобережжя, як і всієї Наддніпрянської України, репрезентуються зверхньо, з позицій “культурної сили”, як знак і сили над підкореними народами.

В якості ключового у дослідженні вживається поняття “корінне населення”, “корінні мешканці”, “корінний етнос”, “корінний народ”, “корінна нація” як синоніми автохтонного походження українців Правобережжя. В XIX ст. “корінними”, “тутешнім народом” називали тих, які мешкали на своїх землях до приходу переселенців із других місць [866; 851, с.367].

П. Чубинський корінним називав місцеве селянське населення [748, с.263]. До того ж, видатний вчений розділяв місцеве малоруське населення, яке разом з іншими малорусами мало однаковий світогляд, обряди, мораль, звичаї, пам'ятки народної творчості, корінні властивості мови тощо, на три його типи: а) українців, які жили на більшості території Київської, середній частині Волинської і південно-східній частині Подільської губерній; б) поліщуків – жителів полісся Волинської та Київської губерній в) представників подільсько-галицького типу, котрі проживали в західній і південно-східній частинах Волині, Галичині та на більшості земель Поділля

[338, с.357-358, 359]. В. Антонович називав корінних мешканців своїм народом або простим людом [402, с.101]. М. Левченко в 1861 р. вживав щодо корінного населення давній етнонім “русини”, “південно-русини” або “малороси”, що проживали під владою Російської імперії суцільною масою в Полтавській, Харківській, Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській, Курській, Воронежській, Таврійській, Люблінській губерніях, а також на території “чорноморських козаків”, на Кубані та в одному з повітів Гродненської губернії [586, с.263, 264]. М. Костомаров на цій основі обґрунтував наукове положення про самобутню українську ідентичність [368, с.112] та окремішність українського народу, самостійність його мови і характеру в дусі шевченківської національної парадигми [365, с.40, 41, 79].

Сучасний дослідник В. Романцов підкреслює, що “українці були автохтонами, аборигенами”. Споконвічними землями, де українці мешкали протягом багатьох століть учений називає Волинь, Київщину, Поділля, Надсяння, Полтавщину, Слобожанщину, Чернігівщину, Буковину, Закарпаття, Лемківщину, Надсяння, Холмщину та ін. Переписи 1811, 1815, 1834, 1850 і 1858 рр. засвідчили, що абсолютну більшість мешканців Правобережжя складав український етнос, що складав у 1795 р. 3006 тис. осіб (87,9 %) [674, с.5, 40].

У “Конвенції про корінні народ і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах” 1989 р. підкреслено, що народи в незалежних країнах розглядаються “як корінні через те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну чи географічну область, частиною якої є дана країна в період її завоювання чи колонізації або в період установалення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їх правового становища, зберігають деякі чи всі свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути” [307].

У сучасній українській етносоціології поняття “Народ” (від укр. рід, родина, народити) – це соціально-історична, органічна, певною мірою споріднена спільність людей, яка населяє територію певної країни і

ідентифікує себе передусім із цією країною. При цьому на народ перетворюється та зазвичай етнічно гетерогенна людність країни, представників якої об'єднують спільність історичної долі, економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні, може, й релігійні потреби та інтереси, загальна мова міжетнічного спілкування і погляди на майбутнє [597; 864]. Корінними вважаються народи, “які проживають у багатоетнічних суспільствах... і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, споконвіку, в період її завоювання, або колонізації, або в період встановлення наявних державних кордонів” [867, с.367].

Сучасний дослідник-правник Б. Бабін відносить до корінних народів України українців, кримських татар, караїмів, кримчаків, проте українців називає титульним населенням, натомість інших – не титульними [805]. З цими поняттями перегукуються і мають однакове значення терміни “місцеве населення”, “аборигени”, “автохтони”, “тубільці”. До корінних мешканців Правобережної України часто вживалося і слово “тутешні”. Всі вони були у вжитку, однак в юридичних документах не застосовувалися. Аборигени (від лат. *aborigines*—*ab origine* – *від початку*) – корінні жителі певної території, які мешкають на ній з давніх-давен, тобто від початку її існування. Автохтони (від гр. *Autos* – сам і *chthon* – земля) – первісне населення тієї чи іншої землі. Тубільці – загальна назва будь-якої місцевої популяції, етносу чи нації, яка володіла конкретною територією раніше за прийшли панівні популяції, етноси чи нації і має соціальну систему, відмінну від аналогічних систем сусідніх чи прийшлих-панівних популяцій, етносів і націй. Суттєвим для корінних народів є і те, що вони, незалежно від правового стану, зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути. Обов'язковою ознакою приналежності до корінних народів є їх самоусвідомлення як корінних на цій території [867, с.367].

До головних спільних ознак автохтонності українців Правобережжя належали: а) спільний фізично-етнічний тип; б) мовний фактор; в) основні

види господарської діяльності; г) мистецькі твори; д) світоглядно-обрядова система, єдність культурних процесів, територіальне поширення культури, що сформувалася, збереглась і, попри всі негаразди, дійшла до наших днів. Зміни і трансформації, які вносила кожна епоха зі своїми закономірностями розвитку історичних процесів, справляли вплив і на український народ. Але він зберіг свої особливості, мав своєрідні тенденції розвитку, що й прослідковується від найдавніших часів до сьогодення. Це дає підстави стверджувати: український народ – корінне населення України [713].

Серед винятково важливих у дослідженні вживається поняття “національна меншина”. В сучасному трактуванні воно означає – групу громадян, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [306, с.529]. У період, який досліджується в роботі, до національних меншин належали поляки, євреї, росіяни, молдавани, білоруси тощо. Крім того, в окрему категорію національних меншин нами віднесено іноземних колоністів.

Що ж до міжетнічної взаємодії, то, в нашому уявленні, її структура представляла такі найважливіші компоненти, як: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. Кожному з них належали свої функції, котрі реалізувалися в залежності від ситуацій, у яких відбувалася міжетнічна взаємодія, та дії їх силового поля [505, с.37]. Як відомо, міжетнічна взаємодія починається з найпростішої ланки – міжетнічних контактів, котрі починають формувати її фундамент на основі контактів, які виникають при зустрічі носіїв різних етнічностей і часто носять спорадичний, переважно короткотривалий характер. Більш вищим і важливішим компонентом міжетнічної взаємодії є міжетнічне спілкування з характерними системністю, повторюваністю, відтворенням й розширенням інформаційного наповнення. Внаслідок цього в Правобережжі в досліджуваному періоді, по-перше, поступово трансформувалося саме поле взаємодії, що об'єктивно розширювалося, наповнювалося певним змістом, появою та утвердженням ареалів і етноконтактних зон; по-друге, корінні

мешканці, будучи суб'єктами міжетнічних взаємин, не тільки сприймали нові реалії, а й впливали на них силою свого буття та суспільної діяльності, виявляли дедалі більшу згуртованість задля виокремлення і збереження етнічної ідентичності й її силового поля як партнера по спілкуванню.

Міжетнічні зв'язки та міжетнічні відносини слугували продовженням контактів і міжетнічного спілкування на якісно новому рівні. На цьому етапі міжетнічної взаємодії відбувалися обмін та осмислення накопиченої інформації і, що найголовніше, формувалося поле взаємодії й визначалися ролеві пріоритети, котрі концентрувалися на проблемах міжетнічної взаємодії через державне управління та громадські організації етнічних спільнот. Зазначені структурні компоненти міжетнічної взаємодії реалізувалися на двох рівнях – індивідуальному та колективному безпосередньо чи опосередковано. М. Грушевський переконливо писав, що людина “...цінить передовсім зв'язки з тою національністю, яка окружає його; з тим ґрунтом, на якому він живе; з поколіннями тих людей, які на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію, до тих сірих іскателів справедливості і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожних верб думали важку думку про долю краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості. До всіх, що зв'язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будущині” [462, с.116].

Міжетнічні відносини являють собою усталену систему, що завершує формування структури міжетнічної взаємодії, важливу роль, у якій відіграє колективний (груповий) стереотип представників різних етносів, котрі перебувають у постійній взаємодії. В процесі міжетнічної взаємодії виникає чимало ситуацій й явищ, котрі не завжди можна вмістити в структуру, описану вище. Вони часто-густо є наслідком міжетнічної взаємодії або ж чинниками, які стимулюють взаємодію й спрямовують її у тому чи іншому

напрямку. Мова йде про багатоетнічність і багатокультурність, етнокультурну та етнопсихологічну дистанції, які впродовж тривалого часу були продуктом певної відмежованості від тісного спілкування й існування етнічних стереотипів, які вносять своєрідність у процес міжетнічної взаємодії, змішуючи біологічно й просторово носіїв різних етнічностей; адаптацію, акультурацію, асиміляцію, інтеграцію, маргіналізацію, міжетнічний антагонізм, міжетнічний діалог, міжетнічний конфлікт, міжетнічну толерантність тощо, які творять проблемне поле міжетнічної взаємодії. Міжетнічна взаємодія – це багатосторонній процес, оскільки в ньому брали участь представники багатьох етнічних спільнот. Міжетнічна взаємодія відбувається у двох напрямках: домінуюча етнічна спільнота (більшість) – меншинні спільноти; етнічні меншини – етнічні меншини (такими вони є у загальнодержавному контексті). Функціональні можливості “міжетнічної взаємодії” реалізуються на побутовому рівні, в процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів, участі у політичних процесах. З’ясування специфіки виявів міжетнічної взаємодії в конкретних соціальних, економічних, культурних, політичних обставинах дає змогу виявити інтенсивність процесів етнічної адаптації, акультурації, маргіналізації й інших етнооб’єднавчих та етнодеференціюючих процесів, які є об’єктивною закономірністю міжетнічної взаємодії [505, с.39-42].

Методологічні засади дослідження характеризуються використанням у пізнавально-значимій єдності та комплексним поєднанням філософських і концептуальних підходів до вивчення історичних процесів, методологічних обґрунтувань, ідей, концепцій та інтерпретацій сучасної теорії і методології історії України. Зокрема, використано три основоположні принципи фундаментальної методології: діалектики, детермінізму та ізоформізму. Принцип діалектики створив можливість дослідити зміни місця та ролі українців у міжнаціональних взаєминах в умовах інкорпорації Правобережної України в Російську імперію наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст.; процеси взаємодії чотирьох основних етносів регіону –

українців, росіян, поляків та євреїв у різних сферах суспільно-політичного життя. Принцип детермінізму зробив можливим розгляд проблеми міжнаціональних відносин у Правобережжі та інкорпораційної політики царизму крізь призму причинної зумовленості. Принцип ізоформізму сприяв виділенню особливостей культурно-освітнього та релігійного життя поляків, євреїв, а також ментальної своєрідності корінного народу – українців.

Серед загальнонаукових вагоме місце займають принципи історизму та об'єктивності. Перший допоміг розглядати зафіксовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення і розкривати їх у тісному зв'язку із загальним станом історико-краєзнавчої науки і конкретними історичними умовами, в яких відбувались події. Принцип історизму розглядається як синонім історичного методу. Застосування принципи історизму дозволило нам розглядати проблему відносин українських селян і польської шляхти як основну вісь міжнаціональних відносин в регіоні даного історичного періоду, простежити основні напрями російської шовіністичної політики, розкрити протиріччя розвитку культурно-освітньої та релігійної сфери, відтворити міжконфесійні конфлікти, з'ясувати взаємовідносини українців та євреїв, розкрити особливості розвитку культури, освіти та релігії єврейства у Правобережній Україні в контексті міжнаціональних відносин. Особливе місце посідає принцип об'єктивності. Це дозволило уникнути кон'юнктурності, заідеологізованості, заангажованості та упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження. Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного і цілісного аналізу історичних документів, фактів, подій, процесів. Опираючись на нього, відбиралися джерела з достовірними та точними фактами.

Вирішальною умовою правильного відбору та аналізу фактів служить оволодіння загальнонауковими принципами, які допомагають встановити істину, переходячи від окремого до загального. Істотну роль відіграє використання термінологічного принципу, що дозволяє з'ясувати суть, характер, спрямування міжнаціональних відносин у регіоні, становище

корінних мешканців у контексті міжнаціональних відносин. Це стосується понять пов'язаних із сферою міжнаціональних відносин даного регіону в конкретний період: інкорпорація, військові поселення, рекрутство, шляхта, магнати, католицизм, уніатська церква, генерал-губернаторство, кагали, хедери, хасидизм тощо і встановити причинно-наслідковий взаємозв'язок цих основних понять, на чому і ґрунтується дисертаційне дослідження.

Інкорпорація та уніфікація суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього і релігійного життя в Правобережній Україні були комплексом заходів з її поглиненням в імперський державний організм. Для цього цілеспрямовано використовувалися протиріччя між українськими селянами і польськими землевласниками й враховував недоброзичливі взаємини українців та євреїв. Царизм, як правило, підтримував польську верхівку, яка прийняла статус російських дворян.

Використані загальні науково-дослідницькі принципи науковості, конкретності, всебічності та логічності дозволили об'єктивно висвітлити обрану проблему наукового дослідження. При розробці теми використовувалися такі методи дослідження, як: періодизації, проблемно-хронологічний, класифікації, порівняльний, кількісний тощо. Місце корінного населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – у 60-х рр. XIX ст. розкрито крізь призму трансформації на кшталт загальноросійського стандарту всього комплексу її соціально-економічної, духовної, культурно-освітньої сфери, покликаної служити імперських інтересам Росії. З допомогою транснаціонального підходу простежено зони і сфери його взаємодії з численними поселенцями. Когнітивний підхід допоміг забезпечити поглиблене розуміння проблеми міжнаціональних відносин в регіоні як явища об'єктивної дійсності життя мешканців із характерними для нього ознаками, і таким чином сформувані всебічне наукове уявлення про проблеми міжнаціональних відносин даного історичного періоду. Використано також метод моделювання, за допомогою якого було визначено структуру, окреслено завдання, створено та реалізовано

модель дослідження. Його застосування дало можливість змоделювати умови, чинники, об'єкти і суб'єкти суспільно-політичного, культурно-освітнього та релігійного життя різних етносів у Правобережній Україні, визначити становище її корінного населення у міжнаціональних відносинах.

Для кількісного аналізу та вивчення закономірностей міжнаціональних взаємин залучено загальнонауковий метод інфометрії. Застосовано концепції провідних українських істориків з висвітлення суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього, релігійного життя в регіоні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. на новій теоретичній основі у контексті інкорпораційної політики самодержавства.

Висновки до розділу

Здійснений нами історіографічний аналіз наукової літератури показав, що вивченням окремих аспектів місця і ролі корінних мешканців Правобережної України в міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. займалась значна частина відомих українських і зарубіжних істориків. У XIX – на початку XX ст. істотний внесок у вивчення проблеми зробили В. Антонович, Ф. Вовк, М. Гоголь, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Левченко, Л. Мацевич, І. Франко, П. Чубинський, Т. Шевченко. Їх естафету підхопили В. Геринович, Д. Дорошенко, О. Єфіменко, Т. Зіньківський, Н. Полонська-Василенко. У радянські часи це робили І. Гуржій, Т. Лазанська, С. Макарчук, В. Смолій.

Однак лише зі здобуттям української незалежності розпочався новий етап історіографічного дослідження. В останні роки з'явилися ґрунтовні дослідження з національного питання. Найбільший внесок у дослідження проблеми зробили Л. Баженов, С. Баженова, М. Бармак, С. Борисевич, О. Буравський, В. Васильчук, Я. Верменич, О. Гордуновський, Б. Гудь, О. Гуржій, Я. Дашкевич, І. Діак, О. Донік, С. Жилюк, А. Задорожнюк,

О. Іващенко, Г. Казьмирчук, О. Крижанівська, А. Криськов, С. Кульчицький, О. Машкін, В. Орлик, Ю. Поліщук, С. Потоцький, О. Реєнт, Н. Романюк, В. Сарбей, В. Смолій, А. Скрипник, Т. Соловійова, С. Таранець, А. Філінюк, Ю. Хитровська, В. Шандра, Н. Щербак, Н. Яковенко. Із дослідників діаспори помітний внесок у вивчення питання зробили В. Верига, П. Голубенко, М. Демкович-Добрянський, З. Когут, І. Лисяк-Рудницький; із сучасних істориків – П. Магочій, С. Плохій, О. Субтельний, Р. Шпорлюк. Їх зусиллями з'ясовано чимало питань про взаємини корінних мешканців регіону з представниками інших етносів, нагромаджено значний масив документального матеріалу і тим самим підготовлено ґрунт для створення узагальнювальної праці. Проте спеціальні комплексні праці про корінне населення в міжнаціональних взаєминах в історіографії поки що відсутні.

Виявлений і вивчений комплекс архівних й опублікованих джерел, більшість з яких вперше введена в науковий обіг, дозволив комплексно відтворити суть, характер, особливості, спрямування міжнаціональних відносин корінного населення регіону кінця XVIII – початку 60-х рр. XIX ст., визначити його місце не лише як об'єкта, а й суб'єкта суспільного життя.

Набутий в останні десятиліття вітчизняними істориками досвід оволодіння сучасною методологією та нагромаджений у літературі фактичний матеріал дозволив глибше зрозуміти та осмислити лінію поведінки корінних мешканців Правобережної України в умовах Російської імперії і характер й специфіку їх взаємини з національними меншинами, колоністами й іноземцями.

РОЗДІЛ II

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ТА ЇЇ КОРИННЕ НАСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ КООРДИНАТ РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1 Анексія Правобережжя та включення місцевих жителів у державний і соціальний організм Росії.

Передусім, підкреслимо, що в 1793–1795 рр. за проведеними Росією, Австрією та Пруссією другим і третім поділами Речі Посполитої Правобережна Україна була анексована Російською імперією, котра розбудовувалася за рахунок приєднаних територій, поглинення та асиміляції їх суспільств і корінного населення. Адже царизм розглядав Річ Посполиту, що “стала хилитися до упадку”, як сферу свого безроздільного впливу, а терени Правобережжя – як частину своєї вотчини [722, с.109]. Тим більше, що тамтешні селянимали надію, що єдиновірна, православна Росія звільнить їх від з-під влади польських панів [658, с.270]. Посилення в самодержавства інтересу до українського регіону й розробка планів і проектів його інкорпорації почалися зі зміни вектору зовнішньої політики Росії у бік Чорного моря та визначення її південно-західного напрямку наприкінці 60-х рр. XVIII ст., коли за допомогу в придушенні Коліївщини у 1768 р., самодержавство здобуло право опікуватися її православним населенням.

Припинення в другій половині 1791 р. активних бойових дій у російсько-турецькій війні і підписання Яського мирного договору створили можливість для введення на територію Правобережжя російських військ, котрі поверталися з турецького фронту. Не останню роль у цьому відіграла створена 14 травня 1791 р. для нібито відновлення старих польських свобод під режисурою царизму Торговицька конфедерація [723, с.133, 137, 171]. До неї під тиском Катерини II задля щоб збереження престолу приєднався

король С. Понятовський [848, с.870], постать якого досі залишається дискусійною в польській літературі [537 с.241]. До того ж, до польського питання підвищений інтерес виявив король Пруссії [695, с.131]. Зрештою, після дрібних сутичок 15–18 травня 1792 р. і єдиної блискучої перемоги армії генерала Т. Костюшка та князя Й. Понятовського над переважаючою російською армією генералів І. Моркова і М. Кречетникова біля с. Зеленці 18 червня 1792 р. [592, с.207; 636, с.126-127], якою вони не скористались через підмогу генерала В. Коховського та прохання короля Польщі згорнути бойові дії [723, с.171], поляки відступили, натомість російські війська взяли під свій контроль всю територію регіону.

Єдиною серйозною перешкодою для росіян виявився майже 3-тисячний Кам'янець-Подільський гарнізон (комендант А. Злотніцький), озброєний 245 гарматами різного калібру. Взявши його в щільне кільце та захопивши в заручники сім'ю коменданта, російський генерал В. Дерфельден у квітні 1793 р. розпочав переговори з командуванням гарнізону міста. На їх результати вплинуло дві обставини. По-перше, ультиматум – скласти зброю, інакше на гарнізон і місцеву шляхту чекало покарання [695, с.174-176]. По-друге, на той момент російську зверхність визнала значна частина населення краю. Здачі міста завершилася 21 квітня 1793 р. церемонією присяги гарнізонною верхівкою на вірність Катерині II в римо-католицькому кафедральному храмі та святковим салютом – 101 вистрілом із фортечних гармат. За добровільний перехід А. Злотніцький залишився комендантом фортеці й отримав від цариці генеральське звання [727, с.46], орден Олександра Невського, золоту табакерку з діамантом і щорічну пенсію розміром 3 тис. рублів [576, с.65].

Підсумки другого поділу Речі Посполитої та право на володіння Росією приєднаними землями було закріплено маніфестом, оприлюдненим першим генерал-губернатором генералом М. Кречетниковим наприкінці березня в м. Полонне, а територіальні зміни – на Гродненському сеймі Речі Посполитої 6 липня 1793 р., скликаному на вимогу імператриці. В міжнародному сенсі їх узаконив Трактат між імператрицею Катериною II та королем Речі

Посполитої С. Понятовським у липні того ж року. В 1795 р. за третім поділом Речі Посполитої Росія анексувала Західну Волинь.

Відтак, характер і спрямованість міжнаціональних відносин у Правобережній Україні були зумовлені агресивною зовнішньою політикою російського самодержавства. Домінуючим стало обґрунтування про звільнення українських земель від багатовікового польського магнатсько-шляхетського поневолення, яке було не більше, ніж важелем впливу та втручання в її внутрішнє життя. Насправді політичне і соціальне становище українців не змінилося, лише польське гноблення змінилось на російсько-польське. Ось чому М. Костомаров висловив скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства [367]. Імперська ідеологія ґрунтувалася на наголошенні, що в складі Росії, на відміну від придушеного стану, національного гніту і свавілля за часів Речі Посполитої, регіон почав нібито стрімко розвиватися й перетворюватися у терен активного національного життя. Хоча в політичних колах Європи добре знали: те, що російський царизм проголошував і те, що робив були абсолютно різними, а його домовленості менше вартували, ніж папір, на якому вони були закріплені. Тому, розкриваючи проблему корінних мешканців Правобережжя в міжнаціональних відносинах кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст., ми виходимо передусім з їх зумовленості самодержавним курсом на перетворення його теренів на окраїну імперії та підпорядкованою цій меті національною політикою. Це передбачало не лише уніфікацію адміністративно-територіального устрою, системи управління, законодавства, економічної, соціально-станової та зросійщення культурно-освітньої сфер, а й нівелювання і, зрештою, ліквідацію національних відмінностей і віросповідань українців.

Завоювання стало лише першим кроком у суспільних змінах регіону упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. Наступним кроком було створення імперського механізму управління для, забезпечення балансу між територіальною єдністю та необхідністю дотримання інтересів шляхти і

нижчих верств й розвитку нової для самодержавства території. Його функціонування можна поділити на кілька етапів. На першому представник імператора виробляв механізм взаємодії з місцевими панівними верствами; на другому – виявляв політичні, соціально-господарські та культурно-конфесійні відмінності; на третьому – здійснював безпосереднє керівництво, спрямоване на досягнення управлінських цілей [513, с.145].

Головною в цьому стала інкорпорація, що представляла собою комплекс заходів, спрямованих на впровадження великого українського регіону в державне тіло імперії. Воно закономірно вимагало тривалого часу, оскільки потрібно було здійснити інплантацію всім його сферам притаманних для метрополії якостей і зруйнувати власне українські риси та особливості. Це зумовлювало необхідність змінити на користь нової метрополії етнонаціональну ієрархію і відносини між представниками різних етносів, котрі проявлялися усіх сферах суспільного життя. Але це було неможливо без одночасної руйнації рис і ознак власне українського національного життя [574, с.223]. Кінцевою метою цієї політики було безповоротне поглинення у державний механізм імперії. Нині факт інкорпорації до складу Російської імперії визнаний як в українській, так і російській історіографії. Однак питання вибудовування взаємин між корінними мешканцями та національними меншинами на теренах регіону, в літературі поки що розкривається з великодержавного, імперського дискурсу. На наше переконання, саме запропонований акцент вивчення питання дозволяє з'ясувати суть, характер і специфіку міжнаціональних відносин, особливості стосунків між імперськими та антиімперськими силами.

Правобережжя, як і Лівобережна, Слобідська, Південна Україна і Крим, мала власні традиції державності й управління, етносоціальну та господарську структуру, різний конфесійний склад населення. Тому в царизму попередній досвід викликав серйозне занепокоєння і невпевненість у його утриманні [511, с.289]. Ось чому Росія силою зброї не лише перенесла в Правобережжя найвідсталіший, найнесправедливіший феодально-

кріпосницький устрій, а й нав'язала так звані “старшобратські” взаємини українців і росіян, особливо в духовно-культурній сфері, яка внаслідок нав'язаного діалогу, опинилася на межі зникнення. Поєднуючи правдиве зображення життя з майже документальним використанням фактів, Т. Шевченко нещадно викрив соціальну сутність курсу самодержавства та розкрив етапи кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму, внаслідок чого український народ опинився в замурованому великому льосі. Важливим є те, що для мислителя були несумісними і непримиренними українська, російська та польська ідентичності [455, с.45].

Розкриваючи проблему місця українців у міжнаціональних взаємовідносинах в регіоні, ми виходимо з його перебування в системі імперських координат, зміст яких визначала інкорпораційна політика царизму. Термін “інкорпорація” в 1871 р. вперше вжив М. Данилевський, означавши включення (недобровільне і нерівноправне), злиття окремих суспільних, етнічних, державно-політичних утворень у більш могутню державу [730, с.33]. Його вживання було відновлено в збірнику “Российское законодательство X – XX веков”, де підкреслено продовження у XVIII – XIX ст. розвиватку тенденції до інкорпорації приєднаних територій до Росії [331, с.10]. Цим було визнано факт тривалої політики царизму, спрямованої на поглинення включених українських земель у державне тіло Російської імперії. За майже 30 років термін міцно увійшов в історичну науку [549, с.35] й став інструментом аналізу складних і надзвичайно суперечливих суспільних процесів. У 2004 р. його системно вжив канадсько-український дослідник З. Когут [550] для пояснення процесу поглинення української верхівки, спочатку – до польської шляхти, а пізніше – до російського дворянства і ліквідації державної автономії Гетьманської держави шляхом позбавлення її владних повноважень і провідної ролі та створення для неї безпрецедентних кар'єрних можливостей у Російській імперії.

Самодержавство проводило політичну, соціальну, економічну і культурну інкорпорацію для того, щоб регіон став душею і тілом Росії. В

розумінні історика, інкорпорація полягала в поглиненні політичної сфери Правобережжя та поширенні імперської системи з її інтеграційним спрямуванням. Реалізацію цього курсу розпочалась напередодні другого і під час третього поділів Речі Посполитої, а широкомасштабне втілення затягнулося на десятиліття. Результатом стали адміністративно-територіальні перетворення і запровадження триступеневої структури – генерал-губернаторства, губерній і повітів, судочинства, воєнно-поліцейського режиму та прокурорського нагляду за суспільним життям; ліквідація існуючих традицій місцевого самоуправління та інплантація великому українському регіону імперських державно-політичних структур [597, с.37].

Підкорені землі різнилися від російських історичних як значно вищим рівнем суспільного розвитку, так і людським потенціалом. Зокрема, щільність, яка була найвищою серед усіх регіонів імперії [622, с.31], і абсолютна чисельність його населення були набагато вищими, ніж в історичних губерніях та інших окраїнах, а рівень соціально-економічного розвитку загалом помітно переважав ядро Росії. У ній іншими були: а) концентрація місцевої еліти; б) соціально-становою структура; в) форми землеволодіння і землекористування; г) норми права. Саме вони уповільнювали поширення на її території загальноросійської системи відносин. На подолання відцентрових тенденцій було покликане генерал-губернаторство, яке поступово перетворювалось на самодостатню імперську регіональну владну інституцію. Генерал-губернатори сконцентрували в своїх руках управління найважливішими сферами – адміністративно-політичною, військовою, соціальною, господарською та культурно-освітньою, закріплюючи імперську цілісність Росії. Губернатори, проголошені іменним указом повновладними “хазяями” губерній, мали право контролю над діяльністю будь-якої установи чи підприємства. Їм підпорядковувалися місцева адміністрація і поліція, а при необхідності розквартировані війська [526, с.350]. Відтак, кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст. стали якісно новим етапом у формуванні та утвердженні централізованого імперського управління [749,

с.4] середньою та нижньою ланками. Це означало, що регіон від початку був пов'язаний із поступовою русифікацією і впливом російського населення [752, с.36], що не могло не позначитись на сутності і характері міжнаціональних відносин.

У польських провінціях царизм спричинився до шістьох великих змін у політичному житті. По-перше, були скасовані всі традиційні демократичні інституції давньої Речі Посполитої. По-друге, була запроваджена централізована адміністративна машина. По-третє, зазнав реформування адміністративний апарат: якщо раніше його обирали, то за Росії – призначали. По-четверте, нечисленне наймане військо, яке доповнювали добровольці, замінили численною сталою російською армією. По-п'яте, було запроваджено вигадливі методи політичного примусу. По-шосте, і це найважливіше, змінювалися відносини держави та індивіда. Парадокс полягав у тому, що царизм вимагав більшого ступеня конформізму та покори від своїх свавільних польських підданих, ніж від покірних росіян [476, с.516].

Процес перетворення Правобережжя в складову державного організму Росії співпав у часі з формуванням її державно-політичної піраміди. На вершині закономірно перебували росіяни як представники панівного народу, полякам відвели другий, євреям – третій, а українцям – четвертий, або найнижчий шаблї. Це суттєво не притісняло польських феодалів, шляхту і римо-католицьку церкву [597, с.27], євреї отримали певні привілеї, хоч були обмежені смугою осілості, а єдинокровні “брати-українці” опинились у абсолютному безправному становищі [577, с.270]. Неважко переконатися, що весь адміністративно-управлінський апарат і розміщені в регіоні війська уособлювали Російську державу і відстоювали її інтереси від місцевого населення, а тому утверджували та охороняли владу царизму та магнатів і частини шляхти, з якими той належав до одного класу і вступив у альянс.

Тут підкреслимо, що внаслідок сукупного впливу і поєднання етногеографічного положення, історико-географічних, політичних, суспільно-географічних, демографічних, природно-географічних та інших

чинників у регіоні сформувалася строката структура населення, абсолютну більшість якого склали українці, котрих самодержавство обіцяло захищати від польської експлуатації та свавілля. Матеріали ревізії, проведеної наприкінці XVIII ст., показують, що переважну більшість населення регіону становили українці (з понад семи мільйонів мешканців – 87,82 %). Частка поляків становила 7,79 %, євреїв – 3,61 %, молдаван – 0,59 %, росіян – 0,11 %, інших етносів – 0,02 %. Імперська етнонаціональна політика дедалі сильніше була по етнічній частині українців в інтересах безпеки самодержавства та розв’язання своїх стратегічних завдань. До середини XIX ст. етнічний склад населення ще більше урізноманітнівся. Зокрема, частка євреїв зросла до 11 % [588, с.19]. Однак корінними були тільки українці, як явище, органічно пов’язане з природними умовами та ландшафтами регіону [Див.: Додатки А; В]. Їх спільнота сформувала культурний ландшафт, тобто природно-культурний комплекс тих, хто одвічно жив і працював на його території.

Систему координат і місце корінного населення у міжнаціональних взаєминах Правобережної України визначила інкорпорація в соціальній сфері, що здійснювалася шляхом перенесення з Росії та консервування самодержавних і феодально-кріпосницьких відносин на її території і трансформації магнатсько-шляхетського стану за допомогою люстрації та юридичного підтвердження дворянських прав і надання відповідних привілеїв росіянам й іноземцям, які представляли необхідні документи і присягали на вірність імператору. Як переконуємося, утвердження імперської влади в регіоні почалося з “адміністративної русифікації”, що передбачала прибуття російських чиновників вищого рангу і зростання кількості росіян, які мали привілейоване становище [509].

Корінні мешканці, абсолютну більшість яких склали кріпосні та державні селяни, ніяких громадянських прав не отримали і навіть не мали права на присягу самодержцю. Здійснення соціальної трансформації опиралося на проведення одночасно змін у системі приватної власності.

Якщо за Речі Посполитої ключовою була приватна власність на землю та селян, то за Росії верховним власником виступала держава в особі імператора, який її передавав дворянам взамін за підлеглість, лояльне ставлення і покірність. З одного боку, цим забезпечувалася соціальна опора самодержавства; з іншого – створювалася напруженість, щоб змусити анексованих силою зброї українців прийняти його позицію та спрямувати їх покору в інтересах держави і дворянства.

Неабиякий вплив на міжнаціональні взаємини справила економічна інкорпорація, завдяки якій господарство Правобережжя поступово трансформувалося в звичайну складову господарсько-економічного комплексу Російської імперії. Оскільки серед власників родючих земель і виробленої на них сільськогосподарської продукції були переважно не українці, то й доходи від всіх видів господарювання закономірно зосереджувалися в іноетнічних руках. Безперечно, ми враховуємо, що це стало можливим через брак впливового прошарку власне української економічної еліти, зокрема торговельної.

Водночас мешканці регіону зазнали культурно-ідеологічної інкорпорації, що втілювалася за допомогою русифікації, руйнування української духовності, формування російських анклавів і мережі соціальної солідарності з власне російськими губерніями та одержавлення православної церкви. Утверджуючи російську державність, самодержавство стало робити усе заради того, щоб українці не ідентифікували себе як окремий народ, а усвідомлювали складовою частиною російського народу. Головне полягало в тому, що, враховуючи нагромаджений досвід у ході ліквідації Гетьманської державності, царизм не тільки зухвало ігнорував і цілеспрямовано руйнував специфіку та особливості політичного і соціально-економічного розвитку Правобережжя, але й особливості побуту, звичаїв, менталітету українців і тим самим позбавляв корінних мешканців можливості для їх національної самоорганізації [597, с.37-39]. Більше того, руйнуючи все, що було іншим, відмінним від володарів, зухвало нищив тисячолітні морально-етичні

цінності і культурні традиції. В ході інкорпорації поглиналися географічний простір, політична та економічна сфери, інтереси, сподівання і надії на краще та витискували з людей все, що можна було. За цих умов українці щоразу виходили одні на поєдинок зі злом, а кожна їхня родина корінних мешканців була острівком базових світоглядних засад і свободи, де вони почували себе вільно, могли сказати те, що думали.

Зміни в складі населення Правобережної України наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. визначали три групи чинників. До першої С. Петков відносить зовнішні причини, передусім військові конфлікти між чотирма державами: Кримським ханством, Річчю Посполитою, Російською та Турецькою імперіями. Внаслідок воєн і мирних договорів між їх учасниками, територія України, яка знаходилася в епіцентрі подій, була стратегічно важливим плацдармом для всіх сторін, котрі боролись за домінування у Європі, особливо на Чорноморському узбережжі. В другу групу включає внутрішні фактори, що значною мірою впливали з попередньої, бо ж зовнішня політика уряду зумовлювала ставлення держави до своїх підданих і відповідно з їх правовим статусом на підкорених землях. Третя група, на думку автора, була пов'язана з природно-еволюційними процесами розвитку націй, торговельно-економічними та міграційними процесами, взаємопроникненням і взаємозбагаченням культур [831]. Своїми діями імперський уряд створив правові основи для формування поліетнічного складу населення як Південної, так і Правобережної України. Зрештою, ці чинники стосувалися змін у населенні впродовж всієї першої половини XIX ст. і не меншою мірою вплинули на міжнаціональні взаємини на її теренах.

Включене в імперський організм суспільство регіону відзначалося становою та етносоціальною структурованістю [841, с.36] і значною етноконфесійною строкатістю. Тому, спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Ш. Монтеск'є і Ч. Бекарії, царизм обґрунтував концепцію правової регламентації громадянських прав, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади [711, с.14]. Для перетворення етнічних взаємин царизм

посилав у Правобережжя військових, священників, чиновників, поміщиків, управителів, і економів поміщицьких маєтків як “цементуючі” елементи в середовищі корінного населення та колективно око імперії. Вони вносили у їхню спільноту риси демографічної поведінки і трудові настанови, які панували в попередньому місці [620, с.6]. Відтак, міжнаціональні взаємини стали набувати яскравого дисгармонійного характеру й майже від початку проявлялися в зверхності та силовому волеутвердженні царизму.

Щоб не викликати своїми намірами і діями масового незадоволення в українців, уряд підступно проголосив про їх захист як єдиноплемянних братів від свавілля та експлуатації польських магнатів й засилля римо-католицької церкви. При цьому вже з перших днів свого перебування росіяни стали вести себе як “обрані”, котрим належало в Правобережній Україні все, витісняли і без того незначну частину українців на маргінеси суспільного життя. Така поведінка торкнулася польських магнатів і шляхти, які в основній масі не змирилися зі становищем “східних кресів” Речі Посполитої як “невід’ємної” складової чи польської окраїни Російської імперії. Про це свідчило затягування юридичного підтвердження їх прав, повстання 1794, 1830–1831 і 1863 рр., системний саботаж у реалізації рішень уряду, “волинська революція” тощо. Оскільки домінуюча в регіоні польська еліта чинила спротив російській владі, її стосунки з місцевим населенням були набагато складнішими, а система імперського урядування вирізнялася більшою жорсткістю, ніж у Лівобережній та Південній Україні [440, с.219-224].

Специфіка полягала у тому, що в регіоні це реалізовувалось у безпосередньому зв’язку із розв’язанням адміністративно-правових і зовнішньолітичних завдань. Якщо до Речі Посполитої російська армія виступала чинником руйнації та її поділів, то з 1793–1795 рр. – ключовим нервом державності, що справляв істотний вплив на суспільне життя, зокрема на міжнаціональні взаємини. Царизм перетворив дислоковані війська в засіб суспільних відносин у регіоні з перевагою силових методів. Їх присутність і вся система самодержавної влади відзначалася підвищеною

внутрішньою конфліктогенністю. Російське і українське перебувало не лише в складному психологічному діалозі, а й у протистоянні. Носями російського начала були армія, поліцейсько-бюрократичні елементи і Православ'я, а союзниками – польська верхівка і значною мірою іноземні колоністи. Завдяки міграції російських ремісників, урядовців, військових у Правобережжі збільшувалася частка росіян. Ті, що прислужилися імперії, отримали конфісковані польські маєтки обсягом у тисячі і десятки тисяч десятин – Демидови, Бобринські, Баскакови, Трепови, Бубнови, Урусови, Куракіни, Горчакови, Врангелі, Кудашеви, Черткови, Вітгенштейни, Гагаріни, Сумарокови-Ельстони, Трубецькі, Ігнатєєви, Балашови, Орлови, Фредерікси, Муравйови, Уварови, Бобрикови, Долгорукови, Шувалови, Бутурліни, інші князі, графи, барони. За Павла I було роздано 600 тис. селян (загалом Катерина роздала 800 тис.) [522, с.267-268].

На терени регіону був спрямований зростаючий міграційний потік російських ремісників, урядовців, військових. Якщо у 1794 р. в ньому нараховувалось 4 тис. осіб чоловічої статі, то в 1858 р. – 33 тис. осіб. Тим, які прислужилися імперії, надавалась значна частина конфіскованих польських маєтків [720, с.333]. Так, імператриця Катерина II, указом від 18 серпня 1795 р. надала цілі села за службу і працю генералу І. Моркову, який надовго оселився на Поділлі. Подібні привілеї мав городничий м. Летичів поляк Красновський [9, арк.5, 26]. Загалом у краї в 1793–1795 рр. 65 власників, переважно росіян, отримали 70 477 душ [723, с.405].

Проекти з розширення позицій “великоросійських” землевласників внесли Канкрін, Бібіков та інші діячі. Їх врахування створювало в регіоні клас російських поміщиків виключно з осіб, котрі перебували на державній службі та за рахунок земель, що перебували у власності казни. Український етнограф П. Чубинський, змальовуючи картину землеволодіння в Правобережжі, зазначав, що в 1861 р. у Волинській губернії російським землевласникам належало 160 маєтків, на Поділлі – 137, на Київщині – 357. Зокрема. в руках волинських поляків на той час зосереджувалося 2887

маєтків. Тобто співвідношення кількості російських і польських маєтків у регіоні складало 1 до 17 [759, с.269]. Це істотно не змінило польської магнатерії, але позначитися на етнонаціональних взаєминах.

Аналіз засвідчує, що в 1795 р. у регіоні налічувалося 3,4 млн. осіб, з яких 350 тис. були поляками, а 110 тис. – євреями. Українці становили 88 %, абсолютна більшість яких проживала в сільській місцевості. Тим часом росіяни склали 4 тис. осіб [571, с.259], або 0,11 % [651, с.325]. Міста у цей час ставали більш етнічно строкатими, дедалі чужішими і ворожими для корінного населення. Самодержавна політика щодо українсько-російських відносин ґрунтувалася на пріоритеті прибуваючих росіян, хоча їх кількість і особливо частка в структурі мешканців краю до кінця 40-х рр. XIX ст. залишалась незначною. Органи влади суворо стежили за тим, щоб у регіоні не відбувалися антидержавні виступи.

У 30-х рр. XIX ст. в більшості самоврядних міст було ліквідовано чинність Магдебурзького права [441, с.112], а в 1840 р. – норм Литовського статуту, що використовувався в українському судочинстві понад 400 років. Натомість набули чинності новосформовані імперські законотворчі норми, чим запроваджувалося паралельність дії польського та російського законодавства [455, с.44]. Правовий статус населення визначався передусім їх становою приналежністю, поділеного, як по імперії, на чотири стани: дворянство, духовенство, селян і міщан. Щодо корінних мешканців положення залишалися не більше, ніж декларацією. З цього цілком очевидно випливає, що царизм передусім цікавила влада, нові території, а не їх доля. Між тим, корінне населення було втягнуте “визволителями” й “захисниками” в громадянську боротьбу, що охопила політичну, економічну, соціальну і духовно-культурну сфери. З її допомогою реалізовувалися завдання впокорити українців, підпорядкувати їх життя і працю інтересам царизму та потребам імперії, яка трималася на тому, що всі повинні коритися царській владі, а хто цього не робив, був її ворогом чи попадав під підозріння властей. Відтак, українці потрапили не у братні обійми, а в жорсткі жорна біло-

червоних і триколових побратимів з братською допомогою на їх користь. Поляки дозволяли собі не помічати, як поводитися росіяни з підданими українцями, водночас росіяни заплющували очі на те, як поляки ставилися до українських кріпаків. За вказівкою властей, поміщики пильно стежили за поведінкою людей українського та польського походження [57, арк.1].

Деполонізацію західних губерній не можна було провести без протекціоністського ставлення до українського селянства [593, с.429]. Тому органи влади намагалися продемонструвати ліберальне ставлення до селян. По-перше, була необхідність витримати певний час для того, щоб населення анексованого краю психологічно звиклося з тим, що живе у зовсім іншій державі, й тим самим сформувати в нього позитивні враження про Росію. По-друге, потрібен був час для переключення основної маси населення регіону на діяльність в інтересах імперії. По-третє, одночасно з цим російська влада намагалася якщо не нейтралізувати, то принаймні послабити вплив виключно великого прошарку польської шляхти, яка могла втягнути корінне українське населення у масовий спротив імперській політиці. По-четверте, царизм вимушений був адаптовувати свої адміністративно-управлінські структури під специфіку Правобережжя через відмінність станового складу населення, який дуже відрізнявся від соціальної структури центральних російських губерній. По-п'яте, перед владою постало надзвичайно складне завдання – змінити традиції формування війська, що існували за Речі Посполитій і пам'ять про які ще зберігалась у суспільства. І, нарешті, виняткове значення мало забезпечення за рахунок приєднаного регіону постачання розквартированих на його території військ [689, с.269].

На момент приєднання в Правобережній Україні близько 15 тис. колишніх польських вояків поступило на російську службу. Однак, коли в 1794 р. піднялось повстання на чолі з уславленим генералом і національним героєм [854, с.299] Т. Костюшком, більшість цих військ рушила на допомогу повсталим до кордонів Польщі та Молдавії, а деяким із них вдалось покинути територію держави. Решта полків виявили доволі явну схильність до

заколоту, або ж у них відбувалося приховане бродіння. Щоб не дати жодної можливості польським полкам втікати чи виявляти незадоволення, О. Суворов опутав їх ніби павутинням з усіх боків й відрізав шляхи втечі за кордон, присік їх взаємозв'язок й швидко та по-мистецькому роззброїв 8000 вояків [397, с.869, 870].

Для міжнаціональних відносин у Правобережжі важливою була кінцева мета, до якої прагнуло самодержавство в їх формуванні і розвитку: перетворення підданих “у вартісні інструменти уряду”, або, за виразом Н. Дейвіса, “справжніх християн, вірних підданих і добрих росіян”, варіювалися тільки швидкість, тактика й методи” [476, с.514]. Українців регіону від початку вважали зіпсованими поляками росіянами. Це означає, що царизм не цікавив захист справді пригноблених українців, а можливість їхніми руками вдарити по Речі Посполитій. То ж який можна було мати результат, засіваючи протиріччя як між українцями і поляками, так і між православними українцями та українцями-уніатами, коли, всупереч реаліям, він опирався на демагогічну брехню і демонстрацію насильства, відчайдушно знищуючи все на своєму шляху. Утвердження російської влади формувало тло для прогресування зла, навмисно стирало грані, коли противник є ворогом, завойовник завойовником, експлуататор експлуататором, злодій злодієм. Від початку українсько-російські відносини в регіоні будувалися на нерівноправній, недемократичній основі. Вони були відносинами руйнування волі українців воєнною силою нових господарів. Це були відносини російського силового волеутвердження і мали на меті за своєю суттю негативне спрямування [733, с.130].

Російський історик В. Трепавлов вважає, що в поведінці царизму не слід бачити підкресленого нехтування “іновірних” та “іногородців”. Одним із головних його принципів була надетнічність, яка передбачала вірність престолу незалежно від мови та віросповідання і це, мовляв, не означало ігнорування поліетнічності населення. Етнокультурну та етнополітичну різноманітність неможливо було не враховувати в силу історичних умов

формування багатонаціональної держави. Зокрема, локальні юридичні норми включались у загальний корпус імперського законодавства – як правило, в масштабі окремих регіонів. З другого боку, влада при організації управління опиралась і розраховувала не на абстрактні “народи”, а на місцеві еліти, поміщицьку верхівку, духовенство [708].

Правобережна Україна була перетворена в арену історичної драми зіткнення двох сил: державно спрямованої (російської) та стихійно-автохтонної (української), конкретним місцем початку нищення російським імперіалізмом самобутнього світу українців. Із перших днів перебування під Росією на її теренах стали утверджувати характерний для імперії державний лад, організувати відповідне управління. Експансія в ширину, по земній поверхні, стала здійснюватися одночасно з експансією у глибину для встановлення над підданими політичної влади як невід’ємної складової її суспільного устрою. Це закономірно спричинило необхідність перед корінним населенням вступати в різноманітні економічні, соціальні, культурні, побутові та інші зв’язки із росіянами. Російська влада наголошувала, що її головна мета полягала в тому, щоб усі народи, які потрапили під скіпетр Росії, були членами одного тіла, всі мали рівні права і були однаково щасливі [729, с.129, 130, 134]. Для українців це були слова-декларації. Адже утверджене найсуворіше в світі кріпосне право стосувалося виключно корінних селян Правобережжя й яке посилювалось релігійними та національними відмінностями класів [488, с.271].

Утверджуючи владу, царизм формував тло для прогресування зла, зумовленого демагогічною брехнею і демонстрацією насильства. Бо навмисно стирав грані, за якими противник є ворогом, завойовник завойовником, експлуататор експлуататором, злодій злодієм, і ставлення до них мало бути саме таким. Із самого початку українсько-російські відносини в регіоні будувалися на нерівноправній, недемократичній основі. Вони були відносинами руйнування волі українців воєнною силою нових господарів. Це були відносини російського силового волеутвердження і мали на меті за

своєю суттю негативне спрямування. Найскладнішою проблемою у реалізації імперського курсу русифікації регіону була інтеграція соціальної сфери. Головне її вістря було спрямоване на міста, де формувалася етнічно роз'єднаний клас міщан шляхом інтенсивного поповнення мешканців росіянами, поляками, євреями. Особлива увага приділялася здійсненню асиміляції польської та української шляхти в імперське суспільство і проникненню росіян у місцеві ремісничі гільдії, що призводило до посилення контролю царизму над їх життєвим простором.

Присутність російського етносу сприяла прищепленню українцям національного нігілізму, ганебної смиренності і покірності, запобігання перед владою та байдужості до долі батьківщини. За російським “звільненням” стояв набагато жстокіший примус людини, ніж у парламентарній Речі Посполитій [772, с.472]. Українців лише перепрягли з польського у московське ярмо, позбавивши їх права розвиватись на власній національній основі. На це працював численний військовий, адміністративний, освітній і священницький апарат [720, с. 334]. За цих надзвичайних обставин єдиним порятунком могла бути православна церква. Проте вона не стала захисником інтересів корінних мешканців, оскільки її царизм перетворив у знаряддя національно-класового гніту та викорінення з життя селян самотніх ознак культури і моральних цінностей.

Отже, після анексії та приєднання до Росії царизм здійснив у Правобережній Україні істотні суспільно-політичні та адміністративно-територіальні зміни, внаслідок чого вона зовні майже не відрізнялась від історичних російських губерній. Низкою заходів на її теренах було уніфіковано соціально-станову і релігійну сфери регіону за принципом “належної однаковості” й тим самим розгорнуто процес поглинення в державний і соціальний організм найбільшої у світі на той час держави.

2.2 Системоутворювальні чинники міжнаціональних відносин українців в їхньому етнонаціональному просторі.

Наріжним чинником розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. стало її насильницьке включення до складу Російської імперії та в орбіту загальноросійського суспільно-політичного і соціально-економічного життя [663, с.146]. Домінантна сутність політичного курсу царизму впливала з імперської природи і полягала в розширенні впливу, окупації її земель і, зрештою, знищення народів або нівелюванні їхньої ідентичності. Однак Правобережжя представляло собою не лише український життєвий простір, а й органічну складову всієї України і територію зі старими соціальними та політичними структурами європейського типу, багатовіковими культурними традиціями, особливим поліконфесійним християнським віросповіданням й характерним менталітетом. Відтак міжнаціональні відносини в регіоні і місце в них корінного населення стали будуватися через призму реалізації імперської інкорпораційної і, зокрема етнонаціональної політики, філософія, сукупність цілей і завдань якої визначали стратегічні орієнтири відповідали запитам російського самодержавства та дозволяло тримати у покорі етнічні спільноти в “клаптиковій імперії Романових” [651, с.321]. Політика російської влади до населення регіону була просякнута принципами “православ’я, самодержавство, народність”, які утверджувалися пануванням російського етносу, посиленням асиміляції іногородців, ліквідацією їх традицій і звичаїв. Усе це повною мірою відчули на собі українці [656, с.204].

Політико-юридична природа місцевого права Правобережжя, як і інших національних українських регіонів у державному організмі імперії, визначалась його особливостями: по-перше, обов’язковим санкціонуванням російською верховною владою чинних джерел партикулярного права через їх опублікування російською мовою; по-друге, визначенням в імперських

законах, актах і галузевому законодавстві соціально-територіальних параметрів дії й порядку внесення змін у місцеве право; по-третє, системою джерел права, які включали: міжнародні та внутрішньодержавні правові акти, що визначали принципи правового становища населення; по-четверте, правові акти місцевих правових систем, які відображали правове регулювання взаємин корінного населення регіону [553].

Визначальними в етнічній політиці самодержавства в Правобережній Україні, поділеної Ю. Поліщуком на чотири періоди [832, с15-16], були: 1) лояльність етнічної спільноти; 2) “стратегічна лінія етнічної політики” уряду; 3) російський націоналізм; 4) страх царизму перед західноєвропейськими революціями кінця XVIII – першої половини XIX ст.; 5) запрошення іноземних переселенців; 6) польський націоналізм, виявом якого стали повстання; 7) політика західноєвропейських держав щодо вирішення “єврейського питання” і просвітницька настанова російських бюрократів та інтелектуалів на асиміляцію євреїв як окремої етноконфесійної групи тощо; 8) “Росія й далі залежала від регіональних еліт, які, незважаючи на політику уніфікації й русифікації, змогли до певної міри, втримати свої соціальні привілеї” [542, с.228]. До того ж, російська влада змушена була рахуватися з тим, що українці регіону також впливали на сутність і спрямування цієї політики.

У 1800–1820-х рр. для неї були характерними риси толерантності і прагматизму, коли пріоритет надавався розв’язанню геополітичних завдань, забезпеченню зовнішньої та внутрішньої безпеки, стабільності соціальних процесів в умовах зміни системи державної влади. Цим значною мірою пояснюється той факт, що росіяни на початку не тільки не руйнували повністю систему управління, а й старалось інтегрувати її в механізми державної влади імперії. В 1830–1850-х рр. простежується поступова зміна поведінки в напрямі розширення загальноімперського законодавства, що передусім було пов’язано з польським Листопадовим повстанням 1830 р.

Розглядаючи корінних мешканців спочатку як поляків, а згодом як росіян, царизм прагнув зміцнити своє фінансово-економічне становище, перетворити його територію у важливу економіко-стратегічну базу на новому західному напрямі, утримати в покорі корінних мешканців і цим самим унеможливити вибух їх незадоволення та сепаратизму. Власне, саме цими завданнями зумовлювалася колонізаторська політика, яку втілювалася в життя адміністративними методами [796, с.152]. Національна політика владних кіл була недостатньо продуманою, непослідовною і суперечливою. Розуміючи відсутність ресурсів для проведення асиміляційної політики за “французьким” зразком, уряд вважав себе змушеним застосовувати заборонні заходи в дусі такого зразка через свою слабкість [615].

Вивчаючи проблему українців у міжнаціональних відносинах Правобережжя “під дахом” російського самодержавства, важливо з’ясувати їх місце в “етнічній ієрархії”. Адже в Росії, як і в інших багатонаціональних державах, наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. такі етнічні фактори, як мова, культура і, як правило, навіть релігія відігравали підлеглу роль [542, с.69]. Найважливішими елементами легітимації та організації були государ і династії, становий порядок суспільства й імперська ідея. Лояльність до імператора та імперії і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної чи конфесійної групи. Якщо з переходом західноукраїнських земель під владу Австрії кріпаки ставали суб’єктами правових відносин, людськими істотами де-юре [761, с.264], то ставлення царизму і великоросів до малоросів передбачало інтеграцію, засновану на принципі рівності індивідів та одночасну відмову в інституалізації цих груп як національних меншин, тоді як до неслов’ян і західних слов’ян, зокрема поляків, їх статус національної меншини не ставився під запитання. Права титульного етносу та етнічних меншин регіону вибудовувалися по ієрархії, котра відігравала велику роль у царській політиці.

А. Каппелер вирізняє три таких ієрархії, які відповідно базувалися на політичній лояльності, соціально-становій приналежності, а також на

культурних критеріях, передусім релігії, життєвому укладі та мові. Критерієм однієї була політична лояльність до імператора і правлячої династії. Саме вона виступала основним стержнем Російської імперії, оскільки лояльність національних меншин, які проживали на її окраїнах мала першочергове значення з точки зору безпеки влади і соціально-політичної стабільності для центру. З цієї точки зору верхні щаблі ієрархії посідали фіни, прибалтійські німці та вірмени. Поляків і євреїв Правобережжя було віднесено до категорії ненадійних. Якщо малоросів Лівобережжя в першій половині XIX ст. сприймали у громадській свідомості як колоритний варіант російського народу (й розмістили на другому щаблі зазначеної ієрархії), то корінних мешканців Правобережжя такими не вважали й тому в ієрархії їх розмістили на останньому: нижче від поляків та євреїв – на рівні кримських татар. Відтак, за визначенням вони не могли стати партнерами імперської влади. Не останню роль у цьому відіграв той факт, що українці регіону не мали своєї еліти і, як правило, розглядалися в тісному зв'язку з поляками, у залежності від яких перебували з часів Речі Посполитої. Власне, українці як селянський етнос не розглядалися як самостійний суб'єкт політики. В очах росіян маси українці стали хохлами, нецивілізованими селянами, “перестали бути прямим об'єктом царської політики і сприймалися як функція домінуючої в регіоні польської чи, відповідно російської або зрусифікованої еліти” [542, с.66, 67].

Становище українців у соціально-політичній системі було неоднозначним. Уряд і російське суспільство вважали їх хохлами, малоросами або мазепинцями. Вони продовжували жити в традиційному україномовному світі, залишались доброзичливими, безобідними, навіть колоритними в своїх танцях і піснях, але загалом некультурними. Описуючи їх характер, автор “Історії русів” писав, що московити були про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська. ... За таким дивним звичаєм взивали вони Козаків “чубами” та “хохлами”, а іноді “безмозкими хохлами”, а ті сердилися на те, аж пінилися, зпаводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили

непримиренну ворожнечу і дихали на них повсякденною огидою” [524, с.194]. Ті з них, які стали на шлях соціального сходження та певної інтеграції в російське суспільство, малороси, вважались, незважаючи на деякі мовні і культурні особливості, частиною російського народу [538, с.9].

Царизм не зумів забезпечити суспільну взаємодію з корінним населенням регіону. Власне, в Санкт-Петербурзі навіть і не думали налагоджувати з ними рівноправних взаємин. Більше того, не вважали за потрібне говорити з українцями їхньою мовою. А тому не мали з ними зворотного зв'язку. Його зусиллями була утверджена така система координат і відповідно модель взаємин, яка протиставляла росіян і російську владу корінним мешканцям і всім національним меншинам. Українці в ній стали малоросами, обивателями, людьми, іншими, плем'ям, народністю, а росіяни – великоросами, владною державною нацією. Тоді як рушієм і мірою життя є добро, а не зло, дружба, а не ненависть і поневолення, міжнаціональні відносини в регіоні міряли кількістю завойованих, відібраних, присвоєних підданих, кріпаків, чисельністю обманутих, обділених, обкрадених і знедолених українців. Корінні мешканці Правобережжя дедалі більше переконувалися, що опинилися в іншій державі зі спотвореним політичним і соціально-становим устроєм, який відчужував не тільки землю й іншу власність, а й волю і саме їх життя, їхню культуру, мову та віру, руйнували усі форми їхнього національного життя. Все робилося для того, щоб кожного підданого упокорити, приручити, перехитрити, пристосувати. У цьому полягала природа протистояння. В таких взаєминах корінні мешканці регіону почувалися обманутими та обділеними. Натомість, поляки мали істотну перевагу, що полягала в наявності еліти, котра володіла землею і селянами, та самобутньої культури та римо-католицької віри, а отже, визнавалися майже рівними з російським дворянством, в яке були кооптовані зі збереженням відповідних привілеїв, віри і земельних володінь.

На відміну від колоніальних імперій, котрі не ставили перед собою завдання подолати різницю між метрополією і колонією чи периферією,

політика царизму спрямовувалася на те, щоб зв'язати їх твердо та єдиновладдя посилити самодержавством [543, с.XLI]. Його експансіоністський курс будувався на популістській ідеї про “органічне злиття” окраїн із внутрішніми частинами імперії, що не могло здійснюватися без соціальної трансформації окраїн. Звісно, своєрідність в окраїнах установ і національного складу та культури за такого підходу розглядалося виключно як тимчасове явище в імперському державотворенні. Поступово була вироблена концептуальна основа національної політики, якою, починаючи з першої третини XIX ст. нею стала знаменита тріада “православ'я, самодержавство, народність”. Православ'я, будучи державною релігією, стало ідеологічним стержнем, спрямованим проти інших конфесій. Смісл поняття “народність” зводився до того, що державоутворювальним народом імперії вважався російський народ, а всі інші народи, так чи інакше, знаходились під його захистом. Складніше було з третьою складовою тріади, оскільки “самодержавство” виступало основною причиною наростання міжнаціональних проблем в суспільстві, заганняючи їх в глибину через пріоритетність державних інтересів, а не досягнення і цінності її народів.

Ю. Поліщук виділяє зовнішні і внутрішні чинники, зокрема серед зовнішніх – русифікацію, нівелювання національно-культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського й автономістського руху польського населення, а також внутрішніх: ставлення етнічних меншин до існуючого політико-правового устрою та владних інституцій держави, зміни імператорів, польські повстання, тощо. В якості стримуючого фактору агресивної політики царизму в Правобережній Україні, на переконання дослідника, стала недостатня кількість представників російського етносу на її теренах, що змушувало владний режим співпрацювати з елітами етнічних груп приєднаних земель [832, с.14]. Однак, за оцінкою О. Міллера, арсенал засобів, якими російський уряд міг скористатися в XIX ст. для русифікації корінного населення Правобережної

України, був обмеженим через відсталість держави, запізнення модернізаційних процесів і неефективність адміністративної системи [617].

Розділяючи ці пояснення загалом, ми вважаємо за доцільне наголосити і на тому, що варто було б додати до чинників, які детермінували характер і спрямованість міжнаціональних взаємин, закритість політичної системи, російське кріпосництво, яке живило самодержавство, а також армію та Православ'я. Зокрема, закритість політичної системи залишала українців відчуженими від політичного життя держави, які не відчували й не стали до 60-х рр. XIX ст. частиною політичної нації у сучасному розумінні цього поняття [694, с.70-71]. Протиставляючи поміщиків і селян, царизм тим самим піднімався на “невразливу” висоту як третейський суддя. Загалом, він і дворянство існували на принципах протиборства та лукавства, підтримки і притіснення, вірності й недовіри як складові одного тіла, задуманого як дворянська імперія, пов'язана однією кровоносною системою [671, с.229].

Очевидно, цим пояснюється той факт, що Катерина II з самого початку проігнорувала проблему соціальних відносин мешканців Правобережжя, які десятками років накопичувалися за часів Речі Посполитої. Натомість, перенесла на його терени відсталий і жорстокий феодально-кріпосницький устрій як ключовий засіб цілісного механізму національного поневолення корінних мешканців – головним чином українського селянства. Що ж до військової присутності, то вона стала інструментом “особливої здатності росіян асимілювати чужинців” [542, с.15]. Йдеться не лише про приєднання великого українського регіону до Російської імперії, а й перенесення феодально-кріпосницької системи, здійснення переходу уніатів у Православ'я тощо, загалом вростання суспільства Правобережної України в тканину нової метрополії. Росія завжди пишалася тим, що здолала слабших, а не сильніших, Але для цього потрібен не розум, а фізична та військова сила. Така практика була домінантною.

Першим основним хоча вимушеним обставинами принципом політики на інкорпорованих територіях було збереження існуючого до входження до

складу Росії порядку, місцевих законів та установ, відносин земельної власності, вірувань, мови і культури. Другим наріжним принципом національної політики була широка співпраця центрального уряду з неросійськими елітами, які в більшості своїй отримували права російського дворянства, що полегшувало для центральної влади управління новою територією. Третій основний принцип національної політики царизму полягав у створенні деяких переваг у правовому становищі неросійського населення порівняно з росіянами. Навіть євреї, проживаючи в смузі осілости і зазнаючи труднощі від дискримінаційних заходів, не закріпачувались, не рекрутувались в армію, за виключенням 1827–1856 рр., нарівні з росіянами, мали податкові пільги та ін. Відповідно до четвертого принципу національної політики, етнічні та національні критерії, хоча й брались до уваги, але по суті не заважали просуванню по соціальній драбині. Завдяки цьому між соціальним статусом і національністю був відсутній зв'язок, а політична й інша еліта Росії була багатонаціональною. Доля неросіян серед чиновників у 1850 р. складала 16 % [612, с.30, 31, 32].

Підкреслимо, що самодержавство, незважаючи на поступки різним націоналістичним тенденціям, залишалось вірним принципам донаціональної династичної станової політики, яка природно і могла забезпечити соціально-політичну стабільність імперії. Власне, Російська імперія була побудована на чисто територіальних принципах. Ось чому дослідник К. Мацузато зазначає, що було б помилкою розглядати її національну політику поза територіальним контекстом: “українська політика” не могла бути однаковою в Правобережній Україні (де вона була залежним аспектом антиполонізму уряду) і в Лівобережжі, яке вважалось в імперії внутрішнім, тобто належало до стійкового ядра імперії [602, с.430, 434]. Багато що пояснює і той факт, що російський уряд старався, щоб адміністративно-територіальний поділ держави в приєднаних землях, у тому числі й Правобережжі, не співпадав із географічним розселенням корінного народу.

Як і повсюди в імперії, політика уряду проводилася в регіоні на основі російської психології колонізації, що перетворився в опорний пункт реалізації концепції “офіційного націоналізму” в рамках зміцнення імперського абсолютизму, уніфікації та культурної інтеграції. Пізніше це підтвердив Микола I, заявивши, що не буде спокійно спати “доти, поки західні губернії не зілл’ються з іншими частинами імперії в одне тіло, в одну душу” [804, с.332]. Тому її реалізація спрямовувалася на утвердження в Правобережжі державно-політичного життя за визначеною урядом системою координат. У діалозі етнокультур мав місце проміжок між асимілятивним і дисимілятивним способами. Його ми називаємо адаптивним, що мав тимчасовий характер, а в майбутньому переростав у асимілятивний з боку царизму.

Складність полягала в тому, що самодержавство: а) часта змінювало курс внутрішньої політики; б) поєднувало проведення реакційних і ліберальних заходів; в) посилювало деспотизм, грубу воєнщину та бюрократичне свавілля; г) вдавалося до перманентних реорганізацій і змін різних ланок державного апарату; ґ) насаджувало й консервувало феодально-кріпосницький устрій і пристосовувало до нього елементи буржуазної державності. В означеному періоді, поряд із декларуванням “божественності” свого походження і підкріпленням влади силою карального апарату, уряд прагнув до юридичного обґрунтування “законності” як самого самодержавства, так і його всієї політики. В тісному зв’язку з цим були і пошуки більш ефективних засобів ідеологічного впливу на народні маси, формування офіційної ідеології кріпосницького самодержавства – “теорії офіційної народності” [514, с.28-29].

Не можна не підкреслити, що царизм змушений був враховувати селянське море, тобто село, на яке впливати було вкрай важко. Тому був розгорнутий самодержавний курс на забезпечення главенства міста над селом. А оскільки місто було легше розчинити власне росіянами та представниками інших етносів, воно ставало дедалі більше неукраїнським, або деукраїнізованим з одночасним виявом зростаючої громадянської

активності мешканців неукраїнського походження [625, с.27]. До того ж, стратегія етнічного плюралізму крок за кроком узгоджувалася зі зростанням російськомовного політичного й освітньо-культурного середовища, котре своїм силовим полем стало впливати не тільки на взаємини в середовищі міського населення, а й сільську місцевість.

У контексті національної політики царизм здійснював процес денаціоналізації населення краю, що проходив у таких напрямках, як: а) насильницьке впровадження великоросійської мови; б) різні форми заборони користуватися українською мовою; в) утиски щодо культури, звичаїв, побуту; г) використання православної церкви; д) насадження на державних посадах росіян і штучне обмеження зайняття цих посад українцями; ж) заселення етнічних українських земель представниками інших народів, особливо великоруського; з) заохочення населення до переїзду зі своїх місць на інші землі імперії; е) примусова депортація; є) репресії тощо [685, с.6].

Ключові позиції в адміністративних органах влади Правобережжя зайняли російські чиновники, що були неприхованими російськими шовіністами і царськими сатрапами. Позитивний виняток становлять лише малоросійські губернатори князі О. Куракін і М. Рєпнін-Волконський [868, с.363]. Реалізуючи інкорпораційну політику, царизм виходив із того, що вона була не тільки засобом входження цих українських земель до складу Росії, а більш глобальним за своїм значенням і наслідками процесом, спрямованого на забезпечення імперських інтересів. Але, оскільки вже на початку виявилось, що в органів влади не вистачає дієвого контролю над суспільними процесами регіону та можливості втручання у повсякденні справи були доволі обмеженими, було вирішено зміцнити соціальну базу в регіоні шляхом розширення економічних і політичних повноважень російських й польських поміщиків і збереження станової безправності українців. Поляки отримали права і привілеї, яких не було за безсилої Речі Посполитої [460, с.476]. Численні укази та циркуляри імператорів, уряду і Синоду щодо

Правобережжя спрямовувалися виключно на створення цілісного механізму національного поневолення [733, с.133] і покарання українців [732, с.92-102].

Після Листопадового повстання офіційний Санкт-Петербург значною мірою змінив національну політику стосовно польського населення. Були конфісковані маєтки польських землевласників, позбавлена певних привілеїв велика частина шляхти. Поряд із військовими поселеннями в Новгородщині, Лівобережній Україні і Новоросії [458, с.128] їх стали засновувати в конфіскованих польських маєтках на Київщині та Поділлі. Цим ще більше посилювався контроль над поляками, що похитнуло їх панівне становище. Зокрема, були конфісковані маєтки А. Чарторийського як одного з лідерів повстання [330, с.454]. Конфіскованими і перетвореними у військові поселення стали Лисогірка, Любомирка, Чарторийка, Западинці, Бахматівці, Стуфчинці, Ставниця, Голосків, Давидківці, Шпиченці, Пархомівці, Редвинці, Ярославка, Шрубків, Маломолінці, Волосівці, Митинці, Копистин, Масівці, Калинівка та інші села [136, арк.29].

Характерно, що в с. Копистин, поблизу м. Проскурова до 1840 р. на лівому березі р. Південний Буг існував присілок Калинівка, де жили переважно ремісники – столярі, ткачі; функціонував винокурний завод. Із появою військових поселень за розпорядженням військового керівництва його мешканців переселили в Херсонську губернію [330, с.437]. Одночасно за підтримку повстання та зберігання зброї польську шляхту, зокрема поміщиків Сабанських, Красіцьких, Гриневичів, Станевичів, розшукували й позбавили майна і привілеїв [105, арк.6-9; 216, арк.10]. У тих, які виїхали за кордон, як, наприклад, Грохольські, за участь у повстанні 1830–1831 рр. конфісковували маєтки і лише після тривалої судової тяганини повернули родичам [356 с.785-786]. За це ж у 1832 р. було закрито кляштор із костелом кармелітів, а в приміщенні облаштовано православну церкву [357, с.868].

Створені за указом імператора у 1831 р. в кожному повіті Правобережної України спеціальні комісії з розслідування причетності шляхти до заворушень функціонували аж до 1843 р. і перевірили більше 10

тис. осіб [427, с.35]. Навіть у 40-х рр. влада позбавляла статусу дворянства поляків, як правило, дрібну і середню шляхту, що не довела свій родовід. Зокрема, у квітні 1842 р. статус дворян втратили з с. Глушківці Проскурівського повіту Й. і М. Шабанські, с. Головчинці Літинського повіту П. і С. Гупаловські, з м. Бар О. Матушевський та ін. [381]. Майже одночасно були виключені з родовідних книг жителі м. Жванчик Ушицького повіту І. та Ф. Соболевські, с. Грузевиця і м. Чорний Острів Проскурівського повіту І., А. і Л. Галузінські та ін. [383]. Отже, за підтримку польського національного руху на території Правобережжя були виключені із дворянського стану поляки-землевласники і пізніше переведені в стан звичайних селян.

У той період був виданий указ про родовід польської шляхти. Так, у 1843 р., згідно з указом Волинського губернського правління, осіб, які проживали в містах і містечках, вносили в міські обивательські книги, а представників дворянських родів – у родовідні книги. Стосовно так званих однодворців, тобто дрібної шляхти, російська влада в 1842 р. провела перепис так званих західних губерній, до яких належала Правобережна Україна. За його даними, зі списків шляхти були виключені окремі особи, які не надали необхідних документів про родовідне шляхетське походження. Виконання указу в травні 1842 р. було покладено на повітових предводителів дворянства. До того ж, було надіслано повітовим судам, міським магістратам, поліцмейстерам і городничим [116, арк.10, 11-12, 13]. Але така політика простежується передусім після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. За часи свого правління Д. Бібіков підрізав місцеве коріння, що жило польсько-католицьку культуру [508, с.381].

Незважаючи на антипольський курс, поляки не втратили свого панівного становища в Правобережжі. Прикладом цього є дані про польських магнатів Сангушків. Князь Р.-С. Сангушко отримав російське підданство з правом користуватися князівськими пільгами [130, арк.91]. За активну участь у Польському повстанні його покарали засланням у Сибір. Потім він рядовим солдатом воював з горцями Північного Кавказу. Протягом 1838–1840 рр.

служив поліцейським квартальним у Москві. В 1845 р. відновив шляхетський статус і повернувся на Волинь, у Слауту. Невдовзі в помісті замінив панщину грошовим чиншом, запровадив австрійську сівозміну і збудував 5 цукрових заводів, чим сприяв соціально-економічному розвитку [420, с.442]. Його брат Р.-В. Сангушко після повстання емігрував в Австрію, де був депутатом Галицького крайового сейму. Заборону на в'їзд князя в межі Росії зняли в 1857 р. Рішенням Сенату було визнано його дворянське походження від литовських князів Любартовичів і разом із чотирма дітьми внесено в родовідну дворянську книгу з правом користування князівськими пільгами [130, арк.91]. Як відомо, польська шляхта підтримала повстання 1863 р. У Вінницькому повіті з цією метою відбувся таємний виступ польської шляхти. На підтримку повстанців відправились управитель дворянин Г. Твардовський та економічний писар с. Глинське М. Горишевський, сини поміщика Собанського – Ігнацій та Едуард; поміщик Б. Залевський із с. Курави Бердичівського повіту, дворянин Ф. Дечурко, австрійський підданий А. Грендович. Натомість дружина поміщика Сабанського під час повстання виїхала за кордон [99, арк.5, 10-12].

У значно гіршому становищі при створенні військових поселень опинились українські селяни, котрих їх стали набирати. В Україні у першій половині ХІХ ст. їх було близько 20-ти. В. Верига вказує на те, що в них строгість була настільки великою, що люди боялися ступити на підлогу чи сісти на стілець, щоб його не забруднити, бо міг появитися контроль і покарати за нечистоту. Організація подружнього життя була під наглядом військового командування і регулювалася виключно самим Аракчєєвим. Як головнокомандувач військовими поселеннями, він вимагав списки всіх на виданні дівчат і вдовиць й заборонив влаштовувати весілля без особистого дозволу, за винятком, коли їхніми женихами були вояки-поселенці. В таких випадках посадовець вимагав, щоб молодим виплатили 25 рублів на весілля, а його про те попередили [441, с.79]. За його наказом кожна жінка в поселеннях повинна була народжувати щорічно, краще сина, ніж дочку (за

дочку накладався штраф так, як за викидень). Жінка, яка не родила протягом року, віддавала в державну казну 10 аршинів тканини [792, с.491]. Військовим поселенцям доїти корів дозволялось лише за наказом капрала [799, с.219]. Під військові поселення будувалися села за єдиним зразком. Мешканці сіл, котрі займалися хліборобством, змушені були покидати свої оселі й переходити до міст чи сіл, що не входили у військові поселення. Поселенці мали свої церкви, школи, влаштовані шпиталі, медичну обслугу, все, що тільки потрібно було для життя [441, с.77]. Земля і все рухоме майно у військових поселеннях нібито віддавалося в повну “власність” поселенця, але насправді командир батальйону міг від нього все забрати. Всі мешканці – і чоловіки і жінки вважалися військовими людьми й підкорялися військовим законам і офіцерам, які стояли на сторожі тих законів. Окрему категорію становили хлопчики-кантоністи, поділені на: малих – від 7 до 10 років, середніх – від 10 до 14 і великих – до 18 років. Із досягненням 18 років їх переводили у військові частини, де вони служили до 45-річного віку, а після цього займалися вже сільським господарством [441, с.79]. Поселяни виконували військову повинність протягом 38 років. На створення військових поселень у Правобережжі та інших регіонах виділялись значні кошти. Для переселення воєнних поселенців із Поділля в м. Вознесенськ у 1837 р. було виділено 32 890 руб. 85 коп. [248, арк.2-4]. Загалом в Україні було створено 25 округів військових поселень із чисельністю 554 тис. населення, в тому числі на Київщині та Поділлі [802, с.29]. В 1857 р. більшість військових поселень була розформована через неспроможність забезпечити утримання армії за рахунок селян. Їх наявність стала виявом загострених українсько-російських відносин. Проте й сьогодні в російській історіографії переважає позитивна оцінка аракчеївщини [849, с.116].

Ще до початку франко-російської війни 1812 р. правлячі кола Франції намагалися використати настрої українського населення для боротьби з Росією. В Україну засилялися агенти Наполеона із завданням влаштовувати диверсії, знищувати бази російської армії, підбурювати місцеве населення на

повстання проти царизму [470, с.154]. Французький таємний агент Муасонюр, зібравши інформацію про недовірливе ставлення місцевого населення Правобережжя до всього польського, в 1796 р. повідомляв про переважання опозиційно настроєних українських козаків у дислокованих військах [661, с.63]. З іншого боку, під впливом Французької революції та її ідей демократизму окремі мешканці регіону симпатизували французам, мали книги французькою мовою [160, арк.50-51], а деякі попадали під їхній вплив, за що притягалися до кримінальної відповідальності [209, арк.185-186].

У зв'язку з ускладненням російсько-французьких відносин, царизм створив перші козацькі військові формування ще на початку ХІХ ст. для використання в майбутніх військових операціях. Зокрема, вслід за козацькими полками з числа українських селян у Єлисаветградському, Ольгопільському та Херсонському повітах [171, арк.93-95], в 1812 р. були сформовані перші козацькі формування на території Поділля та Київщини. В Подільській губернії для цього були задіяні Балтський, Брацлавський, Вінницький і Гайсинський, [296, с.1107]. Вони брали участь у закордонних походах російської армії в 1813–1815 рр., пізніше увійшли до складу Української кінної козацької дивізії. Частина залишилася в районі м. Вознесенська, а другу перевели на Харківщину, де згодом започаткували військові поселення. Так, Українська кінно-козацька дивізія і Бузьке козацтво за службу цареві й Росії стали головним об'єктом жахливого експерименту в формі військових поселень [441, с.76].

Таким чином, національна політика царизму спрямовувалася не лише на забезпечення інкорпорації суспільства Правобережжя в державний і соціальний організм метрополії та перетворення його в складову частину Російської імперії, а й руйнування самобутності українського етносу.

2.3 Імперське управління та адміністративні методи забезпечення міжетнічної стабільності в Правобережжі.

Особливість Правобережжя полягала в тому, що його тривале перебування в складі Речі Посполитої укоренило не лише специфічну адміністративно-територіальну одиницю – воєводство, а й систему управління і залежність усіх сфер суспільства від польських магнатів і шляхти. Цим зумовлювалася необхідність такої організації адміністративно-територіального устрою, щоб він якомога менше нагадував польську державність і водночас не сприяв об'єднанню українських земель, як це було в давні часи. Росіяни дотримувалися принципу – не допустити великих адміністративно-територіальних одиниць, які б могли сформуватися в сильні самостійні регіони [602, с.436]. Тому з перших днів перебування в регіоні царизм наполегливо впроваджувати власну державно-політичну систему з її самодержавно-поліцейською владою. На відміну від таких етно-федеративних держав, як Австрія, що намагалися об'єднати етнічне та територіальне начала, Російська імперія була побудована на чисто територіальних засадах. Царизм прагнув, щоб адміністративно-територіальний поділ держави не співпадав з географічним розселенням і традиційним устроєм суспільного життя українців. Такий підхід пояснює, чому після другого поділу Речі Посполитої на теренах Брацлавщини та Київщини царизм створив Брацлавську губернію, основні землі Подільського воєводства як окрему область підпорядкувавши її Ізяславській (Волинській) губернії, а сам Київ залишився у лівобережної частини Київщини, яка вже перебувала в складі Росії. Незабаром були утворені Брацлавське (13 округів), Волинське (13 округів) і Подільське (12 округів) намісництва. Указом Павла I від 12 грудня 1796 р. їх було перетворено в губернії [695, с.157], а кордони Київської, Волинської та Подільської губерній Правобережжя було повністю встановлено в 1804 р. [733, с.31]. Щоправда, внаслідок союзницьких відносин Росії з Францією Подільська губернія впродовж 1809–1815 рр. була територіально доповнена Тернопільським краєм, який потім повернули Австрійській імперії [723, с.275]. Остаточні територіально-адміністративні

зміни та реорганізації завершилися у 1832 р. утворенням Київського генерал-губернаторства в складі Волинської, Київської та Подільської губерній, котре з незначними змінами проіснувало до початку ХХ ст. [Див.: Додаток А].

У відносинах імперської влади, покликаної гарантувати політичну та соціальну стабільність у Правобережній Україні і забезпечувати соціальну взаємодію на користь імперії, та її південно-західною окраїною, об'єднувальними були дві проблеми. Одна з них полягала в підкоренні, забезпеченні контролю захоплених територій та еволюції самодержавної політики і російського націоналізму. Інша зводилася до змін у свідомості та ідентифікації її корінного населення, пошуки стратегій поведінки, вибудовування взаємин з імперським центром чи способів протиставлення центру. Ці проблеми пов'язували не лише польське, а й українське питання. Зважаючи на небезпеку сепаратизму, своєю головною опорою в Україні царизм ще до створення генерал-губернаторства зробив російських дворян, які слугували своєрідними намісниками влади на неблагонадійних територіях [511, с.291-292]. Упродовж першої половини ХІХ ст. дворяни продовжували зміцнювати своє становище. Щоправда, істотної частки у земельній власності російські поміщики так і не досягли. Тому держава дуже швидко усвідомила хибність орієнтації тільки на російське дворянство і, отже, необхідність підтримувати та захищати інтереси української шляхти [484, с.10].

У краї, як і в усіх окраїнах імперії, провідні позиції зайняла російська військова та управлінська еліта, а російська мова, культура і православ'я “набували щораз більшого значення як інструменти досягнення однорідності” [542, с.247]. Губернатори та інші посадовці вели себе в регіоні як господарі і були відданими царськими сатрапами. О. Субтельний справедливо стверджував, що імперська бюрократія була організована на військовий зразок – зі своїми чиновниками та мундирами. Її представники нерідко “славилися” здатністю плазувати перед начальством і водночас принижувати підлеглих. За відсутності конституції, що захищала б права особи, чиновник міг втручатись у приватне життя людей, що часто й

траплялось. Малоприємна присутність чиновництва дещо пом'якшувалася його відносно невеликою чисельністю: порівняно бідна імперія могла дозволити собі утримувати на кожні 10 тисяч населення лише близько 12 чиновників. На Заході це співвідношення було у 3–4 більшим [703, с.188].

Специфічною формою регулювання відносин між загарбником і підкореною людністю був хабар, який виконував подвійну функцію. З одного боку, він був своєрідним інструментом “гуманізації” окупаційних стосунків, а точніше засобом суспільного самозахисту; з іншого – слугував росіянам засобом поглиблення моральної деградації польського суспільства. Польсько-російське співіснування представляло собою два відмінних світи, розділених суперечностями політичних інтересів і відчуттям культурної, цивілізаційної та релігійної відокремленості. Це яскраво проілюстрували в своїх спогадах І. Долгорукий і Л. Сапега [345; 347, с.69-70]. Нездатність російського уряду забезпечувати своїх чиновників достатньою платнею породжувала корупцію, на яку він заплющував очі. Доки чиновники забезпечували казну визначеною сумою грошей, уряд мало хвилювало, скільки грошей вони здирали з населення на свою користь [703, с.188].

Генерал-губернатор мав надзвичайно широкі повноваження, межі яких не були регламентовані. Тому його влада набула характеру військової диктатури [848, с.153], суть якої зводилась до забезпечення нагляду та управління. Найвищий царський намісник наглядав за губернськими державними структурами і діяльністю посадових осіб. Особлива увага в регіоні приділялась забезпеченню російського законодавства та імперських інтересів. Генерал-губернатор наділявся поліцейськими повноваженнями для контролю за виконанням завдань щодо збору податків, проведенням рекрутських наборів. Формально царський намісник Правобережної України судових функцій не мав, однак за обов'язками всі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. Із найбільш важливих принципових покарань передбачалась воля намісника: виконання рішення про смертну кару вимагало узгодження з ним. Водночас він мав право опротестувати

необґрунтовані покарання і рішення, передавати їх у Сенат, а в разі особливого значення для держави – безпосередньо імператору [719, с.232].

Найвищий генерал-губернатор Правобережжя був наділений правом законодавчої ініціативи. Маючи прямі, безпосередні відносини з монархом, урядовець виступав своєрідним напівсуверенним володарем. Політичний курс самодержавства у Правобережжі залежав головним чином від кількох осіб – імператора і його намісників. Практика прямих контактів імператора і генерал-губернатора мала позитивні для імперії результати. По-перше, імператор у такий спосіб особисто впливав на управління регіону без зайвих посередників. По-друге, царю було набагато легше контролювати через цього посадовця загальну ситуацію в краї та вирішувати фінансові, продовольчі, митні завдання, обминаючи численних посередників. Зрозуміло, що така структура управління практично виключала федеративні чи автономні відносини в щойно приєднаному регіоні. Особлива увага приділялась дотриманню правопорядку, всякі інакомислячі ідеї проти самодержавства, публічні виступи проти влади переслідувались. Спеціальним указом “Про доставлення відомостей про злочинців у Сенат із губерній” було унормовано організацію інформування про правопорушення в кожній губернії за кожну третину року за спеціальними формами [292, с.313-314].

Головним способом державного контролю став донос і “уряд всіма способами його заохочував в ширину і вглибину, по всіх землях імперії і по всіх установах” [593, с.82]. Якщо серед населення регіону будуть прояви злочинів, що виявлятимуться “у зухвалих висловлюваннях проти Государя-імператора або осіб найяснішого будинку, то поперед усього з цього приводу доносити про все мені і очікувати подальшого з мого боку розпорядження” [187, арк.18]. У 1801 р. в м. Кам’янці-Подільському шляхтич Плохоцький (поляк за походженням) написав донос на городничого Савинова (росіянина за походженням) за перевищення службових повноважень [199, арк.80-85]. Шляхтич-арештант М. Левківський із с. Китайгород Подільської губернії перебував у Могилівській тюрмі з 26 травня 1806 р. за звинуваченням у

богохульстві та “лайках проти Бога и Матері Божої” [204, арк.2]. Священик с. Шименці Летичівського повіту 18 серпня 1807 р. направив донос про те, що Маріанна Зайчиха (45 р.) займалась блудом під церквою з російськими гусарами Уланського полку [148, арк.12, 13, 105].

У 1813 р. шляхтич Рогульський під час богослужіння в храмі с. Сягорова Подільської губернії відкрито висловився проти царя в присутності парафіян, які чули “образливі слова” [192, арк.20-21]. В 1816 р. селянин Іван Гунька в с. Черепова Проскурівського повіту був звинувачений в інтимному зв’язку із 18-річною донькою його сина – Марією [211, арк.35-37]. У 1841 р. прикажчик Райський із с. Бубнівка Проскурівського повіту публічно висловлювався проти російської влади, за що був затриманий поліцією [153, арк.2-10]. У 1843 р. управитель маєтку Гречани Проскурівського повіту Павловський зробив фальшивий донос на поміщика Островського. Слідство виявило, що І. Павловський довів до розорення місцевих селян А. Козіну, В. Білінського, В. Уроду та ін., які підтвердили в суді зловживання ним службовими повноваженнями. Пізніше сам Павловський був засуджений за несправедливий наклеп на поміщика Островського [154, арк.70, 75].

Місцеві чиновники доповідали в центр про стан справ у губернії в ще більш стислі строки. Відомий генерал-губернатор Д. Бібіков під грифом “секретно” 4 березня 1846 р. вимагав від Проскурівського повітового стряпчого інформувати його про всі “безпорядки і заворушення” в регіоні і “направляти донесення ці секретно якомога частіше” [187, арк.18]. У 1860 р. в м. Проскурові були звинувачені місцеві жителі – поляк Матушевський і євреї Швейцкар й Шенфельд за гру в карти в громадському місці [185, арк.80-85]. 23 лютого 1863 р. дячок с. Вишенька Вінницького повіту надіслав донос начальнику поліції про те, що поляки: економ Козубовський, священик Левицький, волосний писар Бончковський і садівник Главацький читали заборонену літературу, в якій містилися заклики проти російської влади. Книгу дячок Стемблевський відібрав у селян Т. Кухаря, В. Гаврилюка, а

також у селянського хлопчика Р., яких за розпорядженням начальника поліції покарали ув'язненням у Вінницькій повітій тюрмі [98, арк.30-33].

У 1826 р. наляканий повстанням декабристів Микола I заснував Третій відділ його імператорської величності канцелярії – регулярну таємну поліцію. Оскільки основний штат підрозділу був невеликим, з самого початку його співробітники започаткували практику найму донощиків, які ходили по ярмарках, шинках, відвідували університетські лекції та громадські зібрання, збираючи відомості про погляди і поведінку. Цензура, як засіб придушення потенційної опозиції, використовувалася в Росії завжди, але за правління Миколи I вона стала значно суворішою. Для цього діяли спеціальні цензурні комітети, що ретельно перевіряли всю продукцію, яка виходила друком. Саме в цей період в Україну надійшов наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній “переваги любові до батьківщини”, тобто до України, над “любов’ю до вітчизни”, тобто до імперії. Політично неблагодійним уважався всякий, хто виявляв інтерес до українських старожитностей, історії, літератури. Навіть у Московському університеті знайшлися професори, які в лекціях і у пресі стали цілком серйозно запевняти, що українська мова є та сама російська, але зіпсована польською [669, с.138]. Русифікаторська політика сприяла переходу більшості українського панства на вживання російської мови, навіть у родинному спілкуванні. Українську мову стали називати “мужичою”, бо від неї не відмовились селянські маси [795, с.153]. Українці були витіснені стараннями польської та російської влади на окраїни міст і перетворилися в типову частину селянської землеробської нації. При цьому вони залишались основною матеріальною силою регіону [579, с.96].

Зазначимо, що Росія фактично не припиняла воєн, що заважало її зосередженню на внутрішній діяльності [846, с.522]. Конкретною і повсюдною ознакою імперської присутності в Правобережжі була армія, численні гарнізони і підрозділи якої вкрили його територію густою мережею, а чиновники і командири обклали українське населення обтяжливими

повинностями. Російська армія потрібна була самодержавству для приборкання можливих виступів серед населення і взагалі для контролю влади над регіоном. На межі XVIII – XIX ст. російська влада передбачала утримувати в Правобережжі 150-тисячну армію [723, с.178; див.: Додаток Н 1]. На час приєднання в Правобережній Україні розташували війська генерала М. Кречетникова. В 1796–1797-х рр. на Брацлавщині розмістили армію фельдмаршала О. Суворова з штаб-квартирою в м. Тульчин. У 1805 р. на прикордонній території Поділля і Волині зосередили першу (Подільську армію М. Кутузова, полки якої перебували у Вінниці, Летичеві, Проскурові, Ушиці, Могилеві. До прикладу, при неповних 5 тис. мешканців повітового Проскурів лише один піхотний полк нараховував понад 2 тис. осіб і кілька сотень коней [725, с.25]. Згодом у місті були розміщені штаби кавалерійської та 12-ї піхотної дивізій, 46-го піхотного Дніпровського, 35-го драгунського Білгородського полків і кілька донських козачих батарей [507, с.27].

Загалом в Україні у 20–30-х рр. XIX ст. дислокувалася майже 100-тисячна армія [565, с.277]. Станом на листопад 1832 р. їх кількість була такою: в Київській губернії кавалерія склала 7 314, у Волинській – 2 378; артилеристів у Київській губернії було 1291, Подільській – 3106; піхотинців у Київській губернії – 9498, Волинській – 7730, Подільській – 17 190; військових кантоністів в Київській губернії – 1674, Волинській – 1508, Подільській – 1193. Вражаючими є цифри про відставних солдатів: у Київській губернії – 125 649, Волинській – 180 046, Подільській – 168 806 [21, арк.11-12]. В м. Житомирі знаходилися 5-й піхотний корпус; підрозділи Азовського полку – в м. Корець, Дніпровського – у м. Острог, Українського полку – в м. Заслав. 6-а Уманська дивізія дислокувалася у Бердичеві, Харківська – в Любарі Польський уманський і татарський полки, що входили до складу 6-ї Уманської дивізії, розміщалися також у м. Любар [23, арк.124]. За неповними даними, у м. Кам'янці-Подільському в 1832 р. нараховувалося артилеристів 201, піхотинців – 603, представників служби внутрішньої охорони – 603, кантоністів і військових дітей – 225 [22, арк.8]. Крім того,

через губернії перманентно переміщалися військові з'єднання [23, арк.124-125]. Це перевантажувало російської казни, оскільки їх фінансове та економічне забезпечення лягало на плечі місцевого населення [172, арк.42-44]. Витрати на її утримання покривалися заготівлею хліба і фуражу в поміщицьких і казенних помістях. Начальство вимагало своєчасного забезпечення армії всім необхідним й суворо контролювало наявність у військових частинах зброї і пороху [253, арк.96-97]. Невиконання військових наказів жорстоко каралось арештами і штрафами [162, арк.9, 10, 34].

Як правило, на офіцерських посадах, перебували росіяни і навіть поляки; українські селяни, представники інших народів, включаючи росіян, формували рядовий склад армії і були задіяні в основних військових операціях [254, арк.2, 3, 4, 12, 16]. Серед військовиків зростали порушення законів, підпали різних приміщень, самовільне залишення військових частин, зловживання алкогольними напоями, нецензурні висловлювання в публічних місцях [255, арк.32-33, 54, 55], загострення стосунків й неприязнь до корінного населення й національних меншин [143, арк.3].

Однак мали місце й інші випадки, коли російські військовики зближувалися з корінними жителями й вступали з ними в дружні взаємини. Так, у 1826 р. поміщики Уманського повіту Київської губернії звертались до губернатора з проханням повністю замінити військовий гарнізон, дислокований у межах повіту, оскільки солдати через тривалість перебування в одному місці вступили в дружні стосунки з місцевим населенням і “надто обжились із мужиками” [308, с.43]. Прошло чверть століття і мало що змінилося. “Я уже не згадую про саму шкоду для солдат, які, проживаючи з селянами, споживаючи з ними борщ і кашу з одного горшка, зближуючись ще й в інших відношеннях із їхніми сім'ями, уже, звичайно, не думають бути їм ні вказівкою, ні грозою. Таке життя, навпаки, спонукає їх до пошуку засобів його продовження. При відносній слабкості нашого внутрішнього гарнізону, призначеного наглядати за порядком у містах і селах, я вважаю навіть небезпечним таке тривале і безуспішне перебування солдат у селян.

Воєнна екекуція повинна бути обмежена трьома добами, бо призначалася тільки в крайніх випадках, тому якщо після трьох днів селяни не втихомирились і не стали покірними, то цього треба досягти суворістю та покаранням, а вслід за цим солдати мають бути виведені назад” [309, с.535].

У Правобережній Україні часто через погану взаємодію військової і цивільної влади, недоліки інтендантських служб солдати не мали належного продовольчого забезпечення. Це спричиняло мародерство, крадіжки, пограбування, інші злочини щодо місцевого населення. Через нестачу придатних будівель для розміщення військ у полках лютували хвороби, панував господарський безлад і процвітало дезертирство [693, с.280-281].

“Російська сила відчувається повсюдно. Саме між цією новою силою і колишньою могутністю польських колонізаторів розігравалася доля українців” [426, с.68]. Відтак, присутність численних російських військ виступала істотним чинником силового впливу на російсько-українські міжнаціональні взаємини в Правобережжі. Складне становище селян не знайшло розуміння і співчуття з боку росіян. Відстоюючи інтереси імперії, вони в ставленні до конкретних мешканців виявляли дивовижну байдужість, душевну черствість і жорстокість. Війська були засобом тиску, інструментом їх залякування. Його терени було перетворено в зону утисків, переслідувань, силового стягнення податків, виконання численних повинностей, системних порушень прав корінних мешканців. Українці опинилися не лише в державі із ще більш спотвореними політичним і соціально-становим устроєм, а й у зачарованому колі спотворених відносин. Зрештою, органи російської влади цілеспрямовано насаджували в армії політику російської зверхності. Показовими у цьому плані є дані за 1844 р., коли серед військових масово розповсюджувалася книга генерала Скобелева “Переписка и рассказы русского инвалида”. Прочитавши книгу, “поганий солдат виправиться, селянин буде поважати, любити службу і захисників Вітчизни”. Важливими в цьому відношенні були статті: “Штик”, “Сивий наречений”, “Військове ораторське мистецтво”, “Солдат на балу”, “Лист заслуженого російського

воїна, адресований 12-річному синові”, “Необхідність справжньої освіти для простолюдинів”. Пропагувалася і книга Бермана “История Петра Великого” з різкою критикою українських козаків у розділах: “Злочини Мазепи” та “Бунт запорозьких козаків” і т. п. [26, арк.7, 10, 11].

У числі пріоритетних завдань було проведення нової лінії державного кордону та налагодження його охорони силами гусарського полку Сухарєва і єгерського полку Медкова. Для карантинної служби у м. Кам’янці-Подільському спорудили велике приміщення з казармами для солдатів, кімнатами для офіцерів, службовими і побутовими зручностями. З метою посилення карантинного контролю й захисту нових імперських рубежів уздовж кордону Подільської губернії були створені додаткові військові підрозділи: в районі Ізяслава – 8-а піхотна, між Балтою і Могилевом-Подільським – українська козака дивізія з корпусу Г. Єрмолова, в Летичеві – 4-а піхотна, в Могилеві – 22-а піхотна, в Рівному – кірасирська, а в Острозі – уланська дивізія [719, с.235]. Було встановлено правила прикордонної служби, зокрема організації караулів (застав), які склалися з 12 кінних військових і розташовувалися на відстані не більше 12 верст один від одного [174, арк.44]. Це сприяло як зміцненню усієї прикордонної служби, так і унеможливило корінним мешканцям взаємини й зв’язки з родичами та сусідами-українцями.

Конкретним виявом міжнаціональних відносин стала рекрутська повинність, поширена в Правобережжі у 1794 р., що передусім охопила корінне населення [103, арк.38-39; 132, арк.1-20; 133, арк.1-25], яке становило близько 89 % загальної кількості. Ось чому в поіменних списках рекрутів фігурували лише імена українських селян. З населених пунктів густонаселеної Волині в армію відправляли впродовж кількох років від 167 до 1425 бранців [131, арк.1, 2, 40]. Євреї почали поставляти рекрутів тільки з 1827 р. Щоправда, нерідко єврейське самоуправління (кагали) і єврейська ментальність допомагали уникати її виконання. Через нелюдську муштру і часті війни 25-річний термін служби був рівносильним смертній карі. Не

дивно, що рекрутів часто перевозили закованими в кайдани, а пани мали право карати найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у рекрути [703, с.187]. За виконання рекрутських наборів відповідали росіяни та поляки, що, за висловом Д. Бовуа, було “свідченням польсько-російської змови” [426, с.82].

Чоловіків зачиняли в приміщеннях, з них вибирали “лобових” і заковували в колодки, щоб не втекли. Звісно, частину втікачів доводилося розшукати і повертати у військові частини. У Кам’янець-Подільській фортеці одночасно під вартою утримувалось до 500 рекрутів і по кілька десятків арештантів [678, с.263, 264]. Звідти їх сотнями відправляли в Сибір на заслання [165, арк.57]. Часто в солдати віддавали за кримінальні злочини: вбивства, великі крадіжки, непокору державним чиновникам і поміщикам тощо [39, арк.86; 206, арк.139-144]. Зокрема, в Київській губернії покарали рекрута І. Буряченка, якого односельці приховували від влади [193, арк.10].

Задля уникнення рекрутчини чимало чоловіків призовного віку вдавалося до навмисного покалічення [191, арк.43; 194, арк.8; 195, арк.4, 21; 340; 210, арк.5; 341], хоча це не завжди рятувало. Адже польські поміщики, незважаючи на каліцтва, силоміць віддавали непокірних кріпаків у рекрути [499, с.292]. Самодержавна влада налагодила проведення рекрутських наборів [687, с.264-265]. Лише за перших 20 років рекрутства Правобережжя втратило близько 180 тис. осіб. По Росії за 60 р. (1800–1860 рр.) в рекрути було залучено 4,3 млн. осіб, в середньому щорічно по 71,6 тис. або 4,4 % середньорічної чисельності чоловіків працездатного віку – від 18 до 60 років включно [609, с.246]. Вилучення з національного ґрунту в армію такої кількості чоловіків не тільки вело до зменшення їх частки у складі населення й істотно підривало генетичний потенціал корінного етносу [720, с.336], а й спричиняло загострення міжнаціональних взаємин, оскільки цю повинність виконували переважно українські селяни та міські низи.

Висновки до розділу

Вивчення джерел і літератури засвідчило, що характер і спрямованість міжнаціональних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. своїми коріннями зумовлювалися агресивною, завоювницькою політикою Росії. Внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої Правобережна Україна була силою зброї анексована й приєднана до складу Російської імперії. Росіяни прийшли на її терени не для того, щоб захистити корінне православне населення від польського свавілля, як це офіційно проголошувалося, а задля того, щоб зайняти місце поляків і тим самим розширити не тільки територію своєї держави, а й можливості для задоволення власних та імперських інтересів. Для поглинення регіону царизм залучив усі інструменти, проте армія від самого початку слугувала засобом просування на його терени авторитарного режиму нової метрополії, перетворення Правобережжя в її органічну складову, визначення місця корінного населення в соціально-становій структурі її суспільства та впливала на міжнаціональні відносини. Зовнішньо в сфері соціальних відносин у масштабах Росії змін як таких не відбулось. Однак в українському регіоні вони набули тектонічного характеру, оскільки трансформацій зазнали не тільки адміністративно-територіальне облаштування його території за російськими взірцями, а й методи та форми імперської політики і під її впливом – взаємини корінного населення з національними меншинами, котрі здавна проживали в їхньому середовищі, і новими прибульцями.

Стратегія етнічного плюралізму дедалі більше узгоджувалася зі зростанням й посиленням російського імперського експансіонізму та російськомовного середовища. Визначальними стали військові та адміністративні методи управління. Дієвими у забезпеченні самоусвідомлення мешканців регіону були церква та освіта, котрі зазнали істотних трансформацій. Несприятлива політична та соціально-етнічна ситуація в регіоні склалася внаслідок втілення політики русифікації і знайшла конкретне відображення у змінах національного складу мешканців Правобережної України. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

поляки виступали більше союзниками росіян проти українців, ніж їхніми противниками. Тут надовго запанували польські порядки, культура; царизм отримав можливість спертись на польське дворянство. Польське гноблення поєдналось із ще гіршим російським. Імперська влада вибудовувала взаємини з корінним населенням за принципом панівної зверхності, яку забезпечували репресивно-каральний апарат і військові гарнізони, котрими щільно вкрили весь правобережний регіон. Для попередження виступів населення проти влади, царизм широко використовував адміністративний ресурс і збільшував військову присутність.

Виявом нерівноправних українсько-російських відносин стали військові поселення, створені після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. у конфіскованих польських маєтках. Загалом, міжнаціональні взаємини набули яскравого дисгармонійного характеру через опору на армію та адміністративні методи. Політизація етнанаціональних відмінностей позначилась на ставленні як росіян до українців, так і українців до росіян, на тлі якого загострювалися національні, політичні, економічні та соціальні протиріччя. Проте, поставивши корінних мешканців на межу фізичного й етнічного виживання, російський чинник об'єктивно перетворився у найважливіший засіб зміцнення їх української ідентичності як частини народу, збереження та посилення ролі Правобережжя як споконвічного українського життєпростору і органічної складової історичної України.

РОЗДІЛ ІІІ
РОСІЙСЬКЕ КРІПОСНИЦТВО ЯК ДОМІНАНТА
МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН КОРИННИХ МЕШКАНЦІВ
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

3.1. Українці і росіяни: відносини політичної залежності і поневолення.

У Європі “знайдеться небагато народів, взаємовідносини між якими були б густо обплутані павутинням історичних міфів і насичені своєрідною романтикою, що їх відгомони простежуються навіть у сучасних історичних студіях” [466, с.7]. Ключовою в російській історіографії є теза про братні взаємини росіян і українців. Її головним аргументом було і залишається твердження про те, що росіяни перебували в складі Російської імперії ще в гіршому становищі, ніж інші народи. При цьому в історичній літературі зовсім не йдеться про те, що у становищі, в якому перебували росіяни, ніякої вини українців немає, натомість Російська держава шляхом анексії ще одного великого українського регіону створила для його корінних мешканців умови поневолення. З погляду українців у 1792–1795 рр. у Правобережній Україні на заміну одного імперіаліста – Польщі прийшла Росія. Тим часом за риторикою російського самодержавства її територія стала законною власністю Росії, яка вважала себе правонаступницею Київської Русі – колиски трьох братніх народів: росіян, українців і білорусів.

Так історично склалося, що існування української етноспільноти Правобережжя відбувалося переважно у складі ширших політичних, економічних, ідейних, духовних просторів, ніж її автохтонна територія. І не лише в складі, а й у взаємодії з “іншими”. В. Ададуров ці процеси пов’язує з кореляцією із динамічними показниками демографічного,

економічного й освітянського розвитку етноорганізмів у складі імперських спільнот, аналогів яким не знаходимо не тільки в попередніх століттях, але й у нинішню епоху [399, с.14].

Самодержавство опинилось перед фактом, що населення регіону, який, як і всі українські землі, був площиною співіснування культурних традицій різних етносів і релігій, безліччю тривалостей, які взаємно проникали і розвивалися одні в інших, б'єктивно привносило в суспільне життя імперії особливості соціокультурного характеру, специфіку національного менталітету, культури, віросповідання, мову, звичаї і традиції. Разом з тим, як і кожна етноспільнота, українська не була непохитним монолітом, який протистояв зовнішнім впливам. У реальності етнос відігравав роль однієї з багатьох судин у сполученій системі, котра, підлягаючи законам фізики, підтримувала той самий рівень культурної рідини, що й решта її елементів. Властиво ця етноспільнота слугувала плоттю від плоті надсистеми, її важливим елементом у загальній конфігурації впливів і потуг, була сама по собі міні-образом широкої спільноти. Попри те, що центр найважливіших політичних рішень, економічних акцій чи культурних трансформацій усіх гатунків лежав переважно поза власне етнокультурним тілом, яке перебувало під зовнішньою владою, це тіло становило невід'ємну частину влади як над собою, так і над іншими частинами [400]. Це повною мірою стосувалося українських земель на захід від Дніпра, анексованих Росією під гаслом “собиранія русских земель”. Їх корінні мешканці, як і багато інших етносів, були втягнуті в цивілізацію нової метрополії, уряд якої нехтував їх інтересами й самовладно розпоряджався економічними та людськими ресурсами України. “За російським націоналізмом стояла сила імперської держави з її обмежуючим законодавством і засобами примусу” [787, s.98]. Росіяни і не думали налагоджувати рівноправних взаємин із корінними мешканцями. Зберігаючи непорушним суспільний лад у приєднаних провінціях, царизм залишив за польською пануючою верствою, яка в його

очах єдино репрезентувала край, повну гегемонію в обсягу культурно-просвітницького життя, головню в царині шкільництва... ” [460, с.269].

Основна вісь міжнаціональних взаємин у регіоні від анексії до 60-х рр. XIX ст. “проходила між панами та кріпаками” [426, с.71]. Оскільки корінне населення було представлено на 90 % селянами, то особливого звучання набуває питання про господарський етос або характер господарських об’єктів (суб’єктів) головних учасників аграрних відносин – поміщиків, селян, купців тощо [680, с.41]. На відміну від кріпаків західноукраїнських земель в умовах Австрійської імперії, що стали суб’єктами правових відносин [761, с.264], селяни Правобережжя опинилися в епіцентрі “великої гри” самодержавства і для них взагалі були відсутні права і закони. Зрозуміло, що царизм не був зацікавлений, принаймні спочатку, в дестабілізації ситуації, розглядаючи селян як безкоштовну робочу силу, джерело державних доходів і поповнення армії. Як зазначає Т. Литвинова, “ще один “гравець” також проявив себе відносно більшості населення Правобережної України не кращим чином: “російські чиновники, як і польська шляхта, ставилися до селян здебільшого як до дикої черні, з якою слід бути напоготові”, людяність із польського чи російського боків була “радіше винятком, аніж правилом” [590, с.165, 166].

Аналізуючи місце українців у міжнаціональних взаєминах ми розділяємо тезу А. Каппелера про те, що “етнічні групи периферії (якою самодержавство вважало Правобережжя) слід розглядати не лише як об’єкти державної політики, а й як сили, які справили суттєвий вплив на розвиток історії” [542, с.4]. Іншими словами, корінні мешканці були як об’єктами, так і суб’єктами в цих стосунках. По-друге, всебічне вивчення соціоетнічних та економічних структур регіону і національної політики самодержавства щодо його етнічних груп можливі лише в рамках компаративного дослідження. По-третє, ми не переоцінюємо національний феномен, щоб не наразитися на небезпеку антиісторичної проєкції національної точки зору в минуле. Тим більше, що до кінця XVIII ст. в Росії домінуючу роль відігравала станова,

релігійна, регіональна і династична приналежність, і лише на початку XIX ст. до них долучилися мовна, етнічна свідомість і лояльність.

Підкреслимо, що росіяни прийшли в регіон не для того, щоб захищати корінне населення від поляків і навіть не думали налагоджувати з ним рівноправні взаємини. Вони прийшли, щоб зайняти місце поляків, розширити не тільки територію Російської держави та можливості для задоволення власних й імперських інтересів. Якщо царизм при запереченні індивідуальної рівності поляків, не ставив під сумнів питання про їх статус як національної меншини [619, с.40], то прийняття корінними мешканцями української ідентичності розглядав виключно як сепаратизм, зрадництво і відступництво. Встановлюючи матеріальну і духовну зверхність панівної нації [758, с.25], уряд ще більше закріпив й загнуждав корінне населення регіону “в шори адміністративно-бюрократичних приписів” [793, с.231]. Спочатку прагнув перетворити етнічні відносини в станови, щоб мати можливість регулювати їх засобами законодавства. Оскільки суспільство було доволі фрагментованим, самодержавство стало поглинати його окремі елементи і створювати нові координати для трансформації інших. У 30-х рр. XIX ст. підданам запропонували надетнічний проект, базований на уваровській тріаді “православ’я, самодержавство, народність”. Доктрина триєдиної російської нації залишилась недостатньо чіткою. Під такою нацією могли розглядатися не тільки етнічні великороси, і всі православні, і східні слов’яни в цілому [416, с.92-93]. Росіяни, як і поляки, поставили себе в привілейоване становище щодо українців. Для корінних мешканців імперська присутність означала агресивність, панування, зверхність, верховенство влади росіян, поглинення регіону, утвердження й захист російського православ’я [715, с.56-57]. За висловом Є. Чикаленка, самі вони не бажали опановувати місцеві мови, проте потребували, щоб їхні розпорядження були зрозумілими. В своїх подорожних спостереженнях про Україну Ж. де Сталь відзначила напруженість у міжнаціональних стосунках, які склалися і той “важкий стан”, яким є “підлеглисть однієї нації другій” [438, с.66]. Німецький

дослідник Й. Г. Коль у 1841 р. писав, що: “Відраза українців до москалів, їх гнобителів, така велика, що це можна назвати ненавистю, Ця ненависть радше зростає, як послаблюється” [565, с.285].

Нова політична реальність полягала у всезростаючому впливові російського чинника на всі сфери суспільного життя корінних мешканців. Як вважає більшість сучасних російських істориків, основною метою станової політики було дисциплінування всього суспільства шляхом примушення до “особистого служіння імператору” [868, с.139]. Їй було підпорядковане поширення на українське селянство чинності іменного указу від 3 травня 1783 р. про кріпацтво. В ньому однозначно підкреслювалося, що “з метою запобігання всіляких втеч...кожному з поселян залишатися на своєму місці і в тому званні, в якому він за останньою ревізією написаний... у разі втеч після видання цього наказу діяти згідно загальних державних настанов” [331, с.240]. До того ж, селянська праця зазнавала дедалі більш жорсткої регламентації. Відтак, у Правобережжі виплавлялась інша сутність міжнаціональних відносин, формоутворювальними чинниками яких стали сила і насильство, обмеження, обман, відверта брехня і зухвальство. Узвичаєними стали: зверхність, приниження гідності, презирство, зневага, підозрілість і ненависть. Нормою життя стали заздрість, злодійство, привласнення чужого. руйнувалася освіти і церкви, відбирання мови.

Якщо в Австрії, у складі якої з 1772 р. перебували західноукраїнські землі, центральна влада делегувала владні повноваження декільком недержавним народам, змінюючи характер регіону в бік більш елітарної та багатонаціональної держави [705, с.171], то царський уряд не лише не узаконив жодним чином відносин із корінними мешканцями Правобережної України, але і не допустив їх до управління. Більше того, пішов по шляху закріпачення українських селян, опираючись на польських магнатів і шляхту, які залишилися на її теренах і правлячою частиною населення після знищення Речі Посполитої як цілісної держави. Відтак, якщо у 1793 р. в її межах кріпаків було менше 10 %, то вже в 1795 р. їх частка зросла до 72,2 %.

Наприкінці XVIII ст. поміщикам належало близько 90 % селян регіону. І тільки 1817 р. питома вага кріпосних селян набула тенденції до незначного скорочення, але й далі була вищою від Лівобережжя майже на третину і на 35,1 % більшою, як загалом по Росії. В регіоні вона складала близько 89 % населення [723, с.504]. Навіть у 1859 р. кількість залежних селян у Правобережжі залишалася найвищою в Україні і складала: 864161 селянина-кріпака у Волинській, 1121062 – в Київській і 1041051 – у Подільській губерніях із 5382517 таких осіб по всій Україні [457, с.552], або 56,2 % всіх кріпаків Наддніпрянщини [Див.: Додаток Г].

Підкреслимо і те, що терени регіону стали дедалі більше наповнюватися росіянами – крім військовиків, численними чиновниками, православними священо-і церковнослужителями, власниками та управителями поміщицьких маєтків, купцями тощо. Царизм намагався якнайглибше проникнути в стале соціальне середовище, щоб змінити ментальність, загальмувати процес визначення національної ідентичності та зруйнувати український і польський патріотичний елемент [837, с.18, 19]. Найбільше цього досягали в містах, які ставали для корінних мешканців-селян в жорсткому та безкомпромісному світі боротьби дедалі більшим джерелом наруги й експлуатації. Ближче до середини XIX ст. в них доволі чітко виділялися етнічні квартали росіян, поляків, євреїв, котрі разом із ринковою площею і рядами єврейських будинків навколо неї складали міське ядро, оточене переважно українськими і польськими передмістями. Міста вирізнялися зростаючою архітектурно-планувальною забудовою та генеруванням російських новацій. Натомість, села вирізнялися помітною закритістю від зовнішніх подразників. Це стосувалося і містечок, які з початку XIX ст. прирівнювалися до сільських поселень й через тісний зв'язок із селами і переважно однаковий характер виробництва, підтримували та розвивали культурний простір української самоідентичності [446, с.133].

У сучасних умовах, як і в XIX ст., російські історики не перестають доводити, що українці – всього лише етнографічна ланка великого

російського народу. Між тим, побувавши в більшості місцевостей Правобережжя і зафіксувавши результати студій у багатьох своїх працях, відомий етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський писав, що малоруський народ різко відрізняється від свого північного побратима типом, мовою, одягом, вдачею і звичаями, і якщо поступається останньому в підприємливості, то переважає у вигодах домашнього життя, маючи для цього усі засоби, які надає йому сприятливий клімат. Прекрасні пасовиська дозволяють йому займатися скотарством і вівчарством; достаток хліба дає можливість тримати домашню птицю, а ріки і річки, що протікають на просторах територіях, надзвичайно багаті на рибу і дають малорусові засоби урізноманітнити свою їжу. Зовнішність цього племені не схоже на великоруське, що належить до того ж типу, а має більше схожості з азійськими народами, і коли, віддаляючись від великих міст і поштових та транспортних шляхів, зустрічаєш голені голови, на яких залишено лише невеликий чуб, то схожість з кавказькими горцями стає вражаючою. Малорус, як зазначено вище, голить бороду (за винятком деяких повітів Харківської і Чернігівської губерній і окрім деяких старих чоловіків, які допускають цю прикрасу) [340]. Чітко розрізняли українців і росіян М. Костомаров, В. Антонович і М. Драгоманов. Зокрема, М. Костомаров у праці “Дві руські народності” відзначив рішучі відмінності між ними в культурі, поведінці, світогляді. Учений наголошував, що українці глибоко віруючі люди, прагнуть до волі, демократії, але їм важко створювати державу, росіяни вирізняються духом стійкості, усвідомлення єдності, перевагою практичного розуму тощо. Історик навіть виділив опозицію: “особиста воля малоруса – загальна воля великоруса”. Він наголошував, що перемену народності можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви

освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед. Оце останнє ми помічаємо в тих народів, які стикаються з такими народами, в котрих сили більш, аніж у них; тоді вищі верстви таких народів переймають собі ту чужу народність, яка над ними панує, а маса тримається своєї попередньої народності, бо ж пригнічений стан її не дає їй спромоги ні розвивати далі ті основи, які їй лишилися з попередніх часів, ні, слідом за вищими верствами, переймати чужу народність [365, с.39].

Українці зіткнулися з новою політичною системою й економічним устроєм Російської держави, опинившись перед фактом поселення на їхніх землях багатьох росіян, які облаштувалися у містах і селах. Вхідження їх до складу Росії виявилось стресовим, кризовим, переломним у їх долі. У подібних історичних ситуаціях, коли люди прагнули пристосуватися до змін, у масовій свідомості виникав ґрунт для створення різних ідеологем, рятувальних ілюзій як засобу адаптації до нової реальності. Одним із таких компенсаторних конструктів стала в регіоні ідея про верховну владу як арбітра і заступника від кривдників.

Колонія завжди підпорядкована центру, що викачує з неї ресурси, а місцеве населення ніколи не може дорівнятися в статусі до населення метрополії. Щоправда, українська шляхта свого часу інкорпорувалася в політичну систему Речі Посполитої, а вихідці з України навіть ставали королями. Цілком прийнятною була формула *gente Rutheni, natione Poloni*, тобто збереження своєї культурної та етнічної ідентичності (руської, тобто української), але з нашарування політичної ідентичності (польської). Отже, прикметник “польський” стосувався не етнічної, а політичної сфери. Відтак, українці полонізувалися в такому ж сенсі, як офранцузувалися в XIX ст. поляки: польська мова тоді була мовою західної культури, а також мовою політичної системи. Звісно, що освічені люди знали польську мову, але це не робило їх поляками. Це ж стосувалося. Як не робило українців-галичан знання німецької мови німцями чи австрійцями. Зрештою, Австрійська імперія не мала наміру зробити своє населення австрійцями чи німцями:

йшлося лише про формування спільного політичного поля. Політична лояльність та етнічна ідентичність були розділені. Ситуація змінилася в ХІХ ст., коли ці два види ідентичності стали зливатися в один: національна ідентичність вимагала національної держави, населення якої повинне було мати одну національну ідентичність. Майже одночасно аналогічні висновки зробив Т. Снайдер [698; 699], більш детально пояснивши особливості ранньомодерної польської ідентичності [704].

Територія по правий берег Дніпра перетворилася в об'єкт справжньої термінологічної війни [766, с.55]. Поляки продовжували називати її *kresy wschodnie* (східними окраїнами Речі Посполитої). Тим часом у вищому керівництві, політикумі і громадській думці Росії відбулася трансформація щодо назви етнічного українського Правобережжя [723, с.55]. На початку в державних документах найчастіше регіон називали поверненими від Польщі землями з акцентом на їхню російськість: “губернії до імперії Всеросійської приєднані від колишньої Польської Республіки...” [275, с.24-25], згодом – повернутими “русскими” (“російськими землями”), Південно-Західним краєм, а з 1832 р. – Київським генерал-губернаторством. При цьому розрізнялись *Південно-Західний край*, який включав Подільську, Волинську та Київську губернії, Землі по лівий берег Дніпра називали *Малоросією*, а Причорномор'я – *Новоросією*. Загалом територію сучасної України часто називали *Південною Росією*. Особлива назва існувала і для Східної Галичини – *Червона Русь* [610, с.38].

Трансформацій зазнала і назва корінних мешканців, хоча нібито їх офіційно вважали “русскими”, тобто росіянами. А. Каппелер пише, що українці не вичленялись і не притіснялись ні з конфесійних, ні з расових міркувань. В ієрархії різних етносів імперії, представленій ним у вигляді концентричних кіл, всі православні слов'яни включались у єдиний центр цієї системи [541, с.134-135]. Втім, М. Левченко, обравши предметом наукового інтересу корінних мешканців – південнорусів, малорусів або правильніше русинів, ще в 1861 р. вказав, що ареал їх суцільного проживання складала

губернії Правобережжя, Лівобережжя і Південь України, великі території Воронезької, Курської, Таврійської, Гродненської губерній і, звісно, Східної Галичини, Північної Буковини та частини Закарпаття [586, с.263-264].

Водночас завдяки цілеспрямованій політиці царизм істотно змінив стану та етнічну структуру населення [Див.: Додаток Б]. Як наслідок близько 90 % населення, не отримало ніякої влади. Правобережжя, як і вся Україна, будучи позбавлене власної національної еліти та державності, стало синонімом мужицької нації, культурної відсталості і провінційності. Українці на своїй одвічній землі стали етносом навіть не другого, а третього сорту. Чинники соціального і релігійного характеру залишилися головними каталізаторами напруження в стосунках між українськими селянами та дворянами переважно польського походження [782, с.36-37].

Вирішуючи все на основі станової і релігійної приналежності, царизм відніс українців регіону до зіпсованих поляками і римо-католицькою церквою малоросів, аборигенів, тутешніх, обивателів, які в абсолютній більшості опинилися у розряді кріпаків, стані підозри, недовіри та ворожості. Російська влада виступала інструментом інституалізації зла. Вольтер писав: “Звичаї там такі ж важкі, як клімат; заздрість до чужинців – крайня, деспотизм – безмежний; суспільство – нікчемне” [454, с.113]. За умов, коли зло ставало дедалі більш неосяжним і всепоглинаючим й перетворювалося на панівний спосіб життєдіяльності, корінне населення на такий подразник відповіло закритістю. Це свідчило, що ідеї взаємної ненависті, піднесені до рангу загального правила співіснування, прикриті гарною фразеологією про захист єдиновірних братів, позначилися на міжетнічних відносинах.

У Правобережну Україну почали активно переміщати не лише військових, цивільних і церковних чиновників, а й представників інших верств населення, передусім підприємців і торговців, яких влада спрямовувала в потрібні сфери виробництва та сектори життєдіяльності імперії на її новому південно-західному напрямі. Тут осідали російські чиновники, православне духовенство, заслужені перед державою дворяни,

євреї, поляки, іноземні колоністи, а з ними – їхні звичаї, менталітет і засоби культури. Все це не відразу вписувалося в ландшафт місцевих традицій, породжувало численні етнічні, соціальні і навіть кримінальні проблеми. З позиції Росії як централізованої держави будь-які ідеї, наміри чи дії, що могли загрожувати її територіальній цілості чи імперським амбіціям “третього Риму”, або ж ставили під сумнів домінування російської мови як єдиного й потужного засобу інтегрування різномовних народів імперії та мови російської православної церкви, визнавалися шкідливими, антидержавними, а тому підлягали забороні; на це була спрямована докладно опрацьована система законів, які легітимізували в тогочасному чинному правовому полі різноманітні форми переслідування й каральні заходи. Важливе значення відводилося ідеологічному обґрунтуванню заборонних актів, представленню російському соціумові вчинків влади як закономірних, ба більше – безальтернативних; стосовно української мови використовувалися кілька домінантних постулатів [443, с.XL].

В. Антонович писав, що у москалів найчастіше дружба ламалася через обставини практичних інтересів; а ворожнеча доходила до необмеженої лютої. Русини, навпаки, не скоро і трудно браталися і ніколи дружба їх не заходила до зайвої інтимності. Ворогування їх не було лютим, зате тягнулося “довгий час без устанку” [405, с.97]. Більше того, історик однозначно висловлювався, що “У москалів і українців оскільки різні психології, різні етики, різні взаємовідносини і різні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організаціями” [402, с.273]. На допиті в справі Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченко, який вийшов із народних глибин українства, зізнався, що “чув скрізь зухвалості і осудження на государя і уряд. Повернувшись до Малоросії, я почув ще більше і гірше між молодими людьми, я побачив злидні і жахливе гноблення селян поміщиками, посесорами і економами шляхтичами, і усе це коїлось і коїться іменем государя і уряду” [753, с.328].

У 1825 р. у с. Чарторийську неподалік Луцька вибухнуло повстання українських селян, спричинене жорстокістю поміщика Порєєва, який віддавав у рекрути селян, які виявляли йому непокору. Економ Щербицький замкнув трьох визначених бранців у приміщенні. Жителі села збунтувались і, озброївшись кілками, з криками увірвались до кабінету управителя із вимогою звільнити майбутніх рекрутів. Проте виступ було придушено, 11 селян покарали 60 ударами різками, решту – по 15–30 різок, а 5 відсиділи по шість тижнів у в'язниці. Отримавши інформацію від волинського губернатора, урядовий Сенат, доповнив покарання додатковими штрафами відповідно до вимог Литовського Статуту [425, с.212]. Нерідко повставали відразу по декілька сіл. Найбільшого розмаху вони досягли в Київській, Волинській і особливо Подільській губернії. Тут ватажком повстанців був У. Кармелюк, який протягом 25 років керував селянським рухом й кілька разів був засланий у Сибір, але щоразу тікав і повертався додому. В страху перед рухом У. Кармелюка кріпосники створили так звану Галузинецьку комісію для боротьби з повстанцями. Було розіслано описи прикмет Кармелюка: "... зросту великого, складу міцного, волосся русяве, обличчя кругле, розмовляє російською, польською і єврейською мовами" [663, с.89]. Його загони були різноетнічними за складом і неоднорідними за конфесійною приналежністю, до них входили люди православного, римо-католицького та іудейського віросповідання [499, с.310]. У. Кармелюк позитивно ставився до єврейського населення, адже він часто переховувався у містечкових євреїв, через яких реалізовував відібране в поміщиків майно, надаючи покровительство за послуги [852, с.116].

Рух У. Кармелюка та його соратників поширювався не тільки на Подільську губернію, а й на територію Тираспольського повіту Херсонської губернії. В березня 1822 р. там поліція затримала В. Михайлова, сина Гавриленка, "він же Устим Карманюк...не більше 30 років, греко-російського віросповідання" [214, арк.27-122]. У 1823 р. уряд оголосив на Поділлі військовий стан. Народного ватажка селянського руху підступно вбили у

1835 р., до суду було притягнуто 2700 його спільників [658, с.301]. Подільський месник став національним героєм, бо роздавав забране в панів добро бідним селянам [329, с.104].

Із великої кількості судових справ, які зберігаються в архівах України, немає жодної, де б згадувалася зрада євреїв. Навпаки, факти свідчать про те, що вони і самі брали участь у діях загонів Кармелюка, переховували його, відслідковували, коли краще нападати на поміщицькі маєтки. Поміщиця Поплінська скаржилася на єврейський кагал Деражні, що кармелюківці у 1833–1835 рр. тричі спалювали її маєтки за участю євреїв. Судовий процес, що тривав до 1841 р., серед обвинувачених назвав 22 євреї. Зокрема, Л Вайнбаума звинуватили в тісному зв'язку з Кармелюком і за ухвалою суду на 25 років відправили в солдати. Нерідко організовувалися напади загонів У. Кармелюка і на багатих євреїв, в яких брали українці, поляки та євреї [395]. Це засвідчує не тільки про розбіжності між корінними мешканцями та єврейською меншиною, а й про порозуміння з нею в соціальних питаннях.

Саме в цей період проявилася антикріпосницька діяльність народного учителя С. Олійничука – селянина з м. Антонополя Вінницького повіту, самовідданого українського інтелігента, який, залишаючись до 48-річного віку кріпаком, засуджував панщину і протестував проти кріпосництва. Без дозволу пана він навчався у Вінницькій гімназії, потім 15 років під чужим прізвищем учителював на Волині, а згодом на Поділлі. Зібрав великий матеріал про важке підневільне життя селян-кріпаків, навчав їх грамоти, складав від їх імені листи на ім'я губернаторів і царя. Йому належить головний антикріпосницький твір “Історична розповідь про природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній про своє життя-буття”, де показано жахливу картину визиску селян поміщиками і свавілля царських чиновників, глибоко засуджував кріпосництво як несправедливий, шкідливий і ненормальний стан для селян, гнівно протестував проти національного гніту з боку польської шляхти. В листопаді 1848 р. автора заарештували за наказом

Миколи I і як державного злочинця кинули в Шліссельбурзьку фортецю, де він і помер 27 липня 1852 р. [800, с.132-133]. Наведені вище архівні та інші матеріали свідчать про гостре соціальне і міжнаціональне українсько-російсько-польське протистояння, що знаходило своє виявлення передусім у селянських виступах проти засилля польської шляхти. Боротьба носила передусім соціальний характер, хоча не відкидався етнічний аспект.

Із 1826 по 1854 р. в Україні відбулося 126 селянських повстань, які були найкращим доказом того, що російська кріпосницька система тріщала в своїх основах. Крім селянських виступів, у цей час зросло число убивств поміщиків, підпалів їх маєтків і масових утеч. У 50-х рр. стало наростати недовір'я селян як до місцевих, так і центральних органів влади. Однак цар в уяві селян ще виступав як носій справедливості. Відтак, завдяки поблажливості імператорів до поляків і милості їхнім тенденціям у регіоні, розпочалося ще більше пригноблення, поневолення та переслідування корінного населення. Відсутність політичних структур і союзників у відстоюванні їх інтересів дозволяла полякам безперешкодно реалізовувати свої наміри. Росіяни, з свого боку, не тільки не захищали українців, а й стимулювали свавілля польських магнатів, заохочували міжконфесійні чвари. Селянин розумів дуже добре, що його нелюдськи гнобить російський уряд солдатською повинністю, примусом квартирування, але жорстоке кріпацтво, оброки та незчисленні знущання, так само як нелюдську поведінку й ганебні насильства, селянин кладе на рахунок панів [441, с.131, 132]. Навіть у 50-х рр. на посаді губерньського землеміра довгий час перебував С. Рачинський (поляк), який проводив розмежування земель у селах [190, арк.2-10].

Офіційна статистика не дає точної кількості росіян у регіоні. Коли ж ідеться про шляхту, головним чином польську чи сполонізовану українську, то вона залишилася на українсько-польському етнічному пограниччі [525, с.187]. Очевидно, цим пояснюється, що на початку 60-х рр. XIX ст. держава і урядовці стали прихильно ставитися до ідеї співпраці з місцевими елітами Західного краю для підриву там “польського впливу” [559, с. 133].

За даними 8-ої ревізії (1834 р.), метою якої, як і попередніх й наступних ревізій, було стягнення подушного податку і поповнення війська, етнічний склад Правобережжя мав такий вираз: українці – поляки – євреї. У Волинській губернії українські селяни склали 1 млн. 435 тис., польська шляхта – 141 тис., євреї – 115 тис.; у Київській селяни налічували 1 млн. 394 тис., польська шляхта – 129 тис., євреї – 164 тис. осіб; в Подільській селяни склали 1 млн. 435 тис., шляхта – 141 тис., євреї – 115 тис. осіб [426, с.7]. Як бачимо, кріпаків-українців було в 10 разів більше, ніж поляків.

Таким чином, на території Правобережжя влада цілеспрямовано консервувала феодально-кріпосницьку систему, яка сприяла національному та соціальному гнобленню корінного населення регіону – українців. При цьому царизм опирався на польських магнатів-землевласників, які виступили основними гнобителями українців, а це ще більше поглиблювало напруженість у міжнаціональних взаєминах регіону. У катаклізмі цих суперечностей важко було знайти тверду основу для міжнаціонального замирення, взаєморозуміння і згоди. Тому серед корінних мешканців накопичувалося незадоволення і дедалі більша недовіра до російської влади.

3.2. Корінні жителі і поляки: кріпаки та кріпосники чи союзники проти самодержавства?

Проблемним полем корінного населення Правобережної України після 1793–1795 рр. були взаємини з поляками, тривала історія яких сформувала взаємні недовір'я та неприязнь. Ще свіжими були рани, завдані під час Гайдамаччини та Коліївщини. Новим стало те, що, підпорядковуючи свою діяльність всеохоплюючій інтеграції нових територій і населення колишніх земель Речі Посполитої в імперський організм Росії [743, с.23; 487, с.8], самодержавство грало на етнічній ворожнечі, яка не дозволяла українцям та

іншим етносам об'єднуватись для спільних дій. Водночас, польське питання мало свою специфіку, оскільки царизм із самого початку наштовхнувся на явне протиріччя, що полягало в приналежності дворянства переважно до польської національності, а решта населення – до української [841]. Суперечливими були проникнуті історичними ремінісценціями визначення регіону: “захоплений” (rabrany) край і “повернуті” губернії [425, с.7]. Свій негативний відбиток наклало і те, що самодержавство стало управляти колишніми польськими володіннями у Правобережній Україні в союзі з польською шляхетською верствою, яка вирізнялася непохитним домінуванням у “польській Україні”, дотримуючись принципу “мирного співіснування” імперського та національного державно-правового компонентів [553, с.164]. Імперська влада бачила у польських поміщиках опору царя для контролю над українським селянством та в підтриманні кріпосницьких порядків [515, с.55]. Тоді різко зросла питома вага польського питання в Україні і у російсько-українських відносинах [442, с.248], а провідною тенденцією російсько-польських взаємин став пошук росіянами *modus vivendi* з поляками. Союз царизму та магнатів і шляхти будувався на засадах протиборства і лукавства, підтримки й придушення, вірності та недовіри, як складових одного тіла дворянської імперії, зв'язаних однією кровоносною системою [745, с.229]. Цей альянс існував де-факто, але досягнутий коштом українців російсько-польське порозуміння не перетворилося в союз на зразок австро-угорського “компромісу” 1867 р. Хоча визначив соціальне й культурне панування поляків під зверхністю росіян.

Як пише Н. Дейвіс, царизм вимагав більшого ступеня конформізму та покори від своїх свавільних польських підданих, ніж від покірних росіян [476, с.516]. Цим породжувалася окрема група суперечностей між українцями, росіянами та польською верхівкою. Непримиренна боротьба за землю між селянами і поміщиками, переважно поляками, котрі одночасно представляли російську владу та державу, складала характерну рису й визначила наріжне протиріччя і непорозуміння у стосунках місцевого

українського населення і польської спільноти [407, с.51]. З іншого боку, вона об'єднувала українських і польських селян із значною частиною однодворців і декласовану шляхту. Однак ці відносини від початку вирізнялися і протистоянням, викликаним втратою поляками державності, наступом царизму на їх землеволодіння та боротьбою багатотисячного польського населення за відновлення своєї державності, задля чого не упускалася жодна нагода. Як наслідок, у вищих і середніх прошарках суспільства посилювався процес полонізації. Цьому сприяло й те, що конфіскація помість у польських магнатів і шляхти та пожалування їх для посилення імперського політичного впливу російським дворянам не підкріплювалися обов'язковим проживанням нових власників у цих помістях і заборонаю передавати землю в польські руки. Відтак, через певний час більша їх частина знову перейшла в польські руки. Якщо корінні мешканці не стали соціальним і національним джерелом формування органів влади [807, с.176-177], то через залучення польської магнатсько-шляхетської верхівки до управління на губернському та повітовому рівнях [63, арк.8-498], забезпечило їй ще більший вплив на суспільне життя. і тим самим на взаємини з українськими селянами і міськими низами. “Сильна рука нового, російського начальства надала панованню польського пана над українським хлопом ще більшої сили і певності, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської” [460, с.476].

Як і у випадку з росіянами, корінні мешканці у взаєминах з поляками були поставлені в умови нерівності, безправ'я, жорстокої експлуатації, зростаючих обсягів повинностей і податків, консервування станової мобільності, продовження ополячення, нищення духовності та мови. І росіяни, і поляки для українців утверджували одну рівність – майже тотальну бідність на багатій, родючій землі. В таких взаєминах українці, що стали жертвами імперської політики експансіонізму, почувалися обманутими та обділеними. Здичавіла українофобія стосувалася всіх сфер, особливо релігії, в якій зіткнулися “руській мір” і “український світ”, й породжувало безліч

етнічних, соціальних і навіть кримінальних проблем. На жаль, це зіткнення з кривавими стигматами перейшло не лише в ХІХ та ХХ ст., а й дійшло до нашого часу. Поляки – нібито вчорашні гнобителі, ставши дворянами, дістали від російського уряду таку владу над селянами, якої ніколи раніше не мали. Якщо запізнілі перетворення в останні роки Речі Посполитої не приглушили протистояння між шляхтою та простолюдом Правобережжя, то з утвердженням самодержавної влади воно стало ще гострішим. Селянин-кріпак був перетворений у раба, власність дідича, що розпоряджався ним як завгодно. Дідич був одночасно суддею кріпаків, який міг позбавити їх землі, одружити з ким хотів, відібрати в них дітей, перевести на іншу службу в своєму дворі чи до іншого пана, віддати в солдати, продати чи заслати до Сибіру. Коротко кажучи, пани мали право на життя кріпака [658, с.270, 300]. Якщо раніше селянські повстання і гайдамацькі напади “спиняли розвій панської влади, то тоді за воєнними командами російськими, за всякою поліцією, польський пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки хотів” [460, с.477]. В ставленні польських поміщиків до корінного населення це було не просто свавіллям, а й проявом етнонаціонального гноблення українців. Такий розвиток взаємин деморалізував українське селянство й спонукав шукати нові їх форми. Відтак, національна основа Правобережжя творилася на українському етнічному ґрунті, що не стільки вбирав іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп [801, с.134].

Чиновник з Рівного А. Солтановський писав: “Кріпак був особою, яка стояла поза законом. Сікти його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті засікти, якщо польський поміщик жив у злагоді з владою). Дружини і доньки кріпаків служили хтивості панів і паничів. Жінок сікли нарівні із чоловіками. Сікли кріпаків пани і пані, сікли їх управителі, сікли економи, сікли поліцейські та всілякі інші власті...за судом і без всякого суду, сікли навіть із тваринної пристрасті бачити тремтіння стражденного людського тіла, бачити бризки і потоки крові” [685, с.90]. Польський

письменник граф Старженський зазначав, що в регіоні “ледве один на сто тутешніх великих землевласників ставиться до селянина, як до людини; інші трактують його гірше, як худобу. Майже в кожному селі робочі завдання визначалися довільно. Селяни працювали на пана три дні на тиждень, але панщина триває без перерви, бо свята, кепська погода були не на їх користь.

Підтримуючи польське панство і католицизм, як оплот проти вільнодумства та революційних ідей, Павло I звільнив з-під неволі поляків, дозволив повернутися 11 тисячам із них на батьківщину, віддав їм конфісковані помістя, з яких попередньо вивів російських власників, компенсувавши їм землі всередині імперії, відновив польське законодавство, дозволив у судах польську мову та надав право вибирати сеймики для обрання посадових осіб з числа поляків-католиків [717, с.144].

Можливості польських поміщиків у регіоні під протекцією російської влади лише розширилися. Наприклад, І. Гудович зумів пробитися навіть на посаду генерал-губернатора. На Волині все управління більше 12 років зосереджувалося в руках поляків. Зокрема, з 1816 по 1828 р. її губернаторами були поляки В. Гіжицький, М. Бутовт-Андржейкович та віце-губернатори К. Снарський, П. Плятер, Ф. Любомирський [333, с.455-63]. Тривалий час губернаторами Подільської губернії були М. Грохольський С. Павловський [750, с.177]. Власність Потоцьких, Чарторийських, Вітковських, Глинських, Жураховських, Осташевських, Ільїнських, Яблоновських, Гадамський та інших налічувала десятки тисяч душ селян і десятин землі [31, арк. 208-218]. Так тривало до придушення повстання 1830–1831 рр., коли в польських магнатів і шляхти конфіскували 1124, які налічували 115,7 тис. душ кріпаків: у Подільській губернії – 529, Волинській – 472 і Київській – 123 [409, с.144].

Трохи згодом частину з них було все таки повернуто. Станом на 1845 р. у Київській губернії 1266 поміщиків володіли 3631139 дес. землі, або більше 75 % її обсягу. В Волинській губернії з 6930778 дес. землі в 1847 р. поміщикам належало 4635066 дес. чи 66,9 %. Загалом регіон в середині XIX ст. вирізнявся крупним поміщицьким землеволодінням і найбільшою

питомою вагою кріпаків [82, арк.7-10; 65, арк.3-7; 102, арк.36, 37]. У 1857 р. тут 430 поміщиків володіли помістями від 500 до 1000 дес., а володіння 243 перевищували 1000 дес. землі [503, с.46]. Відтак, основними упродовж досліджуваного періоду були польські землевласники, які отримали статус російських дворян і зберігали своє привілейоване становище [12, арк.4, 5].

Що ж до становища селян Правобережжя. То воно було значно гіршим, ніж у Лівобережжі, оскільки тут поміщики не тримались навіть російських законів. Тому сільське населення опинилося в повному панському свавіллі та експлуатації [80, арк.9, 10; 81, арк.26-27; 83, арк.4-6; 84, арк.2-3; 86, арк.22]. Висвітлюючи, як жило селянство, В.Геринович зазначав, що “селянство прив’язано тільки до ріллі, має найменше привілеїв і волі, а поносить усі тягарі країни. Зміст життя селянина...обмежується тим, щоб любити Бога, платити цареві податки, в потребі служити вітчизні і без нарікання працювати для загального добра [451, с.95]. Це відбилося на взаєминах корінних мешканців із виразними культурними, мовними, ментальними, релігійними та побутовими відмінностями, які складала абсолютну більшість селян, та етнічними меншинами, передусім росіянами і поляками. Серед причин непорозуміння і розбрату між поляками та українцями перше місце посідали соціально-політичні, друге – релігійні, третє – економічні фактори. В. Антонович також звертав увагу на гостроту міжконфесійних відносин, економічного та юридичного становища селян [731, с.102].

Поміщики ставились до селян-кріпаків (українців) як до своєї власності, розпоряджались ними як майном. Звичними були продаж та обмін кріпаків на речі і худобу, програвання в карти. Лише у 1842 р. у Подільській було продано 8762 кріпаки. В Чорноводах Кам’янецького і Немиринцях Проскурівського повітів живим товаром стало 1229 селян [800, с.122]. До того ж, російське законодавство надавало поміщикам право карати кріпаків, застосовуючи фізичні тортури, засилання до Сибіру. Найбільшим нещастям для кріпаків був продаж землі, де вони народились. Поміщики обходили всілякими засобами новий закон: продавали не весь маєток з усіма селянами,

а окремі ділянки і окремо сотню другу селян. Коли незаконний продаж доходив до відома властей, вони карали власників, але це було рідко, “бо між такими діяннями його найвищим суддею, тобто царем, стоїть стіна людей, які зацікавлені у тому, щоб усі ці зловживання приховати і продовжувати” [703, с.88]. Зазначимо, що закони Російської імперії забороняли селянам працювати у державні та церковні свята (у 1850-х нараховувалося 31 свято) [609, с.259]. У реальності поляки-землевласники їх свідомо ігнорували.

Звісно, польська меншина не була однорідною. Частина шляхти не отримала підтвердження дворянських прав ще в перші роки. Після Листопадового повстання вона поповнила ряди однодворців, які мало чим відрізнялися від селян. Економічне становище дрібної шляхти зближало з народом, із яким вона зрівнялася ще й за рівнем свого розумового розвитку. Від цього відбувся зворотний рух: шляхта дедалі більше втрачала свій полонізм [447, с.65] й у силу певних причин поступово асимілювалась в українських селян. Так, волинський військовий губернатор генерал Маслов у ході ревізійної поїздки підлеглою територією наприкінці 1838 р. виявив чиншову шляхту, що сплачувала податки землевласникам, і околичну шляхту, яка жила з обробітку власного клаптика землі. Посадовець писав, що вони не відрізнялися від українських селян ні ментальністю, ні способом життя, але й далі користувались державними привілеями, не платили податків і не підлягали державній службі.

Дійсно, в селах довкола м. Овруча нараховувалося близько 1000 поляків, які говорили українською мовою, жили дуже бідно. Ю. Крашевський писав, що в с. Сернівка на Волині проживало 240 шляхетських сімей, які розмовляли руською (українською) мовою і сповідували православ'я. Лише часом вживали польські слова і старі прислів'я – слід їх походження і цивілізованості. Кожен із них претендував на один і той самий герб, виданий їм королевою Боною Сфорцею. Проте у відомому гербовнику Каспера Несецького їх немає. Слід зазначити, що гербовник К. Несецького є дуже неточним і не дає можливості простежити генеалогію шляхти. Гербовник

“Корони Польської” в 1839–1846 рр. зафіксував основні польські роди без врахування шляхти Великого Князівства Литовського [426, с.70, 171, 173].

Декласацію шляхти пришвидшила поразка Польського повстання 1830–1831 рр., яке охопило Правобережну Україну. До 1850 р. близько 340 тис. шляхтичів було виключено з родовідних книг. Шляхтич, який мав користуватись титулом, гербом і шляхетськими привілеями, повинен був документально довести походження спеціальній геральдичній комісії, що перебувала в Мінську [470, с.178], що його дід і прадід постійно ними користувались. Поляки в основному були достатньо освіченими і відносно скромними, але схильними до розкішного життя [24, арк.15-16, 41-43]. Як бачимо, відносини асимільованих польських дрібних шляхтичів і українських селян не можна назвати відверто ворожими. Більше того, антропологічна і мовна близькість, життя поряд протягом століть, стійка колонізація піднімали частину українців до категорії поляків, яким відкривався кар’єрний шлях. Д. Дорошенко підкреслював, що польська шляхта з антропологічного погляду стояла значно ближче до місцевого українського селянства, ніж до польської шляхти й до польських селян із корінної етнографічної Польщі [486, с.279].

Найдикіше кріпосне право, нелюдська муштра у військових поселеннях і загалом вся кріпосна система в Правобережжі викликали хвилю селянського невдоволення, спрямованого проти польських магнатів і шляхти. Селянство бунтувало й доходило до збройного протистояння. У 1817 р. мешканці с. Христинівки на Уманщині звернулися з проханням Олександра І, щоб він захистив їх від знущання поміщика Я. Стахурського. За це той велів жорстоко покарати непокірних кріпаків. Внаслідок побиття один чоловік і одна жінка померли відразу, а інші пізніше. Подібна історія повторилася в с. Рубежівці Київського повіту [441, с.91].

У 20-х рр. ХІХ ст. в Подільській губернії прокотилася низка селянських виступів проти гнобителів [800, с.124], які були під захистом російського самодержавства. За увесь період відбулось 20 випадків розправ кріпаків над

панамі. Наприклад, у серпні 1827 р. селяни с. Буша Ямпільського повіту вбили свого поміщика і спалили його маєток. У цей час загорівся маєток у селі Квітка Брацлавського повіту [800, с.124]. В 30–50-х рр. почастишали підпали панських садиб. Подібне відбулося в с. Чорноводи Кам'янецького повіту, де у жовтні 1801 р. селянин Г. Димків підпалив маєток поміщика М. Ручинського [200, арк.3-5]; в с. Мовчани Ямпільського повіту, де 1 жовтня 1806 р. підпалили маєток поміщиці С. Третецької, завдавши шкоди на суму 87 931 тис. злотих [203, арк.10-12, 23]. У 1821 р. в с. Майдан Вінницького повіту селяни Т. Яцков, О. Іванов та інші вчинили погром поміщицької винокурні і спалили її [213, арк.2-4, 69]. Майже одночасно в с. Врублівці місцеві селяни-втікачі М. Мельник та І. Кравчик підпалили будинки поміщика [146, арк.30-32]. Доведені до відчаю поміщицьким економом селяни Могилівського повіту М. Хомчиков і П. Настенко відважилися вбити кривдника у 1823 р. [196, арк.4].

У 1835 р. селянин Р. Коломійчук із с. Коров'є Старокостянтинівського повіту підпалив маєток поміщика Р. Паславського, за що й був покараний ударами різок, конфіскацією майна і висилкою на каторжні роботи [122, арк.3, 13, 14]. Невдовзі селянка Г. Романова підпалила будинок шляхтича Ф. Куліковського в с. Улашанівка Новоград-Волинського повіту і була заслана на каторжні роботи до Сибіру [123, арк.1, 6, 7]. В 1851 р. 18-річний селянин І. Шах здійснив підпал суконної фабрики поміщиці С. Мадашинської, де працювали зокрема євреї. Такий підпал було здійснено і в с. Пилиповичі Новоград-Волинського повіту [124, арк.1, 16, 17]. Щоб тримати селян у покорі, за вказівкою губернатора були залучені солдати російської армії [201, арк.1, 14-15; 629, с.124].

У практику взаємин між поміщиками, їхніми управителями і економами та селянами увійшли несправедливість, жорстокі побиття селян, навіть із наслідками смерті. До прикладу, управитель с. Вишнівці Летичівського староства, колезький радник Д. Стшелецький у 1808 р. побиттями спричинив смерть трьом селянам-українцям [573, с.308]. Так,

було в с. Шпиченці Ушицького, с. Княжпіль Кам'янецького повітів, у містечку Тиврів Гайсинського повітів [97, арк.24, 25, 52, 53, 148] Подільської [139, арк.4, 5, 14, 15; 208, арк.2, 3, 10], в с. Селичів Новоград-Волинського повіту Волинської [113, арк.5, 6, 49] губерній. Дворянин Л. Звариковський у 1840 р. побив селянина О. Боднарчука, який помер від побоїв [220, арк.410, 413, 450]. У 1841 р. у с. Біла Кам'янецького повіту економ Ф. Машевський наніс тяжкі побої селянину М. Галезяку, який від нанесених побоїв помер [142, арк.3, 35, 56]. Поміщик Я. Кубашевський під час панщинних робіт у 1842 р. на смерть забив кріпака І. Клопатнюка на очах 20 селян [223, арк.520-522]. Дворянин П. Вольський у Подільській губернії побив різками селянина П. Орланюка, після чого той, не витримавши тортур, покінчив життя самогубством. Поміщик обійшовся лише двотижневим тюремним ув'язненням [165, арк.18]. 1844 р. у с. Жабориця Новоград-Волинського повіту прикажчик В. Татаровський побив місцевого селянина І. Омельчука (25 р.), який помер від нанесених побоїв [118, арк.3, 4, 41]. У с. Іванківці Проскурівського повіту в 1847 р. економ Л. Вітковський побив селянина І. Павлова, і той від нанесених побоїв помер [158, арк.15, 22, 23]. У 1848 р. поміщик М. Березовський побив до смерті селянського хлопчика І. Стадніка в Гайсинському повіті. Поміщик М. Орловський у 1846 р. до смерті побив селянку С. Давиденко [224, арк.97-100, 323-324]. У м. Гайсин економ П. Вельямін у 1848 р. в маєтку графа А. Потоцького побив селянина І. Бублика, який помер від побоїв [205, арк.1-3, 8]. Подібне вчинив прикажчик власника с. Делівки Ольгопільського повіту поміщика О. Зайончковського, побивши різками селян Ковальчука і Судика [226, арк. 178, 180, 185]. В с. Плужне Заславського повіту за наказом поміщика В. Вержбицького у 1853 р. економ В. Яновський побив селян Івана і Марка Мартинових, які працювали на його винокурні. Від нанесених побоїв один із них помер, однак ні поміщик, ні економ реального покарання не понесли [125, арк.12, 160, 164]. Управитель м. Горишівка Ямпільського повіту П. Завістовський і економ І. Бржезицький нанесли 21 удар по п'ятах

селянину Г. Шкляруку в 1848 р., який, не витримавши тортур, покінчив життя самогубством. Однак Ямпільський суд не знайшов у цьому складу їх злочину і вирішив, що смерть наступила від запалення шлунку, згідно експертизи місцевого лікаря В. Романовського [220, арк.89, 90-92].

Жорстоке поводження польських землевласників стосувалося не тільки українських селян-чоловіків, а й їхніх жінок і маленьких дітей. В с. Стетківці у 1822 р. Житомирського повіту поміщик А. Жолкевський жорстоко побив селянок [108, арк.6-8]. У 1835 р. в с. Андріїв Рівненського повіту Волинської губернії економ на очах в односельців різками побив селянку У. Климову, від чого та померла [115, арк. 21, 22, 25]. В 1841 р. економ О. Кобилянський у с. Чорна Кам'янецького повіту нещадно побив різками дячиху С. Криницьку і двох її дочок [222, арк.657-660]. У 1842 р. економ І. Ставський покарав 30 ударами різок селянку Є. Нагорняк, внаслідок чого вона передчасно народила двох мертвих хлопчиків [223, арк.63-65]. Документи показують, що за розправи і свавілля над підданими кривдники, за невеликим виключенням, не несли покарань [147, арк.4, 6, 7; 165, арк.4]. Найчастіше скарги відверто ігнорувалися або завершувалися позбавленням шляхти права управляти помістями [94, арк.30-32; 119, арк.48, 49, 122; 155, арк.6-8, 12-14, 20].

Нерідко селян карали за нескоєне. Зокрема, безпідставно покарали селян С. Левадного і С. Рудого за отруєння поміщика, хоча пізніше з'ясувалось, що його вчинила дворянка А. Ломінська [101, арк.6-8]. На ґрунті недоброзичливих взаємин поміщики віддавали своїх кріпаків у рекрути [95, арк. 129; 137, арк.4-5], повсюдно незаконно включали до кріпосного стану як вільних селян і мешканців міст, так і колишніх дрібних шляхтичів [107, арк.3, 4, 37; 110, арк.60-62; 218, арк.35].

М. Потоцький систематично зловживав владою в стосунках із жителями м. Тульчина. Так, у 1839 р він організовував напади і побиття його міщан [99, арк.98]. Поміщик відібрав з власного хутору Д. Легуна 26 фур сіна, забрав коня, знищив фруктові дерева і цим самим наніс збитки на суму 40 руб. сріблом [100, арк.99]. У с. Сушен Житомирського повіту в 1836 р. за

вказівкою поміщиці Р. Глембоцької за не виконання завдань панщини покарали різками селян Д. Стародуба і К. Каленичука [106, арк.60-61]. У 1844 р., в с. Швайківка того ж повіту, яке належало графу К. Браніцькому, місцеві селяни (М. Лещенко, В. Довбиш, І. Римарчук, І. Адамець та ін.) виявили непокору і стали опір загонові російської армії, що прибув навести порядок. Зрештою, після придушення виступу його керівники були суворо покарані [112, арк.74, 139, 140], а пов'язаного з ними єврея-купця А. Новіцького з Бердичева органи влади взяла на поруки. У с. Тарноруда Проскурівського повіту в 1841 р. митний чиновник П. Григорович покарав 30 ударами різками селянина В. Брякузку за знищення гербового знаку землі [156, арк.10, 12].

Пунктом 1907 спеціального “Уложення про покарання кріпаків” від 1845 р. кріпаки за заворушення проти панів або ж осіб, яким поміщики передали свою владу, цілком або з обмеженням, піддавалися покаранням як за заколот проти поставленої урядом влади. Відповідно до пункту 1908 за вперте непідкорення, навіть без явного повстання, панам своїм, або особам, яким передана їхня влада, коли власник звертається до начальства і воно, враховуючи обставини, що збільшували або зменшували провину, карали винних різками від 25 до 50 ударів. Водночас, кріпаків за подання на поміщиків скарг карали різками до п'ятдесяти ударів [685, с.89-90].

Проведена з ініціативи генерал-губернатора Д. Бібікова в 1847–1848 рр. у Правобережній Україні інвентарна реформа не зменшила нещадного гніту і не розрядила напруження між поміщиками та кріпаками. Адже вона проводилась переважно з політичних мотивів, щоб привернути симпатії селян на бік російської влади, а також для ослаблення антикріпосницького руху, придушення якого потребувало значних зусиль і затрат. Інвентарні правила дещо збільшували площу селянських наділів, офіційно зменшували панщину до трьох днів та обмежували права поміщиків віддавати селян у рекрути або засилати в Сибір, втручатись в особисте життя своїх підданих чи карати без рішення суду [466, с.45]. Але, оскільки в інвентарних книгах норми панщини та інших повинностей визначали поміщики, земельна

власність яких залишалась недоторканою, змін у їх ставленні до кріпаків не відбулось. Незважаючи на встановлені обмеження, кріпаки, як і раніше, працювали на пана по 7 днів на тиждень і навіть у свята. Свої ж земельні ділянки обробляли ночами. Жодних громадянських прав реформа їм не надавала. Польські поміщики ігнорували інвентарні правила: Раціборовський (с. Буйволівці), Яцковський (с. Варівці), Білецький (с. Перегінка), Скибневський (с. Райківці), Марцинкевич (с. Доброгорща), Стршалковський (с. Матвійківці), Чайковський (с. Калинівка), Комаровський (с. Копачівка), Жеромський (с. Бокіївка) та інші [34, арк.5, 22]. Зокрема, в с. Калинівка Проскурівського повіту поміщик Ф. Чайковський примушував вагітних жінок до важких робіт без оплати за виконану роботу, що суперечило інвентарним правилам [35, арк.46]. Тому вони фактично не виконувались польськими поміщиками. Між тим, у багатьох маєтках регіону прокотилася хвиля антипоміщицьких виступів у формі відмови виконувати панщину, що набула загрозливих масштабів для поміщиків. Загалом, було зафіксовано понад 300 випадків селянських заворушень, пов'язаних із запровадженням інвентарної реформи [467, с.46]. Тому, як і раніше, влада знову застосувала військову силу. Однак після 1848 р. царизм згортає репресії щодо польських поміщиків, розпочаті після придушення Листопадового повстання 1831 р.

Від поміщицького свавілля нерідко страдали міщани, але і їх скарги суди не брали до уваги [100, арк.100-105] і поміщики за свої вчинки не несли реальних покарань [187, арк.7, 21, 22]. Як і раніше, мали місце жорстоке поводження поміщиків, доведення підданих до крайнього зубожіння. В с. Павлівка Літинського повіту в 1852 р. поміщик К. Братковський покарав 40 ударами різок селян П. Довганюка, П. Романюка, Ф. Новохацького, С. Павлюка. Судова тяганина затягнулась на 8 років, але він покарання не поніс [96, арк.125-127]. Не дав результату позов селян с. Ходьківці Проскурівського повіту до суду про жорстоке поводження з ними місцевого поміщика [94, арк.30-32; 119, арк.48, 49, 122; 161, арк.70-71]. Це ж стосувалося п'яних оргій місцевих поміщиків м. Лабунь Волинської губернії,

які супроводжувались розвагами і гвалтуванням селянських дівчат, свавільного продажу дітей селян, котрі скаржилися на поміщиків у правління Подільської губернії [467, с.118, 119]. Городничий м. Новоград-Волинська Г. Калинський, поляк за походженням, перевищивши повноваження, всіляко підтримував єврея А. Валіховера за покарання 40 ударами різок міщанина М. Опанасюка [126, арк.24, 160, 190].

У 1855 р. польським землевласникам вдалося припинити чинність “Закону про інвентарі”. Як наслідок, визиск селян знову посилювався, а соціальний і національний антагонізм загострився до краю. Масовими стали зловживання поміщиків у ставленні до селян. Так, економ с. Глибочок Гайсинського повіту зібрав близько 100 жінок-кріпачок і наказав заради цікавості намочити у воді, а потім набирати воду і вантажити на три підводи та вивозити тими жінками на поле і там поливати землю для поліпшення її родючості. Органи влади кваліфікували ці дії як перевищення повноважень і вимагали судового розслідування, але воно закінчилось безрезультатно [242, арк.6, 8, 12]. У регіоні була високою смертність корінного населення, чого не спостерігалось серед поляків, євреїв та інших етносів. Сучасні дослідники-демографи, зокрема й італієць Массімо Ліві Баччі, вказують на великі відмінності дитячої смертності між різними соціальними прошарками населення міст і сіл [601, с.212-213]. Так, у 1837 р. Я. Кравець, В. Миськов, М. Венгер, І. Шевчук, І. Цибульський померли від переохолодження на морозі, а декілька інших українських селян втопилися в річці. Подібне спостерігалось в Новоград-Волинському повіті Волинської та Проскурівського повіту Подільської губерній, де найвищою була смертність дітей раннього віку [20, арк.41-43; 104, арк.31-32]. Про дошкульність дитячої смертності особливо наголошував Ю. Сіцинський [330, с.715].

Проте це не зупиняло невдоволених кріпаків, які вдавалися до крайніх заходів, розправляючись із ненависними визискувачами. У 1840 р. посесор с. Липибоки Подільської губернії С. Буцкевич зазнав нападу невідомих селян, коли вночі їхав через с. Хоптинці [151, арк.8-10]. Майже одночасно

група казенних селян Кам'янецького повіту Подільської губернії написала 2-і скарги повітовому справнику про самоуправство графа Ф. Потоцького, засвідчені представниками колишньої дрібної шляхти [145, арк.41-42, 484]. У 1844 р. в маєтку графа Браніцького в с. Швайківка Житомирського повіту відбувся виступ місцевих селян, яких підтримував бердичівський купець-єврей Е. Новіцький. Лідери повстання – М. Лещенко, В. Довбиш, П. Купчин, І. Адамець виступили проти панщини. Повстанців зупинив лише військовий загін [112, арк.3,7-10]. Нерідко протести пов'язувалися із вкрай несправедливим розподілом рекрутської розкладки. Приміром, 1853 р. жителі м. Чорний Острів Проскурівського повіту вчинили напад на збірний рекрутський пункт [162, арк.502-505].

Росіяни і польська верхівка Правобережжя швидко порозумілися між собою на основі кріпацтва. Однак самодержавство намагалось епізоди антагонізму між польськими поміщиками та українськими селянами використати на свою користь, демонструючи цим, хто в регіоні господар. Порозуміння між ними похитнулася внаслідок повстання 1830–1831 рр. Так, 17 червня 1831 р. маршалок Васильківського повіту Київської губернії Боровицький скаржився Київському військовому губернатору В. Княжніну, що близько 20 кріпаків поміщика С. Проскури відмовились відробляти панщину і просив допомогти втихомирити з допомогою військового загону. У серпні 1832 р. селяни сіл Медведівки, Мельники, Головківці, Косарі Чигиринського повіту Київської губернії повірили владі під час повстання і стали арештовувати та видавати російській владі польських панів-повстанців. Волинський військовий губернатор став на бік поміщика Собанського й направив для придушення повстання уланський полк. “Наведення порядку” завершилося суворим покаранням керівників: трьох – до 30 ударів різками, одного віддали в солдати, ще одного заслали до Сибіру [426, с.74, 75].

У 1863 р. в с. Стопни Новоград-Волинського повіту Волинської губернії відставний солдат П. Брошко підбурював місцевих селян не сприймати статутні грамоти, які фіксували селянські повинності в маєтках

поміщиків. Селянські заворушення перекинулись на сусідні села – Манятин, Яблунівку, Мокре. Але їх учасників заарештували і покарали судом [121, арк.10-12, 18]. Спостерігалися масові втечі селян із поміщицьких маєтків, частину з яких затримували і відправляли в тюрму або в солдати [198, арк.11, 14]. Як правило, щоб придушити заворушення селян, органи влади спільно з поміщиками вдавалися до арештів та ув'язнення організаторів, всіх інших попереджали, що в разі непокори і виступів їх будуть карати всіх зі всією суворістю законів [248, арк.7, 20-22, 26].

Посилення кріпацтва і жорстока поведінка поміщиків спричинили численні втечі українських селян на Південь і зокрема в Бессарабію. Так, із Волинської губернії протягом листопада 1796 – липня 1797 р. число втікачів зросло до 16 тис. осіб. Були такі села, де селян зменшилося наполовину і більше. У краї залишилося багато опустілих хат, власники яких втекли разом із родинами в пошуках кращих місць [468, с.16]. У 30–40-х рр. тільки з Київської губернії втекло понад 32 тисячі селян [709, с.193]. Спостерігалися масові втечі на Кавказ, щоб записатись у козаки. Органи влади жорстоко розправлялася з втікачами. Поміщики отримали право без суду відправляти своїх кріпаків на заслання до Сибіру. Підставою для такого рішення могло бути будь-що: “аморальна поведінка”, “не так подивився” тощо [527, с.316]. Так, упродовж 1822–1833 рр. у Сибір було заслано майже 12,5 тис. українських селян [441, с.17]. Лише за лютий 1844 р. поліція без письмових документів затримала в Києві 97 осіб. Хоча ніхто з них ніяких злочинів не вчиняв, всі затримані для з'ясування обставин посадили в тюрму [37, арк.182, 183, 103, 108]. Якщо у 1797–1825 рр. в Україні відбулося 103 масових виступів кріпаків, то у 1826–1847 рр. – 250, у 1848 р. тільки в регіоні – 330, зокрема на Київщині і Поділлі – 198, придушені поліцейською і військовою силою [800, с.124]. У цілому динаміка селянських виступів мала тенденцію до зростання: в другій чверті XIX ст. їх кількість збільшилася у 2,5 рази. Соціальне напруження не спадало аж до 60-х рр. [797, с.293-294].

Істотним було зіткнення з більш розвиненою свідомістю поляків з їх мрією про відновлення своєї держави. Якщо польський образ “ідеальної Вітчизни” включав Правобережну Україну, то в російській суспільній свідомості вона розглядалося “ісконно русскою”, тобто російською. Таке взаємне накладення “ідеальних Вітчизн” робило польсько-російський конфлікт непримиренним, а концепція великої російської нації, що об’єднувала Велику, Малу, Білу і Червону Русь і входила коріннями в Русь Київську, була головною ідеологічною основою російської позиції в цьому конфлікті [763, с. 55-63]. Вороже середовище, з одного боку, стримувало етносоціальний і культурний розвиток українців, з іншого стимулювало їх до згуртування, стійкості та виживання, набуття більш виразних рис своєрідності та регіональних особливостей усіх сфер життя [723, с.539]. З бажанням чи без вони все-таки стимулювали, збагачували їх буття, наповнювали його своїм етнічним і національно-культурним змістом. У життя проникали й деякі впливи європейської освіченості, а в середовищі передових людей визрівало усвідомлення особистої та громадської гідності. Вони дедалі більше усвідомлювали власну безправність, і в них все більше зростала потреба у великій долі громадянської самостійності. Хоча російська влада і надалі проводила русифікацію та викорінювала польські впливи, в окремих соціальних виступах українці, дрібна польська шляхта та небагаті євреї виступали союзниками у боротьбі проти російської феодально-кріпосницької системи.

3.3 Міжконфесійний та етнокультурний аспекти в стосунках українців, росіян і поляків.

У взаєминах українців, росіян і поляків Правобережжя важливою була конфесійна складова, що вирізнялася як концентрацією багатьох релігій [528,

с.716] і специфікою міжконфесійної ситуації, так і принципами взаємин із конфесіями, котрі відображалися в національній політиці самодержавства [840]. Вони вибудовувалися в умовах, коли для верховної влади велике значення мало вирішення питання міжконфесійних взаємин центру і регіону, де акумулювались багато міжконфесійних проблем. До того ж, у перші роки для кожного віросповідання царизм розробляв систему управління, що спрямовувалася на їх включення в російську структуру влади з одночасним проведенням обмежувальних заходів. Характер цієї політики визначався тим, що наприкінці XVIII ст. воно розглядало православну церкву істотним чинником ідейного і політичного впливу на корінне населення та об'єднання його з великоросами. По-перше, відносини будувалися в умовах панівних позицій, зверхнього ставлення православ'я до інших конфесій. По-друге, вони розвивалися при сильних, а в окремі роки зростаючих позиціях римо-католицької церкви. По-третє, це були обставини, коли українські уніати опинилися в ролі заборонених, гнаних і переслідуваних [809, с.98]. На відміну від міст і містечок, які завдяки розташуванню органів управління, судочинства, поліції, численних військ були перетворені в форпости російської присутності, контролю та впливу, в селах ними могли стати лише православні духовенство та церковнослужителі. Саме вони стали першими рупорами “нового отечества”, а Правобережна Україна – полігоном двох імперських сил: самодержавства і православної церкви. Одним із напрямків самодержавної конфесійної політики в регіоні було навернення уніатів у православ'я, утвердження православної церкви в суспільно-політичному та соціально-культурному житті, залучення православних громад на бік імперії.

Коли у 1793 р. конфесійна політика в регіоні трансформувалася із зовнішньої у внутрішню сферу, а релігійний чинник посів друге місце після військового, царизм уже набув достатнього досвіду в її реалізації. На практиці принцип православ'я найтяжче бив по тих людях, чий погляд був найближчі до догм офіційної релігії, насправді не збігаючись із ними. В першу чергу це торкнулося греко-католиків, або ж уніатів, до яких, за

оцінкою Н. Дейвіса, самодержавство ставилося “з безмежною ненавистю”, вважаючи їх “не просто за єретиків, а за відступників” [476, с.515]. Ще з середини 80-х рр. XVIII ст. на його території розпочався перехід з унії в православ’я священників із прийняттям присяги на вірність російській імператриці [423, с.165, 166]. Його втілення як важливого засобу впливу на життя корінних мешканців продовжив звільнений з-під арешту В. Садковський, який очолив створену православну єпархію і здобув особисту підтримку Катерини II, що прагнула ліквідувати вплив римо-католиків і греко-католиків на шляху проекту національного, державного та релігійного будівництва. В. Садковський досяг великого успіху. В Київському і Брацлавському воєводствах у православ’я перейшли парафіяни 193 уніатських церкви. Князь К. Любомирський передав православним на Смілянщині значну частину уніатських храмів, на Чигиринщині всі уніати князя А. Яблоновського перейшли у православну віру [658, с.352].

За Олександра I. посилилась боротьба трьох віровизнань Правобережної України. Багато джерел вказують на захоплення Олександром I католицькою вірою. Православна церква не мала особливої урядової підтримки, а єпископ Волинський не мав ні належного приміщення, ні кафедрального собору. Але більше терпіли уніати. Інтенсивно відбувалось навернення їх у православ’я та римо-католицьку церкву [658, с.357]. За російськими порядками, передбачалося, що, коли уніатський священник переходив у православ’я, йому залишали парафію. В інших випадках священників відправляли на пенсію або замінювали росіянами чи зросійщеними українцями з Лівобережжя. Перехід у православ’я набрав значних масштабів і став незворотнім із заснуванням Брацлавсько-Подільської єпархії на чолі з уродженцем із Полонного, архімандритом Ставропігійального Донського монастиря Іоаникієм, який добре володів українською та польською мовами [423, с.170]. Незважаючи на загальне зростання значення православ’я як опори державної політики, у Санкт-Петербурзі не були готові до рішучих дій проти католиків, які мали дуже

сильні позиції у регіоні. Після смерті Катерини II конфесійна політика і перебудова церковно-релігійного життя тут стали ще більш непослідовними. Саме політичний курс Павла I і Олександра I спричинив погіршення становища православних мешканців. Здійснювалися різні перешкоди щодо переходу уніатів у православ'я, що загострювало релігійну ситуацію.

I хоча формально на її території православна церква мала становище панівної, до початку 30-х рр. XIX ст. фактично панівні позиції зберігала римо-католицька церква. Російські магнати і чиновники шукали дружби і взаєморозуміння не в українців і не у православного духовенства, а в місцевих кріпосників. Більшу повагу вони виявляли римо-католицьким ксьондзам і дивилися на православних священників, як на осіб нижчих за себе: як на щось середнє між кріпаками та вільною челяддю [729, с.136]. Багато утисків терпіло православне духовенство від польських панів-католиків. Від самого початку православні священники терпіли образи від , які в них відбирали засіяні ділянки, сіножаті, вимагали десятину з церковних пасік тощо, зазначаючи, що не їм потрібні схизматичні церкви і священники, бо є свої костьоли [396, с.418-436]. Доводилося розплачуватися за тісний зв'язок церкви з самодержавством, за статус “відомства православного сповідання”, що викликало негативну реакцію українських парафіян – стихійну, далеко не завжди усвідомлену і явну [521, с.237-238].

За Олександра I запанували ще більше не лише польські дідичі, а й польська культура, католицька церква та польська мова. Під впливом А. Чарторийського, Ф. Чацького й інших польських магнатів самодержавство дозволило діяльність єзуїтів, покликаних виконувати роль сторожових псів самодержавного устрою. Так на зміну політиці витіснення поляків з політичного, релігійного та економічного життя прийшла політика сприяння і покровительства католикам. Не українцям, а передусім полякам став співчувати і відверто або таємно допомагати в їх боротьбі з православними поляк граф М. Грохольський, який довгий час обіймав посаду віце-губернатора, а в 1823–1831 рр. – губернатора Подільської губернії [717,

с.145]. Саме завдяки поблажливості імператорів до польських панів над масою корінних мешканців ще більше запанувала місцева польська громада. Їх розумове й духовно-моральне життя опинилося майже повністю під впливом римо-католицького духовенства, яке з новою силою відновили колонізацію корінних мешканців. Незавидним і жалюгідним було як економічне, так і моральне становище священників, котрі навіть на початку 40-х рр. XIX ст. перебували в повній залежності від влади поміщиків [363, с.688]. Діяли поляки безперешкодно через слабкість місцевих властей.

Виявляючи надзвичайну настирливість, всюдисущність і невтомність, обходячи закони та ігноруючи мораль Російської імперії, вони утворювали великий запас переваг у життєвій боротьбі. Вже скоро розпочалася сильна латино-польська пропаганда з метою відродження Польщі, що поширювалася в краї аж до 1831 р. Водночас католицьке духовенство ніколи не полишало надій на покатоличення українців, відновлення унії та відродження Польщі, посилено займалося спорудженням костьолів та каплиць. Завдяки цьому скрізь збільшувалось число парафіяльних шкіл і жорстоко переслідувалися ті, хто переходив від римо-католицької церкви до православ'я. Коли в період масового переходу українців у православ'я це зробив уніатський священник отець Адам з Дунаївців Подільської губернії, то від нього відвернулись та перестали вітатись поляки, німці і вся шляхта містечка [717, с.147].

Звичними були засилля римо-католицької церкви щодо переходу православних у католицизм. Так, у 1802 р. жителі с. Кочубіїв М. Бистрицький та його дружина Марія, взявши шлюб у костьолі, перейшли з православної в римо-католицьку віру [244, арк.4]. У 1837 р. ксьондз С. Липицький зробив католиками 22 українських селян с. Пудлівці Кам'янецького повіту [140, арк.17-18]. У містечку Смотрич у 1836 р. римо-католиками стали кілька десятків православних селян, зокрема О. Волощук, М. Гарбуз, В. Лукомський та ін. [141, арк.3-4]. Нерідко католиками ставали православні українці завдяки шлюбу, особливо в місцях із компактним проживанням поляків [157, арк.94-96]. Жителі с. Черепівка Проскурівського повіту Й. і С. Лозінські, їхня

сестра А. Лозінська і М. Домашевська секретно перейшли у римо-католицьку віру в червні 1840 р. [246, арк.1]. У вересні 1841 р. в Миколаївській парафії Проскурівського повіту настоятель І. Садовський таємно провів обряд переходу 28-річного жителя с. Климашівки А. Гаєвського в римо-католицьку віру [247, арк.30]. Часто чиновники-поляки категорично відмовлялись хрестити своїх дітей за православним обрядом [129, арк.15-17]. М. Козицька (до одруження – Мочуловська), жителька м. Новоград-Волинського, уродженка м. Полонного, була охрещена при народженні в 1816 р. як православна. Однак у 40 років вона перейшла в католицьку віру [127, арк.4-6]. Це ж саме відбувалося із залишками уніатів м. Кам'янці-Подільського. Серед них була досить впливова жителька Є. Петровська [238, арк.153-154].

Спостерігалось самоуправство місцевих поміщиків, які були римо-католиками, вдавались до нанесення образ і побиття православних священиків як людей нижчого сорту. Вони навіть брали участь у кримінальних злочинах і зв'язках із членами кримінальних угруповань [172, арк.73-75]. У 1817 р. в м. Миньківці Ушицького повіту поміщик І. Мархоцький тривалий час конфліктував зі священиком Скотинським за нібито незаконну вирубку дерев у маєтку. Судова тяганина тривала 6 років, однак пізніше магната виправдали. Мабуть, тому, що він проводив великі реформи в так званій Миньковецькій державі і мав підтримку самого царя Олександра І, який особисто приїздив до нього [211, арк.5-10, 15-20].

У с. Арапівка Житомирського повіту поміщик Погоржельський у 1832 р. заборонив селянам користуватись церковними землями. Це свідчить про його вплив на служителів церкви, які були від нього цілком залежні [109, арк.15-18]. Настоятель Черновецького костюлу Подільської губернії ксьондз Х. Куявський у 1846 р. наніс 11 ударів батою селянину Б. Томашевському, який за розпорядженням Х. Куявського був взятий під варту, закований у кайдани і відправлений в рекрути [225, арк.35-39]. Сильний вплив римо-католицької церкви проявлявся на кожному кроці. Ксьондзи навіть вимагали письмового підтвердження від осіб православної віри, які вступали у шлюб

із католиками про те, що подружні пари будуть виховувати своїх дітей за католицькими обрядами [242, арк.9,10].

Державні органи та священики допомагали польським поміщикам утримувати в покорі українських селян. Святійший Синод наказав на основі іменного імператорського указу від 9 липня 1800 р. всіма засобами попереджати незадоволення селян [291, с.226], для цього систематично застосовувати сповіді. Однак, православний священик підкорявся більше польському поміщику, від якого був залежним [363, с.687]. Йому доводилося не тільки терпіти всілякі приниження та утиски, а й не знаходити захисту в органах влади і суду. Наприклад, один православний священник 17 років добивався повернення відібраних поміщиком храму і садиби, подавши 113 прохань у різні інстанції, включаючи імператора. Але, незважаючи на волю царя, місцеве начальство не виконувало розпорядження [717, с.148].

Перехід у римо-католицьку віру значно активізувався на початку ХІХ ст. і набрав доволі значних масштабів. Зокрема, в Городку таких було 114 осіб, а в Кам'янці під впливом Банульського в унію перейшла майже вся петропавлівська парафія. Трохи пізніше від православ'я в римо-католицьку та греко-католицьку віру стали переходити на Польських фільварках у Кам'янці, селах Довжок, Збриж, Купіль, Залісці, Лисогірка, Ложківці Кам'янецького і Ушицького повітів. Характерно, що кількість тих, хто приймав католицизм або унію, складала не одиниці, а десятки і сотні. Якщо ж не вдавалося навернути українців у католицизм, поляки докладали зусиль для підриву в них довіри до православних священиків [717, с.146].

Саме в цей період широкого розмаху набуло будівництво костелів, відкриття польських навчальних закладів. Цьому сприяла російська влада. Так, при Катерині ІІ на Поділлі було збудовано 2 костели. За Олександра І в краї з'явилося не менше 20 католицьких костелів, які опікувались освітою поляків [316, с.218, 223]. Олександр І після приходу до влади амністував Т. Костюшка, а в день свого народження, 12 грудня 1812 р. – поляків, які воювали на боці французів. У серпні 1814 р. імператор вітав польських

генералів Домбровського і Сокольницького, які служили в армії Наполеона. Сподіваючись, що милосердя сприятиме його міжнародному престижу та викличе вдячність польських підданих імперії [426, с.185, 188].

Взаємини православних українців, росіян й поляків католиків впливали з колоніального статусу Правобережжя, як і більшості земель України, із відсутності поважних ієрархічних структур, з яких виходили б християнські духовні цінності, втілені в національно-обрядові форми. Усе, що робилося позитивного в цьому напрямі мало приватний характер й не було узаконене в національному масштабі, більше того – нашоувхувалося на опір зорганізованих і часто ворожих до всього українського імперських сил [528, с.717]. Цим зумовлювалися зони українського-російських відносин, взаємодії різних політичних і соціальних сил, двох конкуруючих проектів – національного та імперського й унікальні процеси самоорганізації населення і перетинання етноконфесійних та соціальних кордонів.

Акценти конфесійної політики царизм змінив після 1831 р. Це стосувалося не тільки римо-католицької як виразника польських інтересів, а й уніатської церкви, що стала національною як у Галичині, так і в Правобережній Україні, та заважала здійсненню політики зросійщення корінних мешканців. Із придушенням Листопадового повстання з'явилась нагода для нанесення смертельного удару по уніатській церкві. Хоча українське населення в своїй масі не підтримувало польських повстанців, самодержавство, скориставшись моментом, поставило за мету ліквідувати останки української самобутності. Дізнавшись, що деякі монахи-василіани брали участь у польському повстанні проти російської влади, Микола I вирішив ліквідувати Берестейську унію 1596 р., шляхом приєднання уніатської церкви до російської православної церкви. Було створено навіть окремий комітет, який сприяв зросійщенню Правобережжя. В 1831 р. влада відібрала в монахів-василіанів Почаївський монастир як важливий виховний осередок українського народу, який 110 років був уніатським. При монастирі функціонувала друкарня, де видавалися церковні і світські книги

церковнослов'янською та українською мовами. З переходом під владу російської Православної церкви, Лавра перестала бути важливим осередком українського книгодрукування. У 1832 р. у Лаврі створено кафедру Волинського православного архієрея, який отримав титул архієпископа. У Почаївському монастирі став поширюватись російський шовінізм. Остаточо уніатську церкву було ліквідовано руками єпископа Й. Семашка під погрозою карних санкцій єпископам, які не перейдуть у російське православ'я. Так, лише в 1837–1838 рр. понад 160 священників-уніатів заслано в Сибір, де загинули мученицькою смертю на важких роботах. Щоб засвідчити вірність російській церкві і віддячити на сан архієпископа, Й. Семашко погодився з відправкою в Сибір рідного батька, католицького священника. 25 березня 1839 р. на зібранні Св. Синоду було проголошено про прийняття Уніатської церкви в лоно Православної. Цей акт від імені 2,5 млн. віруючих підписав лише 21 священник, бо інші були на засланні в Сибіру або в могилі. За послуги Й. Семашко отримав від Московського синоду чин архієпископа [441, с.110-111, 112]. За розпорядженням Катерини II була видана спеціальна медаль із зухвалим висловом: “отторгнутые насиліем (1596 г.) воссоединены любовью (1839 г.)” [648, с.210].

Крім ліквідації греко-католицької церкви, царизм видав низку законодавчих актів для знешкодження впливів римо-католицької церкви. Так, розпорядженням від 19 березня 1840 р. було обмежено вільне пересування римо-католицьких священників, запроваджено інститут підписок із зобов'язаннями ксьондзів-викладачів не займатися політичною агітацією [359, с.471; 516, с.288]. Крім того, постійно контролювалося проведення різних релігійних свят, процесій. Часто висувався аргумент, що не можна залишати кріпаків-православних підданими костьолу. Це стало підставою для зменшення кількості католицьких навчальних закладів. Зрештою, позиція органів влади налякала поляків-католиків, які боялися повернення погромів XVIII ст. Судячи зі звітів священників, православні селяни мали намір винищити всіх поляків, німців та євреїв.

Як і раніше, коли росіяни намагалися повернути селян на свій бік під гаслом захисту від сваволі польських поміщиків, так і тоді турбота про розвиток православ'я стала одним із найпевніших засобів поновлення контролю за українським духом, послабленим, починаючи з XVI ст. [426, с.303-304]. В 1841 р. католицькі кляштори (монастирі) позбавлялись права мати заселені землі. У 1844 р. право на маєтності втратило парафіяльне католицьке духовенство, що призвело до господарського банкрутства і закриття низки монастирів і костьолів [Див.: Додаток Д]. У 1852 р. вийшов циркуляр про заборону вести розрахунки із селянами польською мовою. Тоді ж було замінено польські назви і різноманітні збори та податки на російські [637, с.101]. Польське населення не сприймало наступ російської влади на його позиції та продовжувало жити визвольними ідеями.

У період миколаївської реакції була утверджена відома теорія, за якою православ'я, самодержавство і народність були основами імперії [794, с.235]. С. Уваров вважав, що за своєю суттю втілення теорії здатне не тільки забезпечити політичну стабільність у суспільстві, але й скріпити російську державність і консолідувати російську націю [457, с.392].

Між тим, у 1862 р. подільські шляхтичі-поляки на своєму зібранні ухвалили офіційне клопотання до царя приєднати Київську, Волинську і Подільську губернії до Польщі та наголошували, що дворяни Подільської губернії залишаються вірними основній польській ідеї і тому бажають спілкуватись із Польщею. Вони наголошували на адміністративному приєднанні до Царства Польського, оскільки вважали, що польське і українське населення мають однакові потреби, однакові поняття про цивільну та релігійну свободу, а також спільне бачення розвитку на майбутнє [637, с.101]. У таких питаннях відбувалося польсько-українське взаєморозуміння, що бувало досить нечасто в регіоні. Підкреслимо, що царизм спеціально формував серед українців негативне ставлення до католиків. Головним прагненням уряду щодо католицького населення стало бажання створити власну російську римо-католицьку церкву, вільну від папи

римського, з призначенням архієпископом імператором. Кінцевою метою цього курсу повинні були стати ізоляція католиків від поляків (“розполячування католицизму”) і російських католиків від папи римського [570, с.24]. Релігійний вплив на українців був одним із найважливіших засобів реалізації інкорпораційної політики самодержавства. Як наслідок було здійснено масовий перехід греко-католиків у Православ’я, насаджено імперську ієрархію. Але в регіоні надзвичайно сильні позиції зберегли католики. Микола I певною мірою урізав права польського населення, особливо після розгрому Листопадового повстання 1830–1831 рр. Лише уніатська церква, яка довгий час захищала українські інтереси і заважала російській великодержавній політиці, була приречена на ліквідацію.

Невід’ємною складовою українсько-польських взаємин була українська мова, яка ввійшла в XIX ст. як мова, по-перше, з великою жанрово розвиненою писемною традицією, наявністю багатьох пам’яток писемності різних епох, більшість з яких були відомі в колах інтелігенції; по-друге, з багатим і діалектно диференційованим народним розмовним мовленням, яке зберігало інформацію про варіативність мови як цілісного феномену, забезпечуючи формальними засобами потреби писемного мовлення; по-третє, зі структурно і жанрово розгалуженою фольклорною словесністю, в якій народне мовотворення як розвинене й усталене у багатьох формах було виразно уявлене вже в XVIII ст.; численні рукописні збірки народних та духовних пісень, поширення різноманітних співаників було невід’ємною ознакою життя українського суспільства [459, с.XLII]. Вже тоді українська мова була одним із найбільш важливих маркерів етнічної приналежності корінних мешканців Правобережної України, а їх віросповідання збіглося з російським і перебувало в лоні спільної православної церкви [751, с.VIII]. Однак польські публіцисти в середині XIX ст., заявляли, що український народ належить до польського племені, а українська мова – лише діалект польської. Тому українці, не мають підстав до самостійного національного життя, а український рух – це справа чужої інтриги, ворожої польським

інтересам. До російської адміністрації посипались анонімні доноси на українських діячів зі звинуваченнями в антидержавній діяльності і безбожній пропаганді, сепаратистських змаганнях, намовляннях до революційних виступів селян, що посилювало підозрілість царської адміністрації та пильний нагляд за їх діяльністю [669, с.103].

Влада польських поміщиків на території регіону особливо посилилась за Олександра I, який взяв курс на підтримку польської шляхти, яка зберегла свої маєтки, посади, загальне становище. Перебуваючи під впливом А. Чарторийського, імператор зблизився з Браніцьким, Потоцьким, Іллінським, Любомирським та іншими польськими магнатами, які зайняли в державі високі пости. Це створювало сприятливу атмосферу для польського панства [658, с.279]. В регіоні до 30-х рр. XIX ст. переважала польська мова. Інкorporація в Російську імперію набула швидких темпів лише після розправи з Листопадівим повстанням. Утворені тут Подільська, Волинська Київська губернії стали офіційно називались Південно-Західним краєм і підпорядковувалися владі Київського генерал-губернатора. Київ поступово перетворювався у російський анклав з українським населенням [525, с.188].

Після придушення повстання 1830–1831 рр. частина польської еліти на чолі з А. Чарторийським виїхала у Францію, де продовжила боротьбу за незалежну державу, орієнтуючись на включення до неї білоруських, литовських і українських земель. Навіть планувалось повстання проти царизму весною 1846 р., але провідники польського руху були викриті і заарештовані [850, с.399]. Поляки регіону намагались протидіяти русифікаторській політиці царизму, якому не вдавалось викоринити їх культурно-освітні впливи. Так, у м. Житомирі в 1839 р. І. Бафталовський підбурював поміщиків не віддавати синів вчитися в російські школи, оскільки в них польські діти втрачали національне почуття [36, арк.8-10].

Поразка Листопадового повстання 1830–1831 рр., народні виступи в Польщі у 1848 р. та формування української нації об'єктивно позначились на світоглядних позиціях прогресивної польської інтелігенції, пов'язаної з

Правобережною Україною. З її середовища постала відома “українська школа” в польській літературі, яка еволюціонувала то вліво то вправо, то консолідуючись, то розпадаючись, і проіснувала до початку ХХ ст. [413, с.299]. Деякі польські письменники (Т. Падура, А. Мальчевський, Б. Залеський, С. Гощинський та ін.) виявляли зацікавлення українським фольклором та історією. Т. Падура все життя присвятив ідеї об’єднання українців і поляків, а його пісні “За Сибіром сонце сходить” і “Гей, соколи” стали народними. У маєтку В. Ржевуського він керував школою лірників і торбаністів, співав селянам українські пісні й запевняв, що росіяни – “байстрючий плід могол”, ворог слов’янства [661, с.609-610]. Він сформував охорону своїх маєтків з одягнутих по-запорозькому селян. Після поразки повстання 1830–1831 рр. виїхав з козаками до Туреччини [358, с.621-622]. Ф. Духінський доводив спільність історичної долі поляків і українців й навіть епітафію на могилу замовив українською мовою [661, с.599]. Чимало поляків, втративши маєтки, поселилося в містах [624, с.20]. Щоб обмежити вплив польського капіталу в 1839 р. було ліквідовано агентство Польського банку в Бердичеві. Натомість створено в Києві контору державного банку фінансових розрахунків підприємців і землевласників [413, с.297]. Міжконфесійні та етнокультурні аспекти посідали важливе місце і помітно впливали на міжнаціональні відносини корінного населення.

Висновки до розділу

Отже, наприкінці ХVІІІ – на початку 60-х рр. ХІХ ст. на одному просторі Правобережжя паралельно співіснували різні суспільства – українське, польське, російське і єврейське, розділені як політичними й соціально-класовими суперечностями, так і відчуттям національної, культурної, конфесійної та цивілізаційної відокремленості. Відносини корінного населення, представленого селянами та міськими низами, з національними меншинами були суперечливими, непростими й далеко

неоднозначними. Зокрема, ставлення до них з боку росіян було схожим на окупаційне. Тому взаємини, з одного боку, вибудовувалися на захоплені, підкорені, силі, диктаті, контролі та поневолені; а з другого – в пошуку поведінки, політичних технологій управління новою окраїною. Водночас, особливу роль відігравала взаємодія на обивательському, повсякденному рівні буття пересічних українців, росіян, поляків, євреїв. Основною віссю взаємин польської меншини і корінних мешканців здавна будувалися на залежності селян від кріпосників. Однак до цього додалась залежність поляків від російського самодержавства. Українці, не змінюючи місця побутування, способу життя та форм господарювання, опинилися в епіцентрі імперського лабіринту, де зіткнулися російський і польський націоналізми, котрі одночасно урізноманітнювали, звужували й ускладнювали їхній етнічний простір. Перший із них передбачав перетворення Правобережної України в європейську окраїну Російської імперії та її зросійщення, другий – відновлення східних кресів Речі Посполитої і їх полонізацію. Якщо за першим стояла сильна держава і курс на інкорпорацію всіх сфер життя регіону, то за другим – більшість земельної власності і нездатність росіян обійтись в організації управління ним без польської шляхти. Внаслідок цього, не тільки корінне населення, а й росіяни і поляки змушені були пристосовуватися до нових реалій життя і рахуватися одне з одним. Загалом ставлення польської заможної верхівки до корінного населення було більш негативне, ніж співчутливе й вирізнялося зверхністю, зарозумілістю та пихатістю, то взаємини дрібної шляхти і селян з часом набували характеру дедалі зростаючого добросусідства й порозуміння.

На перебіг міжнаціональних взаємин у регіоні впливали також міжнародна обстановка, особливості суспільно-політичної і соціально-станової систем, суспільно-політична ситуація, розстановка політичних сил, економічний і військовий потенціал, рівень політичних культур, особливості національних характерів, ступінь національної свідомості населення, ставлення державних діячів тощо.

Інтелектуальне і морально-духовне життя в регіоні залишалось під потужним впливом польської спільноти та римо-католицької церкви. Водночас, православ'я ставало більш істотним чинником політико-ідеологічного впливу на населення. Релігійна ситуація змінилась після повстання 1830–1831 рр. і остаточного розгрому уніатської церкви в 1839 р. Становище корінних селян, які дедалі більше усвідомлювали, що знаходяться на найнижчому щаблі соціальної драбини суспільства і відрізняються від усіх інших мешканців, було найгіршим серед регіонів України. Якщо українці розмовляли своєю мовою, то пани – польською, росіяни – російською, євреї – на їдиш, у православних храмах звучала церковнослов'янська та російська, а костьолах – латинська в польська мови. Російською і польською мовами послуговувалися представники влади і вищих соціальних станів. Але не всі взаємини поляків і українців були відверто ворожими та соціально загостреними. Значна частина декласованої польської шляхти поступово асимілювалась у селян й перейшла на українську мову і православ'я.

Незважаючи на істотні відмінності, їхня соціальна маргінальність мала й позитивні моменти, зокрема об'єктивно налагоджувалися різнопланові контакти. Всі були приречені до формування загальноукраїнських особливостей, спільних рис і ознак суспільного та культурного життя. Водночас, корінні мешканці дедалі більше виявляли стійкість і здатність пристосовуватись до нових обставин.

РОЗДІЛ IV

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ РЕГІОНУ З ЄВРЕЯМИ, МАЛОЧИСЕЛЬНИМИ НАЦІОНАЛЬНИМИ МЕНШИНАМИ ТА ІНОЗЕМЦЯМИ

4.1 Специфіка стосунків українців і євреїв.

Ні одна держава на землі не містила такої різноманітності мешканців, як Росія [638, с.101]. Повною мірою це стосувалося Правобережжя і всієї України, що століттями були місцем заселення не тільки корінної української людності, а й представників інших етносів, серед них і єврейської меншини. Вона упродовж віків відігравала важливу роль у міжетнічних взаєминах. Після 1793 р. євреї, як і все корінне населення, змушені були включитись в орбіту самодержавних інтересів, а єврейське питання перетворилося у внутрішнє і набрало значної гостроти. Передусім виникла необхідність вирішення його на державному рівні. Тим більше, що на землях, анексованих Росією за поділами Речі Посполитої, їх кількість склала понад 900 тис. осіб [847, с.75]. Кількість євреїв у Правобережній Україні становила приблизно 400–500 тисяч [596, с.311; див.: Додаток З-1].

Підкреслимо, що на території регіону масово євреї стали з'являтися після Люблінської унії 1569 р., рятуючись від переслідування і релігійних воєн в Європі, особливо у Німеччині. Польська шляхта сприяла розвитку єврейської торгівлі і лихварства, оскільки євреї ставали фінансовими кредиторами, а їхніми боржниками були польські пани-магнати, а то й самі королі. З того часу євреї були на послугах панівної в Україні верстви; збирали з населення податки та різні оплати для панів [441, с.311].

Головна мета в ставленні царизму до євреїв зводилася до запобігання проникненню їх у великоросійські губернії і зосередження їх переважно в

західних регіонах імперії, зокрема в Правобережжі. Імперський уряд так чи інакше намагався впливати на переселенські рухи євреїв, визначати і спрямовувати їхні міграційні потоки [807]. Адже їх міграція слугувала як засобом етнічного урізноманітнення населення, так і чинником чи однією із взаємодіючих рушійних сил суспільного розвитку приєднаного регіону. Цьому слугувала сформована впродовж 1791–1796 рр. межа осілости євреїв, до якої увійшли три правобережні і п'ять інших губерній України. Істотне зростання чисельності відбувалось за рахунок значного переселення з території Білорусії. Після 1793–1795 рр. відбулось значне переселення євреїв з Австрії, Пруссії, Франції, Саксонії, Баварії, Нідерландів [720, с.338].

А. Каппелер вважає, що політика самодержавства щодо євреїв, як і до інших неросійських етносів імперії, була навдивовижу прагматичною, гнучкою і толерантною [542, с.120]. Проте влада не завжди доброзичливо ставилась до євреїв [321, с.198]. Наприклад, Катерина II видала указ, яким заборонила євреям записуватися в стан купців, але дозволила користуватися правами міщанства [847, с.75]. Водночас, фінансуванням, різноманітними пільгами царизм заохочував їх поселення в Правобережжі. Спорадичне розселення євреїв стало доповнюватися значним їх переселенням із Білорусії з наданням відповідних прав і привілеїв.

Євреї були включені до юридичної категорії іноземців, хоча не були звільнені від податків і рекрутської повинності. Їх вважали етносом, нездатним до інтеграції через своєрідність культури і раси, а тому виділяли з маси природних громадян та дискредитували. З іншого боку, інтеграційний тиск на них був незначним. На цьому фоні доволі неоднозначним є твердження російських вчених про стрімкий розвиток східної (Лівобережної) України у XVIII ст. і перетворення її в центр активного національного життя та придушений стан і національний гніт у Правобережжі [714, с.20].

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. була сформована нормативно-правова база, що регулювала становище євреїв смуги осілости, до якої увійшла Правобережна Україна. На переконання професора Н. Щербак,

це свідчило про намагання царського уряду взяти під свій контроль економічну та громадську діяльність євреїв [767, с.18]. Ставлення влади до євреїв вирізнялося дискримінаційним характером: змінюючись від сприяння поселенню і проживанню до стриманого сприйняття та достатньо жорсткого регулювання. Кількість євреїв постійно зростала і вони перебували в привілейованому становищі в порівнянні з корінним населенням. Істотну роль у цьому відігравала опора царизму на російських і польських поміщиків, котрі зміцнили свої соціально-економічні позиції з допомогою сильної держави та місцевої адміністрації. З іншого боку, царизм спирався на них, особливо на ту її значну частину, яка була зацікавлена і швидкій інтеграції в імперію, що відкривала для них широкі перспективи збагачення та кар'єрного зростання. Виявляв зростаючу зацікавленість у збільшенні єврейського населення. Зокрема, відповідно до узаконення від 9 травня 1802 р. вони отримали право селити на своїх землях колоністів з обов'язковим наданням їм та їхнім нащадкам волі та повної свободи. Приймаючи євреїв, поміщики укладали з ними угоди про повинності з наступним засвідченням у земських судах [293, с.136-137]. За імператорським указом від 23 червня 1794 р. їм дозволялося проживання в Київській, включаючи м. Київ, Волинській, Подільській й ще у п'яти українських і Бессарабській губерніях [757, с.96-97]. Зрештою, Правобережжя і практично всі українські землі стали тереном розселення євреїв. Наприкінці 1837 р. був виданий указ Київського генерал-губернатора від 29 травня 1836 р. про добровільне переселення євреїв у Сибір. Очевидно, російська влада мала на меті залучити євреїв Правобережної України до землеробства і торгівлі в Сибіру. Однак ніяких пропозицій щодо переселення в Сибір з боку єврейського населення так і не поступило [25, арк.3-5].

Спочатку російський імперський режим шукав способи інтегрувати євреїв, легалізувавши їхнє поселення. Зокрема, євреям було дозволено оселятися в межах смуги осілості, в тому числі місті-фортеці Кам'янці-Подільському, що раніше заборонялося польською владою. Катерина II

дозволила євреям стати частиною суспільних верств імперії, зокрема міщан і купців. У такий спосіб євреїв було класифіковано передусім як міське населення, намагаючись використати їх як підприємливих ремісників і купців. Імперський режим планував перелаштувати єврейську громаду на особливу корпорацію за вимогами так званого російського “казарменого просвітництва”, що мала виконувати обов’язки, спрямовані на знищення бар’єрів, які відмежовували євреїв від інших груп населення [596, с.38]. Зміна підданства нічого істотного не внесла ні в становище, ні в характер занять євреїв. Оренда, торгівля горілкою, заняття ремеслами, дрібна торгівля, лихварство та іноземна торгівля – ці основні заняття євреїв, характерні для часів шляхетської Польщі, залишились характерними для них і в Росії [757, с.63]. Але не можна не зазначити, що на фоні процесу суцільного покріпачення українського селянства Правобережжя самодержавство суворо заборонило це робити з представниками єврейської спільноти. Більше того, всіляко сприяло активізації її суспільного життя, дозволивши функціонування кагалів і будівництво синагог [321, с.198]. Не останню роль у цьому відіграв і указ імператора від 8 вересня 1797 р., яким було припинено висилку євреїв із Кам’янця-Подільського. Відтак, його населення стало збільшуватися не лише росіянами українцями і поляками, а й євреями. Якщо в 1797 р. у ньому міщани-християни складали 869 осіб, а євреї – 1367, то в 1799 р. кількість міщан-християн зовсім не змінилася, натомість серед євреїв вона зростає до 2 617 осіб [859, с.191].

У період правління Олександра I євреїв високо шанували через те, що отримали великі привілеї. Зокрема, їм дозволяли оселятися в містах і містечках Правобережжя. На відміну від українців, яких не допустили до самоуправління, в 1802 р. імператор надав право обирати до складу міського самоврядування євреїв, які володіли російською, польською чи німецькою мовами, а також тимчасово виїжджати в російські губернії фабрикантам, ремісникам, художникам і купцям за “паспортами губернаторів” здобувати університетську освіту [859, с.69]. Очевидно, що саме тому його ім’я

отримало широке поширення в їх середовищі [321, с.198]. Імператор розпорядився давати євреям прізвища, які вони вибирали за місцем проживання (Вінницькі, Бродські, Бершадські) чи за видами діяльності (Різники, Шойхети, Соїфери) [743, с.114].

У 1804 р. царський уряд розширив права єврейства, ліквідувавши чинність закону польського сейму від 1778 р. про заборону євреям займатися торгівлею та ремісництвом. Відтоді вони дістали таку можливість і зараховувалися до стану купців, міщан, а згодом – і до землевласників [809, с.23]. Юридичною формою володіння ними селянами була так звана “кресценція”, що полягала в особливих боргових контрактах із правом порядкувати всім маєтком, включаючи і селянами. Нормативно передбачалося для поселення євреїв виділення 30 тисяч десятин скарбової землі. В надії залучення їх до хліборобства були полегшені податки і повинності до 10 років. Указом імператора від 1804 р. євреїв включили до стану купецтва і міщанства. Значною мірою переселення євреїв у Правобережні губернії стимулювалось законом від 1807 р., яким їм гарантувалося право займатися будь-якими ремеслами, навіть якщо вони не належали до цехів. На початку ХІХ ст. євреїв звільнили від рекрутської повинності й розширили їх політичні права [726, с.50]. Згідно з вимогами Положення про євреїв від 9 грудня 1804 р., влада протягом трьох років, тобто до 1808 р., виселяла євреїв із сіл до міста. Однак органи влади і в цьому пішли на зустріч євреям: “депутати єврейських товариств просили переселення євреїв відтермінувати на декілька років”. У цих же документах йшлося про фінансову підтримку єврейства: “підтримувати євреїв, які мають капітали, сприяти створенню фабрик, надаючи кредити ” [295, с.1304, 1305].

За часів Миколи І проводилась більш жорстока цілеспрямована політика асиміляції і зросійщення єврейства. По-перше, введенням 25-літньої рекрутської повинності євреїв із 1827 р. По-друге, започаткування інституту “кантоністів” з етносоціального середовища російських євреїв [419, с.256]. По-третє, запровадженням державних російськомовних шкіл замість

єврейських хедерів. По-четверте, руйнуванням системи внутрішньої самоорганізації єврейських громад, заборонаю кагалів. За час правління Микола I видав майже 600 урядових указів про євреїв, які склали половину всіх російських законів щодо євреїв. Існували, скажімо, закони про податок на пошиття, носіння, заборону єврейського одягу тощо [696, с.81, 82]. У більшості міст Київської губернії на початку 60-х рр. XIX ст. євреї переважали кількість православних і католиків разом взятих. Наприклад, у містечках Київської губернії кількість євреїв становила 146,6 тис. або 34,1 %, у містах – 112 тис. чи 30,2 %, на селі – 50 тис. осіб. У Бердичеві налічувалося 3780 православних і католиків і 47224 євреї, в Умані – 5277 християн і 6684 євреї [333, с.207, 246, 280, 335]. Доволі показовими є дані по м. Проскурову, де наприкінці XVIII ст. з 366 будинків 184 належали євреям, тобто не менше 50 % населення міста складала євреї [507, с.43]. Як бачимо, у досліджуваному періоді відбувалося зростання єврейського населення в Правобережжі. Так, зокрема, в дослідженнях кількості єврейського населення наприкінці XVIII ст. фігурує цифра – 44,1 тис. осіб у Подільській губернії. Загалом, у Правобережжі воно складало 140 тис. осіб [696, с.70; див.: Додаток 3-2]. Відтак євреї виступили істотним чинником міжнаціональних відносин у регіоні.

Щоправда, визначення вірогідної кількості єврейського населення кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. є досить складним. Недооблік був пов'язаний з економічною діяльністю єврейських громад, які приховували капітали і майновий стан, уникали від сплати податків державі, займались нелегальним вивозом, контрабандною торгівлею, нелегальною еміграцією за кордон тощо. Фальсифікація переписних даних (приблизно 20 %) дозволяла кагальній верхівці привласнювати частину податків [696, с.70]. Точніші дані про кількість єврейського населення подав автор першого друкованого статистичного географічного видання Подільської губернії В. Марчинський. За його відомостями, чисельність євреїв на Поділлі на початку 20-х рр. XIX ст. становила більше 68218 тис. осіб чол. та 68412 тис. жіночої статі, усього

136630 тис. душ, що втричі більше, ніж за скоригованими даними на підставі окладної книги ревізького населення 1817 р. Польський дослідник швидко збільшення євреїв чисельність у Правобережжі пояснював привілеями і пільгами за рахунок великого напливу з Галичини [649, с.53, 54]. Тому цілком закономірно, що вже на межі XVIII – XIX ст. частка євреїв у складі населення Правобережної України почала стрімко зростати, особливо серед мешканців міст і містечок. Дослідники стверджують, що темпи збільшення кількості євреїв у чотири рази перевищували загальне зростання населення. Лише у Подільській губернії протягом 1793–1822 рр. їх чисельність виросла з 44,1 до 136,6 тисяч осіб, або більше ніж у три рази [726, с.50]. За даними ревізії 1847 р., “єврейські товариства” нараховували: Проскурівське – 3107 душ, Миколаївське – 1183 душ, Чорноострівське – 1186 душ, Фельштинське – 1369 душ, Кузьминське – 550 душ, Ярмолинецьке – 1356 душ, Шаровецьке – 955 душ [862, с.63; див.: Додаток М].

Динаміку демографічного зростання єврейського населення у Правобережній Україні засвідчують такі дані. Перепис єврейського населення 1787 р. доводить, що в м. Житомирі нараховувалося 175 єврейських будинків і 758 євреїв, у Бердичеві відповідно – 360 і 1504, в Луцьку – 208 і 808, в Острозі – 130 і 393, у Звягелі (пізніше – Новоград-Волинському) – 83 і 240 євреїв, в Користишеві – 159 і 590, в Мирополі (поблизу Полонного) – 60 і 102. У селах поблизу Житомира тоді кількість євреїв коливалася від 8 до 25 осіб чоловічої статі [302, с.412, 414, 501, 506, 508]. Перепис населення 1793 р. в Київській губернії засвідчив про наявність 870 євреїв, з яких 499 прибули з Білорусі, інші – з Польщі. Більшість із них проживала в сільській місцевості і тільки 117 поселилось у містах. Саме тоді з’явилося чимало моноетнічних, у тому числі єврейських сіл.

Чисельність євреїв швидко зростала: на 1797 р. серед купців було 93 особи – євреї, серед християн – 452; серед міщан – 4 935 – євреї, серед християн – 10789 [859, с.519]. Однак пізніше чисельність євреїв значно зростає. У 1797 р. в Проскурівському повіті Подільської губернії християн-

купців не значилось жодного, натомість євреїв-купців було 609 осіб, християн-міщан – 492 осіб., євреїв-міщан – 1522 [862, с.63]. У складі міщан Ямполья доля євреїв була однією з найвищих у регіоні і склала 86 % [Див.: Додаток К].

Павло I, на превеликий подив багатьох сучасників, позитивно ставився до єврейства. Імператор не любив будь-яких делегацій і, коли він вступив на престол в 1796 р., то заборонив приїзд дворянських делегацій, а також депутатів від єврейських громад, але 1798 р. київські, волинські, подільські євреї таємно зібрали гроші, щоб відправити єврейську делегацію до царя, і цар дозволив єврейським представникам прибути до нього [321, с.183].

Органи російської влади жорстко контролювали євреїв. Їх приїзд у Київ і повітові міста губернії обмежувався терміном не більше одного разу на тиждень. До того ж, євреї за спеціально купленими квитками могли перебувати в Києві не більше трьох діб в облаштованих “заїжджих дворах на Подолі й Печерську”. Особливо контролювалися євреї, які приїжджали в Київ і займалися “праздношатательством” [37, арк. 1-3]. На початку 40-х рр. ХІХ ст. з’явилися гетто – міські квартали, в яких селились лише євреї. Початок їм поклав указ 1843 р., який передбачав поліцейний нагляд за євреями, які приїздили до міста [621, с.62-63]. Подібне спостерігалось з євреями, які прибували з Австрійської імперії і Царства Польського під виглядом торговців, поселились в прикордонному містечку Радзивілів і займалися контрабандною торгівлею. Саме тому з’явився указ Д. Бібікова про їх виселення за кордон і позбавлення купецького стану [37, арк. 7-9].

У 1832 р. міський магістрат Кам’янця-Подільського порушив справу про заборону проживання євреїв у місті. Торговельні лавки були зруйновані місцевим неєврейським населенням на Руських і Польських фільварках. Виходить, що і тоді єврейська торгівля, лихварство, контрабанда заважали торгівлі місцевих жителів. Однак державна влада дозволила їм проживати в губернському центрі й займатися торгівельною діяльністю та купувати нерухому власність. У 1844 р. указом імператора були ліквідовані кагали, які

відігравали роль громадської автономії, а їх функції передавались поліції, міським думам і ратушам. На євреїв поширювали низку обмежень і репресивних заходів [571, с.260]. У 1845 р., згідно з циркуляром від 15 серпня, євреям у Києві було заборонено носити єврейську одягу, продавати алкогольні напої, змінювати постійне місце проживання. При цьому поліцейські станові пристави були суворо попереджені про звільнення їх з роботи у випадку невиконання єврейських заборон [27, арк.297-298].

Якщо українські селяни та міщани Правобережжя виконували рекрутську повинність з 1794 р., то євреї – лише з 1827 р., коли набув чинності указ імператора про їх залучення до її виконання [297, с.727]. Тоді ж, згідно Статуту рекрутської повинності і військової служби, євреї, які відслужили повний строк у нижчих чинах і не мали при цьому стягнень, а також за наявності позитивної характеристики по службі, могли прийматися на державну службу. Інші євреї не приймалися на державну службу до часу, поки перебували в іудейській вірі [298, с.733-734]. Рекрутчина тривала 25 років і передбачала використання євреїв в інтересах Росії, при цьому їх русифікували через хрещення. Саме малолітні євреї-рекрути були джерелом найбільшої кількості євреїв-вихрестів (кантоністів) [862, с.371]. Наприклад, російський генерал А. Орановський не був уродженим християнином, а кантоністом-євреєм із м. Меджибожа. Ще маленьким хлопчиком його відірвали від єврейської сім'ї, в армії змусили хреститись, Але в глибині свого серця він залишався євреєм навіть тоді, коли отримав чин генерала. А. Орановський зарекомендував себе кращим офіцером російської армії, який толерантно ставився до представників усіх етносів, навіть коли керував військовим гарнізоном у Меджибожі. Генерал був похований з почестями на польському цвинтарі Меджибожа [348, с.5-6].

Військову повинність євреї відбували поза лінією осілості, де не було навіть найменшої можливості спілкування із одновірцями, дотримання релігійних звичаїв та обрядів. Відмова євреїв від іудейської віри відбувалась під тиском військового керівництва різними заохоченнями та пільгами. Іноді

голодом та побиттям. Однак євреї масово ухилялись від рекрутської повинності, але куди вони виїжджали і де переховувалися, єврейські кагали старанно замовчували. У 1837 р., згідно повідомлень Подільського рекрутського присутствія, розшукувалися 12 осіб-євреїв, які уникали рекрутського набору. Серед них, зокрема, жителі с. Шарівки Проскурівського повіту – Ш. Бенцін, Д. Гершко, І. Геринович, жителі м. Миколаєва Проскурівського повіту – Д. Соскін, Л. Зельман та інші [176, арк.1, 34, 35]. У 1840 р. житель м. Ярмолинці Проскурівського повіту З. Фурман, домовившись із місцевими чиновниками, організував втечу своєму сину з рекрутського збірного пункту [177, арк.4, 5]. Єврейка Ш. Двойра, жителька м. Миколаєва переховувала в себе 40-річного воєнного дезертира С. Никифора, за що була притягнута до відповідальності [178, арк.4]. У 1841 р. управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора циркуляром зобов'язувало губернаторів вжити запобіжних заходів щодо євреїв, які з метою уникнення рекрутчини переправляли своїх синів за кордон. Там із чужими або своїми паспортами євреї займалися торгівлею, ремеслами, однак це так і нічого не дало [696, с.83].

Тривалий час частина євреїв виступала посередниками у феодално-кріпосницькій експлуатації українців між росіянами та поляками. Тому українсько-єврейські відносини, принаймні з цією категорією євреїв, не надто дружніми та доброзичливими. Я. Хонігсман і А. Найман пишуть: "... на ринку, що давав заробіток ремісникам і торгівцям, постійно відбувалися зустрічі євреїв з християнами, але не завжди безболісно для перших. Нерідко саме з ринкової площі починалися конфлікти і навіть погроми" [743, с.113].

Основу єврейської соціальної організації становила територіальна община – кагал. До кагалу, як правило, входили купці, лихварі, грошовиті люди, членство яких передавалось у спадщину. Члени кагалу володіли усією повнотою громадської влади, відали адміністративно-фінансовими, судовими і релігійно-виховними справами. Так, центральні єврейські громади на Поділлі були в Меджибожі, Сатанові та інших містечках. У Сатанові

перебував головний рабин [696, с.87-88], який був першою і вищою посадовою особою кагалу. Євреї нечасто зверталися до суду. Коли два євреї посварилися, то йшли до рабина зі своїми аргументами. Рабин, вислухавши, говорив своє рішення. Вердикт рабина був остаточним і не підлягав сумніву. Ніхто рабина не бачив у людних місцях, зокрема і на вулиці. Він постійно сидів в синагозі за довгим столом, на якому були відкриті книги. Його обов'язком було відповідати на запитання і виносити своє рішення [391]. Кагальний устрій єврейського суспільства був вигідний російському самодержавству, адже на кагали влада поклала низку обов'язків стосовно усього єврейського населення [859, с.90].

У 1827 р. із введенням військової повинності для євреїв кагали були зобов'язані поставляти євреїв-солдат для російської армії. Зрозуміло, що євреї всіляко намагались уникнути рекрутської служби, про що сказано в розділі. Саме тому кагали утримували цілий штат донощиків і охоронців, які розшукували втікачів-євреїв і влаштовували нічні облави. Кагали часто цим зловживали, не допускаючи в рекрутську службу дітей багатих людей і відправляючи на службу дітей простих людей. Часто діяльність кагалів серед простого єврейського населення викликала лише ненависть. Коли в 1844 р. російська влада офіційно заборонила кагали, то “єврейське населення відчуло радість” [859, с.93-94]. Кагальний замкнений устрій єврейських містечок був світом, де панували єврейська релігія, культура і мова (ідиш), а контакти із зовнішнім світом обмежувались економічними відносинами. Вже тоді стали виникати істотні напруження в українсько-єврейських взаєминах. Особливо напружені міжнаціональні відносини стали виникати з представниками інших етносів Правобережної України [580, с.85].

Більшість жителів містечок з їх середовища була ремісниками, котрі виробляли скло, шкіру, мило, папір, ртуть, поташ, канати, бочки, серпи, підводи, плуги. Робочий день тривав, як правило, 15–18 годин. Серед євреїв були чудові майстри, особливо по роботі з деревом та в ювелірній справі. У м. Оринін Подільської губернії базар проводився двічі на тиждень – вівторок

і неділю. Було відведено 4 місця для торгівлі – найбільше місце для продажу коней. Українські селяни вибирали коси, серпи, плуги, купували коней і т. п. Вартість покупки була, як правило набагато нижчою від початкової. На знак домовленості українські селяни та єврейські ремісники йшли в шинок і випивали за здоров'я та вдалу покупку [390]. Місцеві товаровиробники, зберігаючи традиції ремісничих корпорацій, вели вперту боротьбу з власниками містечок за збереження цехових прав. Їхня боротьба за свої права пояснюється віковими традиціями цехового устрою [417, с.75]. Це засвідчує, що серед простих верств населення українського та єврейського етносів часто не існувало міжнаціональної ворожнечі.

У містечках спостерігалася велика скупченість євреїв (більша, ніж християн). Християнське населення жило менш компактно, число чоловіків і жінок однаково у євреїв, тоді як у християн переважає перше, кількість народжуваних значно більше, ніж у християн, саме тому в них приріст проходив значно швидше [300, с.234; див.: Додаток Л]. Щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з обмеженими можливостями та конкуренцією, потрібні були працьовитість, майстерність і кмітливість [703, с.246]. Вони витримували жорстоку конкуренцію при зовсім невисоких заробітках. Зокрема, в містечку Чемерівці, вони налагодили виробництво мішків; у містечку Шаргород – пошиття селянських шапок; у Летичеві, Балині, Городку – виготовлення мотузок і канатів. Продаж своїх виробів єврейські ремісники здійснювали майже виключно на місцевих ринках [861, с.650].

Євреї були майстерними та вправними ремісниками, що філігранно доводили свою професійну діяльність до високого рівня. Вони були вмілими пекарями, булочниками, ковбасниками, м'ясниками, кравцями, візниками, перукарями, цирульниками, годинникарями-ювелірами й за чисельністю переважали українців у згаданих видах ремісництва. У 1841 р. в м. Городок Подільської губернії отримали свідоцтво на право займатися ювелірним ремеслом (золотом і сріблом) тільки єврейські майстри. Це дозволило

власниці містечка баронесі Гейсмар збудувати фабрику з розпису фарфорового посуду, що привозився із Карлсбада та Праги [417, с.75]. В решті (понад 50 видів) ремісничих занять, українці посідали провідне місце, оскільки загальна чисельність українського населення значно переважала. Українці були чоботарями, ткачами, столярами, бондарями, каменярами, гончарями, садівниками, слюсарями, ковалями та ін. [696, с.195]. У ремісництві спостерігалось взаємопереплетення виробничо-торгівельних і ремісничих занять християн і іудеїв. Взаємне співіснування та конкуренція сприяли піднесенню економічного життя в регіоні. Однак саме це часто приводило до взаємних суперечок, скарг, звернень до суду, а інколи до ворожого протистояння; про що свідчили події українсько-польського та українсько-єврейського протистояння 1832 р.

Якщо українські селяни та міщани контактували головним чином із нижчими верствами євреїв, переважно з дрібними торговцями і корчмарями, то верхівка єврейства, що складала приблизно 25 % і поділялась на дві підгрупи: рабин та інших духовних осіб і багатих підприємців, банкірів й середніх та великих купців, передусім співпрацювала з росіянами і поляками, укладала з ними торговельні та фінансові угоди і великою мірою визначала торгово-економічне життя Правобережжя. Євреї мали змогу купувати міські землі для своїх промислових, торговельних чи інших потреб. Зрозуміло, що придбати землю у власність могли лише заможні євреї. Міській і містечковій бідноті, переважну більшість якої складали євреї, купівля землі була не під силу. Ті, що займались торгівлею, сплачували за землю, на якій знаходились крамниці. З торгів відкуповували землю під будівництво гуралень, цегляних і цукрових заводів та ін. Їх власники, крім посаджених коштів, платили в міську казну ще й фіксовану суму. До прикладу, в 1824 р. один з євреїв м. Літина придбав 1203 кв. сажнів міської землі під будівництво цегельного заводу, за розпорядженням губернатора М. Грохольського, крім посаджених грошей за землю, сплатив ще й оброк розміром 40.руб сріблом. Навесні 1842 р. кам'янецький єврей С. Блідштейн на торгах за 8 крб. 75 коп. викупив у

міської думи 800 кв. сажнів міської землі. Таку суму він сплачував у міську казну щорічно [696, с.200-201]. В 1833 р. брацлавський купець 3-ї гільдії С. Гольденберг здійснював на основі двосторонньої угоди купчу землі в м. Кам'янці-Подільському в польського поміщика Ф. Клодіцького [218, арк.30].

Численними зловживаннями відзначалися кагальні єврейські товариства, навіть самі євреї зверталися в поліцію, щоб розібратися зі зловживаннями кагалів. Фактично єврейські кагали приховували кількість ревізьких душ, зокрема в Бердичеві та Махнівці [32, арк.5, 10, 33-34, 99-101]. У грудні 1837 р. євреї Б. Фельдман, П. Меєрзон, А. Мірзон здійснювали пограбування та вбивства і навіть спалили дружину Ш. Ханаана – Рухлю [24, арк.5-7]. У 1843 р. євреї с. Рудка Летичівського повіту Ю. Мойша та Л. Барський не поділили бізнесових інтересів при спільному утриманні вітряків, і Ю. Мойша подав позов у суд на Л. Барського за невиконання контракту [168, арк.1-8]. У цих же матеріалах є донос єврея М. Юхти з м. Бердичева в поліцію про те, що єврей Ю. Тартаковський убив свою вагітну дочку в 1849 р. [32, арк.33-34]. Єврей м. Тульчин А. Нейзпер, який поселився в єврейській землеробській колонії у Балтському повіті, скаржився в поліцію, що в 1854 р. Брацлавський магістрат у змові з Тульчинським кагалом незаконно віддав у рекрути його 12-річного сина Іцка, де той помер. [250, арк.43-44, 45-46, 73]. І дійсно, аналіз матеріалів міського магістрату подають дані про те, що кагали на свій розсуд віддавали в рекрути євреїв, які перед ними провинились [134, арк.8-10, 12]. Як бачимо, і в їх середовищі існували глибокі конфлікти, які кагальні організації не могли все мирно вирішити.

Відомо, що коробочний збір направлявся на утримання кагальних товариств. Тих євреїв, які уникали цього, суворо карали при сприянні поліції [135, арк.5-7, 15] або в судовому порядку зобов'язали доплачувати необхідну суму [167, арк.28-30, 47, 169]. Вчитель Вінницької російської гімназії М. Чалий згадував, що городничий мав дохід за рахунок єврейського кагалу, представники якого доставляли йому телятину, хліб, навіть горілку [352, с.100]. Все це свідчить про зловживання російської влади в регіоні. Звісно,

наприкінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. мало місце українсько-єврейське протистояння, непокори євреїв існуючій владі й навіть існування великих кримінальних груп [580, с.86]. Наприклад, у с. Кудринці Кам'янецького повіту Подільської губернії економ єврей Я. Бронштейн жорстоко поведився з місцевими селянами, примушуючи їх працювати в святкові дні та систематично наносив тілесні пошкодження [137, арк.2-3]. Селяни, не витримавши знущань, виступили проти нього. Однак, за показами місцевого єврея Л. Штейнберга, були засуджені військовим судом за “буйний опір владі й підбурювання інших” [144, арк.8-9, 115–116]. У 1826 р. єврей-орендар Л. Умерович у м. Баранівка Новоград-Волинського повіту на панщині наніс 50 ударів батоном селянину К. Чорному, який помер від побоїв. Суд довго визначав від чого помер К. Чорний, проте, реального покарання кривдник не поніс [114, арк.2-4, 18].

У 1836 р. економ с. Іванківці Проскурівського повіту видавав із запасного магазину хліб проскурівським євреям. При цьому виникли сутички з селянами сіл Іванківці та Олешин, окремі з яких були заарештовані й заковані в залізні кайдани. Але власниця графиня Н. Куліковська за них не заступилася, а підтримала проскурівських євреїв [149, арк.13-15].

У 1838 р. в м. Ярмолинці Проскурівського повіту Подільської губернії доведений до відчаю селянин А. Яворський убив 30-річного єврея М. Лейбу. У матеріалах справи вказується, що він працював ковалем. За віросповіданням католик, досить освічений, мабуть, колишній шляхтич, який асимілювався в українського селянина [150, арк.4-6, 10].

У 1840 р. євреї м. Сатанова Проскурівського повіту Я. Гальштейн та І. Ройзаль у м. Кам'янці-Подільському лікували людей від венеричних захворювань без медичної освіти. Інформація про це поступила в Подільську лікарську управу і по факту була порушена кримінальна справа [179, арк.4-6]. У 1845 р. житель м. Чорний Острів О. Міткевич, перебуваючи на ярмарку в м. Фельштин Проскурівського повіту, виголосив промови проти церкви.

Місцеві євреї з помсти підтвердили це. Відтак проти Міткевича порушили кримінальну справу, і, зрештою, покарали [184, арк.1, 52].

Упродовж 1855–1862 рр. діяли єврейські бандитські групи в містечках Миколаїв і Чорний Острів, які займались конокрадством і пограбуваннями [215, арк.11, 90, 169] у Бердичівському, Дубенському, Заславському, Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Новоград-Волинському, Ровенському, Острозькому і Старокостянтинівському повітах Волинської губернії [241, арк.47, 92, 126-127]. Очевидно, робилось це не без покровительства з боку місцевої влади, в якій процвітали корупція і хабарі [703, с.188]. Але доходило і до того, що єврей Я. Котляр керував втечею засуджених із Заславської тюрми, де відбували покарання за воєнне дезертирство українці, поляки і євреї. Тривалий час він і М. Шварц приносили в тюрму арештантам сир, молоко, хліб і навіть горілку. За допомогою принесеного ними залізного долота арештанти зробили в кам'яній стіні великий прохід і втекли в червні 1825 р. [239, арк.15, 16, 40]. Цей факт є яскравим прикладом єврейсько-польсько-українського порозуміння і сприяння адміністрації Заславської тюрми, без чого втеча арештантів була неможливою [121, арк.4-5].

У 1829 р. єврей Б. Мошкович із м. Сатанова займався контрабандною торгівлею, якій сприяло сусідство з Австрійською імперією [216, арк.228-229]. У 1844 р. поступила інформація Проскурівському справнику про те, що кордон у районі м. Сатанова в Австрійську імперію перейшло 365 євреїв – жителів цього ж міста. Чиновники залишили детальний опис зовнішності, вік, особливі прикмети багатьох втікачів [183, арк.7,9-10,52]. Тоді ж житель м. Сатанова Л. Клідман перевозив контрабандні товари в Австрійську імперію. Був затриманий поліцією при переході р. Збруч і навіть погрожував спалити м. Сатанів, за що був притягнутий до відповідальності [182, арк.5-8, 102]. Група євреїв на чолі із С. Зельманом та С. Борсуком перевозили контрабандні товари на двох підводах. Товари доставлялись із Кам'янця-Подільського до Бердичева. У 1856 р. екіпаж єврейських купців третьої

гільдії із 17 тюками кустарного текстилю був затриманий поліцією поблизу м. Дунаївці. Очевидно, що в цьому випадку не обійшлося без підтримки російської влади і місцевих жителів [164, арк.10, 12, 14]. Таким чином, євреї як національна меншина справляли досить помітний вплив на криміногенну ситуацію в Правобережній Україні.

Органи влади заохочували негативне ставлення до єврейського етносу в Правобережній Україні. Навіть сьогодні багато хто помилково вважає всіх євреїв причетними до феодально-кріпосницької експлуатації селянства. Однак приблизно 75 % євреїв тоді склали середній клас, які заробляли дрібною торгівлею та ремеслом. Це були не зовсім заможні крамарі, шинкарі, шевці та ювеліри. Для містечок типовими були бідність і перенаселеність жителів [703, с.245-246]. Крамниці, весь товар яких складав 20–30 руб., часом були єдиним джерелом існування сім'ї. Капіталу для дрібної торгівлі, як правило, не було у єврейських сім'ях. Бідний єврей часто брав гроші в борг у свого сусіда – крамаря – у розмірі 3–5 руб. і повертав їх поступово. У свою чергу, сам крамар давав кредит. Виходило, що все містечко торгувало на одні й ті ж самі гроші [389]. Часто бідні євреї їли двічі на день. Без батька єврейські діти до столу не сідали, терпляче чекаючи главу сім'ї. Важко було дітям: хто загрався на вулиці – міг залишитися без вечері [645, с. 12-13].

У 1841 р. в маєтку Гречани поблизу м. Проскурова купці 2-ї гільдії Д. Розенберг і Ф. Бланк володіли сільською корчмою, де продавали алкогольні напої, зокрема вина і пиво. Їх підприємницькій діяльності сприяли управитель І. Павловський маєтку і власниця графиня Є. Гудович [152, арк.130-132]. У 1842 р. єврей М. Ігдал подав судовий позов на поміщика Рахмінського за привласнення корчми в хуторі Крошня поблизу Житомира [110, арк.4-6]. У 1844 р. поляки Рачковський та Томашевський подали позов у Летичівський повітовий суд на єврея А. Зальцмана, який заборгував їм гроші [169, арк.2-8]. У 1836 р. єврей С. Шнайдер склав заповіт на землю, за нього розписався поляк Ф. Хорошевський, адже в документі є свідчення про те, що С. Шнайдер був неписьменний [88, арк.5-6]. Очевидно, що органи

влада йшли назустріч окремим євреям, чого не спостерігалось щодо корінних жителів регіону – українців. Приміром, у 1848 р., перевищивши владні повноваження, кам'янецький міський голова Лукашевич, посадові особи Антосевич, Вільчурський та інші значно підняли ціну одноповерхового кам'яного будинку купця 3-ї гільдії М. Гольденберга, котра була нижчою, ніж це було зазначено в документах [227, арк.10, 94, 95, 243]. Подібна ситуація мала місце в Немирові при покупці будинку в єврея Ш. Герцберга [89, арк.5-6, 26] та у Вінниці, коли єврей М. Вайсбурт купив будинок з прибудовами в К. Мочинського [91, арк.7-8]. Тоді ж у м. Вінниця поляки Л. Биковський, В. Гурський, Ф. Гловацький позичили велику суму грошей у єврейського купця 2-ої гільдії Ц. Зайнштейна [90, арк. 9-10]. У 1849 р. граф А. Потоцький позичив гроші 1000 руб. у Г. Свидницького, що засвідчив єврейський купець С. Беренштейн [92, арк.6, 8, 12]. У 1854 р. граф М. Пашкевич позичив гроші 1100 рублів сріблом у Г. Свидницького, при цьому як свідки фігурували євреї [93, арк.10-12].

Із Правобережжям пов'язана діяльність родини єврейських баронів Гінцбургів, які переселилися на Поділля на початку XIX ст. Є. Гінцбург став купцем першої гільдії і професійним підприємцем, займався винними відкупками в Бессарабії, Київській і Волинській губерніях. Барони Гінцбурги придбали декілька маєтків і на Поділлі: в селах Завалля і Могильна Гайсинського та Кусиківці, Голодьки, Мазурівка Літинського повітів, де проживали українські селяни. Вони також мали цукрові заводи в Київській, Подільській та Таврійській губерніях. Про їх ставлення до корінних мешканців свідчить меценатство і благодійність, завдяки яким були споруджені православні церкви і лікарні [635, с.75-78].

Бердичів, де в середині XIX ст. із 41 тис. населення 88 % були євреї, став своєрідною фінансовою столицею України і великим банкірським центром імперії, де офіційно було 8 банкірських будинків. Місто було резиденцією головного представника найбільшої в Україні банкірської родини Й. Гальперіна, діяльність якої була насамперед пов'язана з цукровою

промисловістю. Бердичівські банкіри співпрацювали з банкірськими будинками Одеси, Москви, Варшави, таких країн, як Австрія, Бельгія, Італія, Пруссія, Франція, Швейцарія [757, с.67-68]. Щоправда, єврейська конкуренція нерідко спричиняла міжнаціональне напруження, особливо в українсько-російсько-єврейських взаєминах. Так, за допомогою уряду придушувався розвиток національного українського середнього стану, що ще в XVIII ст. по містах і користувався Магдебурзьким правом [441, с.312].

У 1808 р. житель м. Проскурова Ф. Гофман не підкорився поліцейській владі, справа була передана в Проскурівський міський магістрат [206, арк.3-4]. У 1830 р. житель м. Михампіль (суч. с. Михайлівка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) М. Ротхман займався незаконним винокурінням і навіть наніс образу адміністратору митниці, за що був притягнутий до відповідальності “за непокору і буйні вчинки” [166, арк. 80-81]. Міщани м. Меджибіж А. Перлін і М. Кройзман в 1844 р. заподіяли смертельні тілесні пошкодження О. Чернолуському [170, арк.5]. З іншого боку, нерідко посадовці безкарно зловживали владою, сприяючи злочинній діяльності єврейських купців і покриваючи їх крадіжки [197, арк.2, 75-80].

У 1857 р. єврей М. Маранц просив дозволити йому торгувати алкогольними напоями у Проскурівському повіті. Однак чиновники, посилаючись на законодавство від 15 серпня 1845 р., відмовили йому в цій підприємницькій діяльності [30, арк.3-4]. Наголосимо, що М. Маранц належав до “рядових євреїв”, а його нащадки стали дуже багатими людьми. Зокрема, Маранц був першим директором Проскурівського цукрового заводу і збудував перший у місті двоповерховий особняк, який зберігся до сьогодні.

Проте не обходилося й без серйозних наслідків. Наприклад, у Кременці Волинської губернії в 1846 р. становий пристав В. Борошенко побив цирульника єврея Ш. Рудя, який від отриманих побоїв помер. Однак органи влади звинувачення у вбивстві єврея не підтвердили, записавши, що його смерть наступила від запалення легень [29, арк.5-8, 14].

У 1841 р. єврей О. Саргієвський виявився воєнним дезертиром, який втік з-під варти в Меджибожі з допомогою євреїв із м. Чорного Острова – М. Абрамовича, Л. Окопника та інших [180, арк.16-18]. У цей час повсюдно євреї ухилялись від рекрутських наборів [181, арк.19-20, 24; 227, арк.2, 3, 6]. Доходило до безслідного зникнення і навіть інсценування смертей рекрута, який не був причетним до військової служби [380; 382]. Тюрми наповнювалися дедалі більшим числом засуджених “за ухиляння від рекрутської повинності” [186, арк.1].

Царизм всіляко заохочував появу вихрестів. У Правобережній Україні процедура передбачала запевнення євреїв у добровільності хрещення. Цим малося на меті взяти під контроль їх економічну та громадську діяльність й тим самим вписати в етнічну структуру імперії, ліквідувати релігійну та соціальну специфічність єврейства [767, с.25]. Так, за перехід від іудейської до християнської віри передбачалась грошова винагорода. Наприклад, вихрещеному відставному проскурівському музиканту єврею В. Ткачу виплатили 30, а хмільницькому єврею Олександрю – 25 срібних руб. Вихрести часто отримували підвищення в званні [696, с.104], їх не карали в повному обсязі за скоєні злочини [245, арк.20-21]. Вони мали преференції в заняттях різними ремеслами, торгівлею, заснуванні та утриманні фабрик і заводів, виробленні алкогольних напоїв для власного споживання і на продаж. Їх також звільняли від всяких податків, а згодом записували у будь-який соціальний стан [419, с.249].

Взаємини корінних мешканців вибудовувалися з двома основними соціальними прошарками єврейського етносу: дрібним і середнім класом й багатою верхівкою. Саме останні справляли рішучий вплив на політичне та економічне життя регіону. Українці виявляли до них відносну миролюбність [581, с.27]. О. Афанасьєв-Чужбинський подає сотні прикладів нормальних взаємин корінних мешканців і євреїв Подністров'я. В працях дослідника ми не зустрічали між ними особливої ідилії та люб'язності, але і не знайшли якоїсь ворожнечі чи агресії [342, с.59, 120].

Загалом, взаємини корінних мешканців і євреїв вибудовувалися на нерівноправних засадах, які проявлялися в усіх сферах життя. Якщо українці були покріпачені й несли на собі весь тягар феодально-кріпосницької експлуатації, то євреї були вільними, користувалися привілеями та пільгами.

4.2. Взаємини титульного етносу з невеликими меншинами, колоністами та іноземними підданими.

У Правобережній Україні етнічна мозаїка була на тому самому рівні або й вищому, ніж та, яку російська імперія вітала та просувала на півдні України. Але лояльність цих нових польських, єврейських та українських (у термінах того часу “малоросійських”) підданих імперії була під питанням. Багатонаціональне населення не було новим для цих земель – новою була держава, що їх домоглася [646, с.197-198]. Найчастіше дослідження теми контактів українства із зовнішнім світом у вітчизняній історіографії відбувається за методом вибіркового вилучення з джерел чим найбільшого числа конкретних прикладів контактів між українцями та чужинцями, які укладаються в ілюзію тяглості та поступової інтенсифікації. При цьому вкрай рідко враховуються такі параметри явища як історична трансформація, ступінь тяглості, неперервності та кордони великих розривів. Тому ми погоджуємося з твердженням В. Адададурова про те, що важливо виходити не зі схеми чи концепції історії, заданої приналежністю дослідника до тієї чи іншої етнокультури, а робити висновки лише після осмислення всієї багатоманітності джерел, у тому числі народжених у надрах інших етнокультурних і державних традицій [399, с.20]. Тому передусім наголосимо, що географічне розташування Правобережної України на пограниччі східної (православної) і західної (римо-католицької) цивілізацій зумовило кілька принципових особливостей в її розвитку. Зокрема, це був

такий тип соціокультурного освоєння, який можна назвати відкритим, з високою питомою вагою міграційних процесів. До того ж, міграційна рухливість носила яскраве етнічне забарвлення. У досліджуваному періоді замість поляків на друге місце після українців в етнічній палітрі вийшли євреї, закріпившись аж до початку ХХ ст.

Наприкінці XVIII – в 60-х рр. ХІХ ст. на землі Правобережжя спрямовувалися потоки переселенців – поляків, росіян, євреїв, іноземних колоністів. Що стосується останніх, або як їх називали місцеві жителі, – прибульці, то вони масово почали переселятися у Волинську губернію з 1787 р., яка була тоді порівняно малозаселеною зі значними площами неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Крім того, меноніти Німеччини сподівалися знайти в Росії притулок для вільного влаштування свого життя на засадах їх віровчення. У перших десятиліттях самодержавство офіційно не стимулювало іноземну колонізацію, її головними ініціаторами й найбільш зацікавленими залишалися великі і середні поміщики. Більше того, німці прибували нехай із незначними, проте своїми власними матеріальними та фінансовими ресурсами, на які орендували, а згодом і купували землю. Але, з іншого боку, тривалий час вони перебували в іноземному підданстві і, оселяючись на приватних землях, не несли перед державою майже ніякої відповідальності. Лише згодом, звернувши увагу на значні масштаби колонізації на Волині, влада почала втручатись в її хід [558, с.43, 44],

Міграційні потоки іноземних колоністів в 30-х рр. ХІХ ст. стали ще більш значними [831]. Їх переселення у регіон стимулювали значні пільги уряду, який керувався виключно стратегічними цілями, внаслідок чого істотно змінювалася його демографічна панорама регіону. Ними царизм намагався скористатися для послаблення польського впливу. Найбільш помітним це було після польського повстання 1830 р., коли царизм переглянув свою національну політику в Південно-Західному краї і взяв курс на обмеження польського елемента на його теренах. Тоді склалися

економічні, політичні, конфесійні та інші передумови до активізації переселенського руху і процес переселення посилювався. Щоправда, в цьому царизм бачив і політичну складову, звертаючи увагу на те, що іноземна колонізація не тільки буде змінювати характер землеволодіння, приносячи значні заощадження, капітал робочої сили, праці і знань, а й створюватиме небезпеку віддалення урядової мети обрусіння корінного населення [333]. Водночас поглибилася криза поміщицьких господарств, праця селян-кріпаків ставала малоефективною, що підвищило зацікавленість поміщиків у переселенні іноземних колоністів. Переселенню сприяв і географічний чинник, зокрема близьке до німецьких держав та привіслянських земель розташування Правобережжя. На Волині в наявності були вільні наділи, до того ж схожі природні умови з умовами господарювання на територіях, з яких походили колоністи. Не останню роль відіграли міцні зв'язки поміщиків польського походження з польськими землями, звідки йшов основний потік німців і користувалися цим для заохочення нових поселенців.

За підрахунками П. Чубинського, панорама іноземних поселенців у Правобережжі за період із 1800 по 1871 р. мала такий вигляд [Див.: Додаток Е]. В 1871 р. нараховувалося 3284 іноземці. Найбільша їх концентрація була у Волинській губернії й складала 36686 осіб обох статей, на другому місці перебувала Подільська, де проживало їх 4094 і третє місце посідала Київська губернія, в якій поселилося 3284 колоністів. Серед них найбільше було німців (7224 сімей), чехів (1030 сімей), поляків (333 сім'ї), голландців (78 сімей, євреїв (181 сім'я) і французів (47 сімей) [748, с.311].

Німецькій колонізації Волині в першій половині XIX ст. сприяли польські магнати Потоцькі, Чарторийські та Яблоновські [582, с.114]. Перші німці-колоністи поселились у помісті Потоцького поблизу Махнівки-Михалін у 1791 р.; на початку XIX ст. їх колонія утворилася біля Острога. Наприкінці XVIII ст. князь Чарторийський запросив німецьких колоністів у свій маєток в м. Корець. Невелика німецька колонія існувала в цей час також у Житомирі. В 1801 р. власник Острозького маєтку князь К. Яблоновський

уклав із 16 сім'ями пруських менонітів контракт, за умовами якого передав їм у безстрокове користування с. Слобідки, розташоване поблизу м. Острога, переважно сінокоси і не розроблені землі [415, с.21-22]. У 1804 р. була заснована німецька колонія біля Кунева: Антонівка; у 1817 р. – Вальс-Гойма, в 1811 р. – Софіївка у Рівненському, в 1816 р. – Олександрівка у Володимирському, в 1817 р. – Х. Харківського Дубненському, в 1824 р. – Голендри Володимирському повітах. В 1832–1833 рр. виникли самі значні колонії в Київській і Подільській губерніях – в Дунаївцях і Люгилівці Ушицького повіту й у Коростишеві Радомишльського повіту [748, с.298-299].

Із 1829 р. німці почали оселятися в містечку Дунаївці Подільської губернії, а після 1831 р. освоїли Кам'янець, Жмеринку, Проскурів, Могилів-Подільський, Ушицький повіти. Упродовж 1829–1831 рр. 57 німецьких сімей прибули до с. Рожищі Луцького повіту, започаткувавши тут тим самим відомий у подальшому центр ділової активності вихідців з-за кордону на Волині й, нарешті, з 1832 р., з моменту появи в містечку Коростишів Київської губернії перших 50-ти німецьких сімей розпочинається існування певної частини його в режимі суто європейської колонії [607, с.255].

Німецьких колоністів направляли в Подільську, а з 1840 р. – тільки у Волинську губернії. Загалом до початку 60-х рр. ХІХ ст. їх рух у південно-західні губернії проходив порівняно повільно [567, с.24]. Якщо у 1834 р. в Волинській губернії було 5 тис. колоністів і в Київській – 1200, то у 1870 р. в них їх кількість досягла 25063 особи. У період із 1840 по 1860 р. було утворено 21 колонію. Особливо активізувалася їх поселення після 1861 р. Кількісні зміни німецького населення мали таку тенденцію: в 1858 р. – 4922 осіб, у 1867 р. – 24704, в 1887 р. – 93964 особи. В 1858–1867 рр. зростання відбулось у 5,0 разів, а в 1867–1887 рр. – 3,8 рази. Іншими словами, найбільше зростання намітилося в 1860–1870-х рр. [434, с.15; 479].

За даними 1835 р., постійно в Києві мешкали 542, а через десятиліття – вже 866 іноземців (відповідно 285 та 257 і 486 та 380 чоловіків і жінок). 598 вихідців з-за кордону мали тоді ж на берегах Дніпра тимчасове перебування.

Ще 949 чужоземців проїхали через майбутню столицю незалежної України сухоходом. Крім того, зарубіжні мігранти вельми щільно “освоїли” такі повітові міста Київської губернії, як Бердичів (32 душі, з них 25 чоловіків та 7 жінок), Умань (відповідно 20, 12 і 8 з 8 267 місцевих жителів взагалі), Звенигородку (один представник), Коростишів (16 сімей їх) [334, с.355, 424]. І. Фундуклей зазначав, що на Київщині іноземці, переважно з Німеччини, склали значний прошарок населення і були задіяні у промисловості. Значна їх частина добре була забезпечена в помістях приватних власників, в яких вони займали зазвичай посади вівчарів, садівників, цукроварів, пивоварів, суконних фабрикантів, медиків, вихователів дітей, учителів музики та інших предметів. У містах і містечках вони займалися різними ремеслами, утримували які-небудь заклади; і багато – хліборобством. В 1844 р. число їх із сім'ями було таким: у повітах Київському 865 у містах; 16 – містечках і селах; Радомишльському – 5294, Васильківському – 26, Сквирському – 243, Бердичівському – 2827, Липовецькому – 23, Таращанському – 11, Уманському – 1452, Звенигородському – 214, Чигиринському – 15, Черкаському – 1 71, Канівському – 65, загалом – 917 657. Із числа іноземців, котрі прибули в 1846 р., було: австрійських підданих – 41, пруських – 16, французьких – 9, великобританських – 6, швейцарських – 5, інші – саксонці, баварці з німецьких держав, а також датчани та італійці в незначній кількості. В межах Київської губернії у 1845 р. нараховувалося 1514 вихідців з-за кордону, 195 із яких (95 чоловіків і 100 жінок) перебували в статусі колоністів [334, с.140, 263-265].

Переселенці звільнялися від податків, військової повинності, отримували право купувати у власність, або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, відправляти свої релігійні обряди. На Волині вони селилися переважно з обох боків Києво-Брестського шосе. Найбільшою концентрація колоністів була у Житомирському, Новоград-Волинському, Ровенському, Луцькому, Дубенському та Володимир-Волинському повітах. Майже 87 % з них ставали сільськими

мешканцями, мали землю на правах приватної власності та оренди. На Поділлі іноземцям надавалися садиби (від 1 до 2 десятин) на правах довічного чиншу з відповідною оплатою від 2 до 3 руб. [512, с.182]. Серед німців – колоністів (це були меноніти) виділялась окрема група емігрантів, котрі залишили свою батьківщину з релігійних мотивів. Іншою групою були євангелісти, які рятувалися від переслідування з боку католицької та лютеранської церков [567, с.18]. Іноземці переважно жили в сільській місцевості відособлено зі своєю системою господарювання та побутування, за своїми звичаями та обрядами, зберігаючи в недоторканості свою релігію і мову [865, с.462]. На відміну від поляків, які осередками свого проживання обирали маєтки, міста і містечка, та євреїв, котрі переважно проживали окремими анклавом в містечках, іноземні колоністи формували свої колонії переважно в сільській місцевості. Не всі вони мали російське підданство, проживали окремо і не контактували з селянами. З розвитком промислового виробництва і торгівлі їх кількість стала помітно зростати в містах і містечках. Чим динамічніше розвивалася економіка, тим значнішими були зміни серед їх національного складу. Найбільш чисельні колонії менонітів були сформовані в містечках Рожище та Торчин [671, с.218].

У досліджуваний період мешканцям Поділля доводилось дедалі більше спілкуватись з представниками євангельсько-лютеранського напрямку, головними центрами яких, як це вже зазначалося, виступали міста Дунаївці і Немирів, Вінниця, Волочиськ, Жмеринка, Могилів-Подільський. У 1801 р. в Немирові були побудовані кірха, будинок пастора та лютеранська школа. В 1811 р. велика пожежа знищила більшу частину міста. Лише в 1821 р. вдалося відбудувати будинок пастора, а в 1842 р. – нову цегляну кірху [398, с.40]. В першій третині XIX ст. на запрошення місцевого поміщика А. Красинського у Дунаївці переїхало більше 20 сімей німецьких майстрів-ткачів з Бранденбургу, Сілезії, Саксонії та інших німецьких земель, які започаткували суконне виробництво в Подільському краї. Для їх потреб були збудовані житлові та виробничі приміщення, домашня культова споруда

тощо [422, с.48]. Власні невеликі заводи сільськогосподарських машин завели вихідці з Німеччини Г. Лільбах, О. Томас і Брізе [604, с.26]. Оскільки більшість лютеран міцно трималися своєї віри, корінні мешканці рідко, особливо в перші роки перебування, вступали з ними в контакти. З часом контакти поживавішали, навіть траплялись випадки їх переходу в православ'я. Наприклад, домашній вчитель Ф. Наппе з Дунаєвець, будучи лютеранином, одружився на подолянці й став православним, отримавши дозвіл на хрещення за православним обрядом від церковного начальства та написавши відповідну розписку [185, арк. 1-10]. В іншому випадку унтер-офіцер М. Глухов із с. Серебря Могилівського повіту одружився на лютеранці Ганні, яка разом із 6-річною донькою добровільно приєдналася до православного віросповідання [184, арк. 2].

У розв'язанні економічних завдань особливі надії царизм покладав на чеських переселенців. У переселенні чехів були зацікавлені також місцеві польські поміщики. Оскільки закони 1864–1866 рр., забороняли католикам купувати землю у Південно-Західному краї, місцеві поміщики вбачали у чехах потенційних покупців землі. Земля продавалася і здавалася в оренду за низькими на той час цінами. Перша колонія чехів була заснована в Дубенському повіті Волинської губернії. З 1867 р. при заохоченні уряду почалось активне переселення чехів на Волинь. Воно продовжувалось до 1874 р., коли були відмінені пільги для переселенців щодо військової повинності [671, с.223-224]. Волинський губернатор писав про чехів як про найбільш культурний народ, який благотворно впливав на місцеве селянське населення, наголошував на їх чесності, зразковій організації громадської взаємодопомоги, духовного та господарського життя.

У першій половині XIX ст. царизм спробував примусово залучити євреїв до землеробства й тим самим пом'якшити проблему перенаселеності євреїв у смузі осілості, а також покращити їх зайнятість. Однак складений графом П. Кисельовим проект єврейської колонізації не був підтриманий волинським і подільським губернаторами із посиланням на аграрну

перенаселеність і близькість до кордону. Незважаючи на це, 26 грудня 1841 р. царською владою видано “Положення про євреїв-землеробів”. Євреям було дозволено переходити в землеробський стан, надавався наділ 5–8 га з державних земель, який можна було здавати в оренду, утворювалися спеціальні ошадні та допомогові каси [664, с.129-130].

Втім, представникам єврейських землеробських колоній надали пільги, зокрема, їх звільнили від податків на 10 років, а від рекрутської повинності – на 25 років. Дозволяли перших три роки наймати українських селян для передачі хліборобського досвіду. В Подільській губернії існувало 18 єврейських землеробських колоній, які мали в користуванні майже 21,3 тис. дес. землі. Найбільше єврейських колоній (11) було в Балтському та Ольгопільському повітах, де мешкало 10189 осіб. Були утворені 1 колонія в Ушицькому і 6 колоній у Летичівському та Проскурівському повітах [696, с.197] з отриманням від влади відповідних коштів [251, арк.4-5, 24]. Великими були землеробські єврейські колонії на казенних землях м. Балти і м. Вапнярка Подільської [252, арк.155], м. Ямпіль Крем’янецького повіту Волинської губерній. В них працювало чимало найманих, ймовірно, українців-селян [28, арк.2, 3-4]. Євреї віддавали свої землі в оренду місцевим селянам чи наймали їх, а самі займались торгівлею, ремеслом і т. п. Для євреїв чи не єдиним мотивом йти у землеробську колонію було звільнення колоністів від рекрутської повинності [696, с.198]. У другій половині XIX ст. ідея землеробства євреїв зазнала краху через бюрократизм адміністрації, фінансові афери і небажання євреїв-колоністів займатись землеробством й використати їх стан для ухилення від рекрутчини і податків.

Якщо іноземні колоністи в сільських поселеннях мало контактували з українцями і в більшості своїй перебували в стані ворожнечі [748, с.300], то в містах все було по-іншому. Протягом XIX ст. вони ставали членами ремісничих цехів, оскільки обов’язковою умовою для легального заняття виробничою діяльністю була належність до одного з місцевих цехів. Своє членство іноземці продовжували, навіть будучи власниками заводів і фабрик

[512, с.144, 145]. Це закономірно обумовлювало їх систематичні контакти з місцевим населенням, представленим у цехах.

Міста і містечка регіону вирізнялися існуванням якісно різних соціально-функціональних зон життя, які були своєрідними анклавом, мало пов'язаними з традиційними соціальними структурами та територіальними місцями: демографічними, професійними, адміністративними, культурними, релігійними та ін. Водночас міське середовище відзначалося значно вищою від сільського соціально-функціональною динамікою: одні соціальні функції з'являлися, інші – зникали, змінювалися питома вага окремих соціальних функцій у конкретних місцях, зазнавала змін ієрархія міських районів.

В їх урбаністичному просторі зі зростаючою поліетнічністю і послабленням українського елемента, дедалі більше поєднувалися динаміка, суперечності, імперська взаємодія й взаємне відторгнення. І це закономірно, адже процес колонізації передбачав своєрідну інтервенцію, котра неминуче змінювала реальну дійсність. Звісно, новоприбулі сприймалися корінними жителями як чужі, котрі своєю мовою, культурою і зовнішнім виглядом уособлювали “інших”. Переселенці привносили корисні ремісничі вміння, цікаві культурні надбання, а відтак змінювали характер місцевого суспільного життя. Завдяки своїм знанням, досвіду, працелюбності мігранти поступово завойовували прихильність і довіру серед корінного населення. Діяльні та енергійні іноземні колоністи, засвоївши прийоми вищої землеробської культури не могли не впливати на культуру взаємин. Тим більше, що головними причинами міжнаціональних суперечностей та антагонізмів у регіоні були не переселенці, а державний устрій метрополії і відсутність законодавства, яке регулювало взаємини. Між тим, органи російської влади толерували протестантів, оскільки їх було небагато і “вони не становили якоїсь значущої проблеми для імперії та офіційно-державної православної церкви” [528, с.716]. Внаслідок притоку багатьох етносів, вони стали співіснувати майже як рівноцінні громади. Етнічні групи мали доволі сприятливі умови для свого розвитку, нерідко були заможнішими від

корінних мешканців. Інородців не переслідували за мовні, релігійні відмінності від росіян та історичні традиції, хоча вважали підданими другого сорту [569, с.144]. Проте, проживаючи “зовсім відособлено, німці не лише не сходилися з корінними жителями, а скоріше навіть уникали їх, і в такій ситуації, безумовно, не могли впливати на них” [558, с.218].

З роками в Правобережній Україні уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади, утверджувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці, хоча російські націоналісти і значною мірою держава намагалися використати антисемітизм, антипольські та антинімецькі кампанії для інтеграції корінного населення в єдиний організм імперії. Більше того, упродовж досліджуваного періоду різноманітність культур і відмінності в способах життєдіяльності значною мірою забезпечували їхнє тривале добросусідство. Хоча все це небезболісно вписувалося в ландшафт місцевих традицій, породжувало безліч етнічних, соціальних і навіть кримінальних проблем, які об’єктивно впливали на самопочуття корінного населення. Переважно мультиетнічна і полікультурна спільнота кристалізувалася в масивах автентичних етнокультурних традицій і відповідних ландшафтах зі значною етнічною та регіональною різноманітністю, зумовленою взаємодією етносу та ландшафту. Дедалі зростаюча чисельність колоністів стала ще й фактором випробовування корінних мешканців на їх стійкість і здатність вибудувати та розвивати нові взаємини, поступово переходили від боязні і недовіри до взаєморозуміння і співпраці.

4.3 Контакти корінного населення у сфері поліетнічної і поліконфесійної освіти.

Етнічне урізноманітнення мешканців Правобережної України, зумовлене наповненням поляками, євреями, росіянами та іноземними

колоністами, спричинило зміни в шкільництві. Вони проявилися як у знищенні українських, так і відкритті та розвитку польських, російських, єврейських, навчальних закладів, шкіл іноземних колоністів [810, с.13]. Причиною таких змін була відсутність власної держави, політичної еліти, яка б сприяла економічній і політичній консолідації українського народу, розвитку його культури, мови, освіти, державницьких прагнень. Ці обставини дозволили імперському уряду Росії “переслідувати українську мову, закривати українські школи і взагалі створювати такі соціально-економічні умови, котрі змушували частину українського населення, вже в ті далекі роки, змінювати свою конфесію, мову і як наслідок, поступово змінювати і свою етнічну самосвідомість” [714, с.196]. Почалося все з того, що Катерина II стала сама призначати в єпархії і парафії Правобережжя людей, які добре слухали її або московитів, або таких українців, що довго служили в Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України. Тому в ході організованого органами цивільної, військової і церковної влади переходу уніатів у православ’я практично майже повністю зникла розгалужена мережа навчальних закладів, в яких здобували освіту діти корінного населення. Особливим упадком вирізнялася на початку XIX ст. Київська академія, який у 1817 р. завершився “виключною свого роду катастрофою” [336, с.242].

Основні риси загальноімперської освітньої політики визначилися в 1802–1804 рр. Її найсуттєвішою ознакою став поділ держави на навчальні округи на чолі з попечителями (кураторами). На місце і роль освіти важливий вплив справляло те, що вона з самого початку була віддана під опіку Віленської шкільної округи польського магната А. Чарторийського і його помічника Т. Чацького – польського поміщика з Київщини. Відтак, польські магнати, передусім А. Чарторийський, Т. Чацький, С. Потоцький, отримали змогу долучитися до вироблення й реалізації імперської освітньої політики та використати можливості для втілення задуму перетворити з допомогою шкіл і виховання в них юнаків Південно-Західний край Росії в польський [346, с.268]. Під їх рукою Правобережжя вкрилося густою мережею середніх шкіл

із кремянецьким ліцеєм, як вищою школою, на чолі [794, с.231] із дуже добре поставленим матеріальним і педагогічним рівнем розвитку – гімназій, ліцеїв, університетів, де виховували польську молодь на засадах патріотизму й віри у відновлення Речі Посполитої. Зокрема, в 1805 р. у м. Крем'янці на Волині було відкрито ліцей, який швидко перетворився на потужний центр польського впливу в регіоні. Ліцей отримав статус вищого навчального закладу, мав багату бібліотеку і в ньому були зосереджені кращі викладацькі і наукові сили [797, с.276; див.: Додаток Ж]. Тому в освітньому плані поляки стояли на ступінь вище від росіян і українців. Знали французьку мову, історію Польщі і Литви. Власне, з їх середовища постали “поляки-українофіли” чи українці польського походження, які допомогли українському відродженню подолати рівень аполітичного культурного регіоналізму і посилити його антиросійську бойовитість [589, с.276].

У перші десятиліття польська освіта виступала могутнім засобом колонізації і латинства. Пояснюється це тим, що в шкільництві поляки прагнули якомога більше просвітити себе, своїх дітей і цим самим домогтись переваг перед росіянами та українцями в отриманні кращих й вигідних посад. Польські дворяни та католицьке духовенство на ці цілі виділяли значні кошти, а вчені давали свої знання та написані праці. Особливо щедро фінансувалися навчальні заклади Кам'янця, Вінниці та інших міст, покликані насаджувати католицизм у середовищі українців. Крім єзуїтських шкіл, у Кам'янці, Вінниці, василіанських – у Барі і Немирові, їх зусиллями були відкриті гімназії, повітові училища і приходські школи передусім при католицьких монастирях у Городку, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях, Дунаївцях, Зінькові, Проскурові тощо. Як результат, у 1822 р. в Подільській губернії нараховувалося понад 40 великих польських навчальних закладів, де навчалось 900 учнів [717, с.147, 148].

У 1812 р. була відкрита Вінницька гімназія з чотирьохрічним терміном навчання. З 18-ти викладачів половину склали магістри та доктори наук, а першим ректором став М. Маціовський, який до цього прославився

створенням зразкової школи в м. Білосток [684, с.258] і погодився її облаштувати саме як польську. Для її утримання було записано кілька маєтків і визначено щорічні внески. З Кам'янця-Подільського була перевезена бібліотека обсягом у 2 000 томів. Місто Вінниця мало суттєві переваги своїм розміщенням у центрі губернії та наявністю найбільшої повітової школи, розміщеної у великому єзуїтському комплексі. У Кам'янці повітова школа також знаходилась в єзуїтському комплексі, але він був менший та сильно зруйнований [554, с.175]. Т. Чацький влаштував таке число приходських училищ: 85 у волинській губернії, 26 в подільській і 15 в київській., де до 1831 р. поляки здобували освіту та інтелектуальну підготовку. В польських закладах освіти панував дух винятковості і зверхності до українців. Російська мова та історія займали серед інших дисциплін, якщо не менше, то, принаймні, не більше значення ніж іноземні мови, за якими визначалося високе культурне значення, тоді як російська мова вважалася варварською, грубою, такою, що заслуговувала лише презирства. Заняття проводилися так, щоб упродовж року учні не чули й слова про проживання в Російській імперії [717, с.148].

У 1797 р. уряд профінансував створення Подільської духовної семінарії, котра спочатку функціонувала в м. Шаргороді, а пізніше – м. Кам'янець-Подільському. В 1817 р. у ході її реформування відділилося Кам'янецьке духовне училище. Однак в цілому стан освіти в церковно-парафіяльних школах при православних храмах був вкрай незадовільний. Спроби архієпископа Іоникія, спрямовані на поліпшення народної освіти, не сприймалися більшістю поміщиків, яким були не потрібні освічені кріпаки [421, с.283]. Архівні джерела Подільської духовної семінарії засвідчують, що вчителі Кам'янецького повітового училища, як правило, були польського походження: С. Авдієвич – латинської мови, катехізису та арифметики; священик В. Романович – історії та географії; соборний диякон О. Полянський – грецької мови. Учителями Шаргородського повітового училища працювали: П. Зуцинський, ректор і вчитель латинської мови,

історії та географії; К. Моравський, вчитель слов'янської граматики і катехізису; В. Гречулевич, вчитель грецької мови [188, арк.6-9]. Закінчення повітового училища забезпечувало кар'єрне зростання полякам на цивільній службі. Українським селянам шлях кар'єрного зростання був закритий. Натомість випускники-поляки духовних училища зараховувались на цивільну службу [77, арк.3-4].

До того ж, російська православна церква відігравала деструктивну роль у функціонуванні національної освіти в регіоні. Побудовані на утвердженні гасла “православ'я, самодержавства і народності” навчальні заклади мали б означати народність того народу, до якого належав семінарист або студент. Практика засвідчує, що подібного не малося на увазі. Незалежно від своєї національності семінарист, студент, священник і диякон – усі мусили проповідувати, поряд з російським православ'ям, виключно російську народність [528, с.754, 755]. Нездорову моральну атмосферу, систему доносів, приниження людської гідності, насадження російського шовінізму, міжнаціональної ворожнечі серед різних етносів Правобережної України, зокрема Поділля, яскраво показав А. Свидницький у романі “Люборацькі”. Один із його персонажів Антосьо Люборацький засвідчував факти широкого використання різок і жорстоких покарань у Кам'янець-Подільській духовній семінарії за найменші провини [686, с. 154, 230].

Органи російської влади з свого боку, а поляки – з свого підбурювали міжнаціональні конфлікти. Під час маївок гімназисти кидали камінцями в євреїв, навіть вибивали вікна в житлових приміщеннях. Святкування весняних маївок вінницьким гімназістам організував подільський губернатор М. Грохольський, якому належав маєток у с. П'ятничани поблизу Вінниці. Тоді безкоштовно гімназістам два дні поспіль видавались сніданок, обід, вечеря, в тому числі подавалися чай, кава, шоколад [350, с.71].

Після придушення Польського повстання 1830–1831 рр., незважаючи на русифікаторський курс царя Миколи I, в багатьох повітових училищах регіону продовжували працювати поляки. Дані Київського навчального

округу за 1855 р. засвідчують більшість учителів польського походження: в м. Сквирі – С. Злачинський, в м. Звенигород – Ф. Гриневський у Київській губернії, в м. Новоград-Волинську – М. Меролицький, в м. Полонне – Ф. Стебловський, у м. Теофіполь – П. Сівіцький, в м. Рівне – Ц. Міхалевський у Волинській губернії, в м. Стара Ушиця – Ф. Кулаковський в Подільській губернії. Навіть у єврейських державних школах (не в хедерах, оскільки вони були приватними) працювали вчителями не тільки євреї, але і поляки. Так, в м. Житомирі у єврейській школі працював старший вчитель М. Сокальський, молодший вчитель П. Чепелевський [79, арк.5-8].

Заставити українського селянина заговорити по-російськи могла передусім школа з російською мовою навчання [617]. Однак ефективність використання цього інструменту була низькою. До початку 60-х рр. ХІХ ст. закриттям польських початкових і відкриттям церковно-парафіяльних шкіл органи влади зосередили майже всю початкову освіту в руках духовенства, яке прагнуло “не стільки навчати, скільки виховувати дітей у душі православної віри як істинної релігії”, що працювало на проект “великої руської нації” [510, с.42]. Представники центральної і місцевої влади розглядали школу як інструмент русифікації [619, с.36] й були переконані в необхідності впровадження навчання серед місцевих селян лише російською мовою. Тим більше, що задля насадження російської мови і православ'я русифікація самодержавства перейшла зі спонтанної в насильницьку фазу.

Натомість, М. Костомаров у 1862 р. писав, що “...поки на південноруській мові не будуть передаватися знання, поки ця мова не буде перетворена в провідник загальнолюдської освіченості, до тих пір всі наші писання на цій мові – блискучий пустоцвіт, і нащадки назвуть їх результатом примхи, бажання для забави переряджатися з сюртука в свитку і припишуть їх більш моді на народність, ніж любові до народності... Хто любить свій народ – нехай любить його не по-донкіхотськи, не уявленням, а серцем і ділом, – нехай любить не абстрактне поняття про народ, а народ в дійсності, в сприйнятті; нехай любить живі істоти, що належать до народу, і шукає

того, що їм корисно і потрібно. У сфері всенародного слова ми не можемо бути корисними народу нічим іншим, як застосувавши це слово як засобу загальнолюдської освіти. Народ повинен учитися, народ хоче учитися; якщо ми не дамо йому засобів і способів учитися на своїй мові – він стане учитися на чужій, і наша народність загине з освітою народу” [366, с.1-2].

Після 1831 р. царизм взяв курс на створення російських гімназій у Житомирі, Кам’янці-Подільському, Луцьку й Вінниці та повітових шкіл у Клевані, Новоград-Волинському, Старокостянтинові та Острозі. Від шляхти вимагалось, щоб вона без опору відмовилась від польськості; тим більше, що багато хотіло мати російську освіту і суттєві переваги. Зокрема, власники атестата про середню освіту отримували перевагу при вступі на імперську державну службу, порівняно з менш освіченими. Вроджена шляхта після року служби (для непідтверджених шляхтичів строк складав 5 років) записувалася до 14-го розряду Табелю про ранги. До 1846 р., доки тривала перевірка шляхетських титулів, частина шляхетських синів змогла завдяки цьому уникнути декласації. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що 1-го травня 1833 р. 2 тис. шляхтичів з Новоград-Волинського повіту просили прискорити відкриття обіцяної російської повітової школи [426, с.282, 285]. Цікавою виглядає навчальна програма російських гімназій, підготовлена в 1828 р. Польська мова, як мова навчання, звісно ж, в ній, відсутня.

Із анексією Правобережжя на його теренах розпочалася драма в освітній сфері корінних мешканців. Розгалужена мережа парафіяльних шкіл, які були осередками освіти і духовності подолян зникла в горнилі адміністративно-територіальних і конфесійних перетворень. Збережені заклади, як наприклад, публічна школа при Барському василіанському монастирі, де в 1810 р. навчалось 625 учнів [742, с.239-248] опинились на межі виживання та в умовах посилення впливу поляків і контролю російською владою [811, с.96]. Царська влада, ставлячись із пошаною до католиків і польських шкіл у регіоні, лише подбала про відкриття духовних семінарій і дозволяла тільки відкриття церковних шкіл і училищ станово-

кріпосницького характеру, де переважно вчилися діти священослужителів. За сприяння Т. Чацького в Правобережній Україні було відкрито 126 шкіл. Після 1831 р. почала формуватися триступенева російська система освіти. Однак, за даними С. Сірополка, в 1850 р. навчанням у 143 народних школах Подільської губернії було охоплено лише 4432 учні [692, с.310-312]. Про потребу освіти для мужика заговорили в Росії вголос тільки наприкінці 50-х рр., як почали говорити про селянську волю [437, с.10].

Самодержавство намагалось нейтралізувати польський культурно-освітній вплив на населення Правобережжя. Цьому сприяло виконання указу міністра освіти від 10 квітня 1834 р. № 539, що вимагав знищити польські впливи і всі навчальні заклади регіону перевести на російську мову [78, арк.1-4]. Однак, самодержавству не вдавалось викорінити польські впливи, хоча дійшло навіть до знищення всіх польських написів у містах, перекладених на російську мову [38, арк.1-3]. Втім, російська влада не чинила перешкод молодим полякам у переїзді в Варшавський навчальний округ [33, арк.9-10,12-15].

Цікавою в цьому контексті є постать графа Ю. Іллінського, який за життя Павла I славився в столиці імперії великою розкішшю, а після його смерті повернувся на свої землі і відкрив єзуїтський колегіум в Романові, щоб побороти світський і польський дух шкіл, який підтримувався зусиллями князя А. Чарторийського. Романівська колегія була закрита в 1820 р. після численних доносів, хоча той до кінця життя залишався прихильником російської влади [425, с.23].

Тоді ж було вжито низку репресивних заходів щодо польської освіти та культури, зокрема було ліквідовано всі польські школи в Правобережжі, вищий польський навчальний заклад – Кременецький ліцей та ін. За активну участь у повстанні 1830–1831 рр. багато учнів і викладачів зазнали переслідувань упродовж тривалого періоду. Так, у Вінниці було заарештовано і ув'язнено 15 учнів за створення “таємного товариства”. З цього приводу військовий губернатор А. Потьомкін оголосив догану

директору Ковалевському з вимогою написати 28 квітня 1831 р. покайнного листа. 12 із 15 засуджених учнів віддано в піхотні полки. Навіть клопотання батьків у лютому 1835 р. про повернення їх дітей не дали жодних результатів. Ліквідація ліцею супроводжувалась величезними, як виявилось, фінансовими втратами для шляхти регіону і була сприйнята як величезне національне приниження. Все майно, придбане ліцеєм завдяки пожертвам шляхти, треба було передати в Київ, де 1834 р. мав відкритись російський університет. Згідно із загальним звітом про стан закладу від 9 лютого 1833 р. щорічна фінансова частка шляхти становила 19,788 срібних рублів, тоді як прибутки з колишніх єзуїтських маєтків – 5,700, а власні, надані державою фонди ліцею – 5,183 срібних руб. Таким чином, передача майна була, власне, пограбуванням, реквізицією [426, с.277-279].

У культурному відношенні євреї та українці мали небагато спільного, а в релігії їх відмінності лише поглиблювалися. Для єврея українець представляв відстале забите село, а для українця єврей був втіленням чужого і експлуататорського міста, що дешево купувало у нього продукти, а свої товари продавало дорого [703, с.246]. Євреї мали добре організовану, самоврядну національну громаду, для якої іудаїзм був не просто релігією, а основною підвалиною її національного життя, джерелом освіти, фактором дотримання звичаїв і традицій. У середині XIX ст. у більшості подільських міст, де існували єврейські громади, були синагоги або молитовні будинки. В 1862–1863 рр. по дві синагоги побудовано у Кам'янці, Балті, Вінниці, по одній – у Проскурові, Могилеві, Літині, Гайсині, Брацлаві, Летичеві, Ямполі, Новій Ушиці. Крім того, синагоги або молитовні будинки стояли в селах, де були єврейські громади: Балині, Вороновиці, Джурині, Збрижі, Зіньківцях, Зятківцях, Карвасарах, Кибличі, Купині, Летичеві, Лучинці, Макові, Михамполі, Новій Мурафі, Печері, Пикові, Райгороді, Сатанові, Смотричі, Сниткові, Сокільці, Солодківцях, Старозаветному, Майдані, Стрижавці, Студениці, Тиврові, Фрамполі, Черче, Шаровці, Ялтушківцях, Ярузі [739].

На відміну від українців, для яких школи були інструментом їх русифікації, традиційна освіта євреїв будувалася на вихованні релігійності та вірності традиціям і звичаям [556, с.179-180]. Євреї вирізнялись вищою освіченістю завдяки турботі про навчання своїх нащадків, утриманню власних шкіл та училищ. На початку ХІХ ст. на теренах регіону функціонувало 407 єврейських шкіл: у Подільській губернії їх нараховувалося 177, в Київській – 117 і Волинській – 53 [652, с.77-89].

Мережа навчальних закладів були двох типів: хедерів (єврейських релігійних початкових шкіл для хлопчиків із заможних сімей) і талмуд-торів – релігійних початкових шкіл для хлопчиків із малозабезпечених сімей). Їх учні вивчали іврит, Тору і Талмуд, іноді арифметику, письмо на їдиші та інші. Функціонували також ієшива – єврейські релігійні вищі навчальні заклади з підготовки рабинів [Див.: Додаток П].

Особливою пошаною користувались меламеди – вчителі безплатних приватних єврейських шкіл – хедерів, які навчали дітей дома, де збирались на заняття зранку і закінчували вечором. В цілому система хедерів дала можливість всім євреям, навіть бідним, виконувати релігійний обов'язок – навчати дітей закону Божому і молитвам. Дякуючи хедерам і меламедам, євреї загалом були грамотні в давньоєврейській мові і зберегли прив'язаність до рідної віри і доволі замкнутого способу життя. Хедери поділялись на три групи: 1) початкові (“дарики”); 2) хедери, де навчали дітей П'ятикнижжю і давали елементарні відомості про Талмуд; 3) хедери для вивчення Талмуда по комплексній програмі. Всі вони сприяли консолідації єврейського етносу [862]. На початку 50-х рр. ХІХ ст. хедери були єдиними школами для дітей єврейської меншини. За даними Ю. Поліщука, в 1854 р. лише у Волинській губернії налічувалося 4284 хедери і 24 толмуд-тори. Згодом з'явилися казенні єврейські училища [652, с.72-89] та школи Міністерства народної освіти, покликані служити злиттю євреїв в одну народність [633, с.59].

Імператор також зобов'язав секулярні середні єврейські школи, фінансовані державою, навчати учнів читати й писати російською, а також

заснувати равіністичну семінарію у Житомирі задля того, щоб виховати з нового типу семінаристів казенних рабинів, які стали би слухняними чиновниками, відповідальними за акти цивільного стану і метричні книги громади. Ці нові структури великою мірою живилися вельми обмеженою, проте зростаючою кількістю освічених євреїв, так званих маскілім, які підтримували зближення з рештою мешканців Російської імперії через процес асиміляції. На той час асиміляційні заходи розуміли як частину позитивних і позитивістських тенденцій в галузі освіти та управління, які мали би прискорити інтеграцію євреїв у російське суспільство [596, с.39].

В усіх релігійних кодексах євреїв вільна освіта дітей була одним із найважливіших обов'язків батьків, а для безпритульних дітей – представників кожної громади. Навіть найбідніша єврейська сім'я посиляла хлопчиків у хедер, де він учився читати й писати і вивчав Тору. Тих, хто не міг заплатити за навчання, єврейська громада вчила за свій кошт. З цією метою передбачалася спеціальна стаття в її бюджеті. Вчили разом дітей багатих і бідних, але роздільно за статтю. Покарання різкими було поширеним явищем у хедерах. Одним із підручників для них була так звана книга листів, з якої вони дізнавалися, як правильно писати листи – лист-запрошення на весілля і лист-відповідь, лист майбутній свекрусі чи свекру, романтичні листи. Ці листи були надруковані на ідиш, і дівчата переписували їх. Книга листів зберігалася вдома й переписувалася багато разів. Сьогодні така книга – бібліографічна рідкість [389]. Але в основному дівчатка отримували домашнє виховання і освіту.

Початкові вчителі (меламеди) повинні були працювати в кожному місті. Кожна єврейська громада мала по декілька шкіл, утримувала своїм коштом вчителів, що було гордістю кагалів. Російський царизм вбачав в розвитку єврейської освіти, зокрема в школах осередки формування єврейської самобутності та іудейської самосвідомості, тому всіма засобами намагався встановити суворий контроль. Єврейські школи в першу чергу були школами іудейства, єврейських звичаїв, традицій, сімейного побуту,

поведінки, єврейського менталітету. Євреї ігнорували казенні навчальні заклади, які сприяли їхній асиміляції. Прикладом може служити факт відкриття у м. Житомирі в 1844 р. рабинського училища, де виховували казенних рабинів, які відігравали роль посередників між місцевою владою та єврейською громадою. Пізніше (у 1885 р.) навчальний заклад було закрито через неприйняття його єврейським населенням [651, с.226]. Однак стосовно хедерів російська влада навіть у період правління Миколи I сприяла їх розвитку, позитивно ставилася до багатих євреїв, які давали кошти на розвиток хедерів. Так, у циркулярах Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора за 1850 р. йшлося про освітню перевірку хедерів у Могилеві, Барі, Шаргороді, Дунаївцях, Калюсі, Карвасарах (передмістя сучасного Кам'янця-Подільського), Кам'янці та інших населених пунктах Подільської губернії. Відзначалося, що євреї, крім вивчення рідної мови, досить успішно вивчали російську. Навіть керівникам хедерів М. Мельдеверу і А. Лібману згідно циркуляра № 5 від 1 липня 1850 р. оголошено подяку Подільською єврейською комісією. Але в м. Грудка Кам'янецького повіту керівники хедерів, незважаючи на попередження про приїзд комісії, ухилились від перевірки, за що отримали догану. Єврейські купці Й. Левензон і Й. Бромник фінансували хедери. Російська влада встановила контроль над єврейською освітою, а згодом ліквідувала у Васильківському, Канівському і Новоград-Волинському повітах єврейські хедери та реорганізувала їх у російські казенні школи [159, арк. 19-20, 21, 94-95]. Навчаючись у російських народних училищах, гімназіях, університетах, євреї носили свій національний одяг та виконували релігійні обряди [767, с.19].

Міністерство народної освіти, яке мало турбувалось про освіту християнського населення, почало активно перейматись освітою юдеїв, для яких створювалась мережа початкових шкіл (хедерів). У такий спосіб, витіснивши талмуди, вважав С. Уваров, можна було подолати єврейський релігійний фанатизм і обскурантизм. Євреї до російських шкіл тоді не пішли, хоча, як правило, відразу засвоювали мову того народу, серед якого їм

доводилося жити. Свідченням цього може бути, наприклад [605, с.241], поширення календарів, серед яких набув популярності польський, що його видавала Замоїська академія.

У 1847 р. були створені перші державні єврейські училища, що базувалися на загальноросійських принципах організації освіти. У 1857 р. в Подільській губернії було 10 державних єврейських училищ: 2 двоступеневих (33 учні) та 8 одноступеневих (197 учнів); 161 приватне єврейське училище: 1 талмуд-тора (50 учнів) та 160 хедерів (2475 учнів) [311, с.119]. Проте вони не отримали популярності серед євреїв. В їх сім'ях обережно ставилися до загальної світської освіти через неможливість слідувати своїм релігійним переконанням і звичаям. Однак євреї, які поважали освіту, через релігійні забобони й протидію “вчителів талмуду” в такі заклади не посилали своїх дітей або посилали їх туди на нетривалий час [314, с.26]. Відтак переважна більшість дітей навчалася у приватних навчальних закладах, але їх кількість не охоплювала усіх освітою.

Іноземні колоністи мали можливість здобувати освіту в типових ортодоксально-конфесійних школах, які функціонували з дозволу консисторій чи пасторів й регламентувалися спеціальними правилами. Наприклад, якщо в 1797 р. в Правобережній Україні діяла одна німецька школа в колонії Сержевські Голендри Володимир-Водинського повіту, в 1851 р. – 10, то у 1865 – 34 [558, с.173, 179]. Зокрема, в Дунаївцях, поряд із школою римо-католицької церкви, діяло двокласне євангельсько-лютеранське училище для дітей німецьких ткачів, відкрите в 1836 р. В Кам'янець-Подільському євангельсько-лютеранському училищі Байша в 1850 р. навчалось 30 учнів. Німецькі діти навчалися не тільки в своїх національних навчальних закладах, а й у російських гімназіях і навіть Київському університеті. Наприклад, М. Бунге, який народився у Києві і був хрещений у лютеранській церкві Св. Катерини, став золотим медалістом першої київської гімназії, закінчив у 1845 р. Київський університет ім. Св. Володимира, згодом працював професором і був тричі його ректором.

Наявність у колоністів власної освіти дозволила їм зберігати мову, звичаї і традиції, ментальність і культуру, а головне – національну самобутність.

В кожному поселенні, де проживали чехи, відкривалася школа, яка утримувалася на кошти чеських колоністів. Цьому значною мірою сприяло те, що серед чехів-переселенців були учителі, які закінчили вищі педагогічні закордонні навчальні заклади [844].

У середовищі євреїв чітко регламентувалося особисте життя кожного, а це впливало на міжнаціональні відносини в Правобережній Україні. Святиною святинь у них була сім'я, тісно пов'язана з єврейською громадою як невід'ємна частина кагалу. Єврейська мудрість стверджувала: “Поспішай в купівлі землі, та будь повільним у виборі дружини”, “Прикраса лиця – борода, радість серця – дружина, наслідники Божі – сини” [391]. Свого часу єврей із Познані І. Єляким написав доньці книгу “Добре серце”, яка набула популярності серед євреїв. Вона містила 10 заповідей хорошої дружини: 1. Будь обережна, коли твій чоловік сердитий. В цей момент не будь веселою чи сердитою – посміхайся й говори тихо. 2. Не примушуй чоловіка чекати їжу. Голод – батько гніву. 3. Не буди його, коли він спить. 4. Будь обережна з його грошима. Не приховуй від нього своїх грошових справ. 5. Бережи його секрети. Якщо він хвалиться, то й це зберігай в таємниці. 6. Не схвалюй його ворогів і не ненавидь його друзів. 7. Не супереч йому і не стверджуй, що твоя порада краща за його. 8. Не чекай від нього неможливого. 9. Якщо ти будеш уважна до його прохань, то він стане твоїм рабом. 10. Не говори такого, щоб зачіпало його. Якщо ти будеш поводитися з ним, як з царем, то він буде ставитися до тебе, як до цариці [392].

Єврейські сім'ї були вимогливими та уважними до виховання і освіти дітей, особливо хлопчиків. Згідно з іудейськими традиціями, кожен повнолітній єврей мав одружитися. Розлучення було рідкісним явищем, оскільки потрібно було отримати згоду кагальної верхівки і, особливо, рабина, а також мати для цього досить вагомні причини. Родинні зв'язки євреїв не заперечували шлюбів: дядьків із племінницями, двоюрідних

братів і сестер, дітей двох батьків від перших шлюбів, двох братів із двома сестрами та ін. Вік повноліття у євреїв становив для юнаків – 13 років і один день; для дівчат – 12 років і шість місяців від роду. При досягненні повноліття євреї вступали в шлюб без будь-яких перешкод [696, с.100]. В українців та в інших народів, які населяли Правобережну Україну, родинні зв'язки різко відрізнялись від родинних зв'язків євреїв, які жили поруч.

Правобережжя перетворилось в один із найбільших центрів духовності та культури євреїв. Саме етнічна, релігійна свідомість, менталітет єврейського народу стали основою самозбереження, саморегуляції його суспільного буття і входження в українське суспільство в умовах соціально-економічної та міжнаціональної ворожнечі. Тут зародились і розвивались наймогутніші рухи та сектантські течії іудейські віри. Так, у другій половині XVIII ст. зародився франкізм – єврейський месіансько-сектантський рух, який набув поширення і в XIX ст. Я. Франк – подільський єврей. Окремі дослідники стверджують, що він був родом із Меджибожа. Таємні зібрання франкісти проводили в Сатанові, Гусятині, Лянцкоруні, Кам'янці-Подільському та інших містечках Поділля. Пізніше франкізм поширився на значну частину Правобережної України і навіть в Угорщину, Валахію, Молдавію, де виникали свої братства. Щоб захистити себе від рабинів, Я. Франк став шукати захисту в католицького духовенства та польської шляхти, яка, щоб внести розбрат серед єврейства, пішла назустріч франкістам. Зокрема, франкісти, маючи підтримку єпископа М. Дембовського, стали масово спалювати книги талмудистів. Таким чином, франкісти, порозумівшись із католиками, зайнялися покатоличенням єврейського населення. Так, з 1757 по 1820 р. франкісти створили власний орден маріавіток, залучивши близько 2 тис. єврейок [697, с.420-421].

Єврейський народ не асимілювався з іншими народами завдяки релігії і суворим консервативним правилам. Хто відійшов від цих релігійних правил, євреєм не вважався [696, с.92]. На Поділлі активізувалася участь євреїв у культурно-релігійному житті, зародилося нове єврейське вчення – хасидизм,

представники якого проповідували глибоке вивчення іудейської літератури й витончений аскетизм. Велика увага приділялася і зовнішньому вигляду хасидів – бородаті чоловіки з пейсами в довгому чорному одязі, жінки – строго із покритими головами [644, с.23, 24]. Засновником хасидизму в Правобережній Україні став Ізраель Ельзер, або Рабі Ізраель Баал-Шем-Тов, скорочено – Бешт. Навколо цього вчителя і провідника, який поселився в 1740 р. у Меджибожі, де сформувалась перша громада хасидів (благочестивих). Хасидизм давав людині можливість рятувати душу через цадика-чудотворця, до якого проста людина відчувала великий потяг [410, с.61]. Великий пророк вніс нове дихання в іудаїзм, зробивши релігію привабливішою і доступнішою для широкого єврейського загалу. Проповіді він читав не давньоєврейською мовою, а мовою простого народу – ідиш. У 1804 р. влада офіційно визнала два напрямки в релігійному житті єврейського народу: іудеям було дозволено молитися в синагозі, а хасидам – в клойзі – невеликій синагозі для вивчення талмудичної літератури [644, с.28, 57]. Бешт мав приблизно 60 сподвижників і послідовників, хоча і не мав жодної праці. З 1791 р. хасидські твори тиражувалися в друкарнях Полонного, Славути та інших міст. До кінця XVIII ст. кількість хасидів в Україні і Польщі зросла до 100 тисяч осіб [696, с.106]. Видатним учнем Бешта і першим істориком хасидизму та автором низки книг про хасидизм був рабин Я. Коган з Полонного [644, с. 29].

Хасидизм як єврейський релігійно-містичний рух на межі XVIII – XIX ст. охопив Волинь, Галичину, а пізніше – чимало країн Європи та Америки [862, с.561]. Серед хасидів популярним був проповідник і автор книги про їх вчення “Кол Ієхуда” (голос Ієхуди) цадик із Полонного Л. Мохія [696, с.107]. Цадики діяли у більшості міст і містечок. На полонському єврейському цвинтарі похований послідовник Бешта, полонський рабин Я. Коген, кам’яний склеп якого зберігається понині [418, с.67]. Відомою фігурою в ньому був Р. Нахман – правнук Бешта з Медибожа Певний час він жив у Брацлаві, а потім в Умань, де і помер у 1811 р. [859, с.926-927]. Там

зародився культурно-просвітницький рух – хаскала. Одним із його перших діячів був М. Левін із Сатанова, який заснував єврейську літературу на ідиші, написав трактат про етику “До віри” та інші твори. Його сподвижниками були керівники, викладачі та інспектори єврейських училищ, які спільно сприяли піднесенню соціальної активності євреїв [696, с.108, с.115-116]. Незважаючи на асиміляторську політику, заборони та обмеження, євреї не втрачали своєї яскравої відокремленості [734, с.16]. Єврейська система освіти, традиції іудаїзму, духовної культури сприяли збереженню їх самобутності, що позначалось на міжнаціональних відносинах. Російська влада таємно наглядала за національно-консолідуючою діяльністю цадиків як серйозною перешкодою асиміляторської політики царизму [769, с.198].

Народна маса Правобережжя, пригнічена кріпацтвом і суворим імперським режимом, позбавлена елементарної освіти, перебувала в повній темноті і тільки в своїй усній поезії зберігала як одну духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу [486, с.269]. У контексті міжнаціональних відносин розкривались їх кращі риси – схильність до мирної праці, терпимість щодо представників інших націй і народностей, їх поглядів, вірувань, способу життя, рішучість у відстоюванні власних національних цілей та інтересів [690, с.24]. Вкрай несприятливі умови об’єктивно оживляли свідомість корінних жителів й спричиняли їх до єдності, а відтак до захисту та оборони від поглинення [735, с.442-447].

Висновки до розділу

У межах Правобережної України українці, поляки, євреї, інші етноси жили тривалий час. Це зумовлювало корінних мешканців і представників етнічних спільнот необхідність вступати у взаємини, а відтак, не зважаючи на прояви недоброзичливості, напруженість, конфлікти і ворожнечу, їхні духовно-культурні цінності поступово дифузували. Поліетнічність і поліконфесійність населення об’єктивно спричиняли утвердження в регіоні

проявів взаємної толерантності. Між тим, якщо взаємини з росіянами головним чином переважали в політичній, з поляками – у соціально-становій, то з євреями – переважно в торговельній сфері та ремісничій діяльності. На побутовому рівні між українцями, поляками-одnodворцями і селянами та представниками єврейської спільноти дрібного та середнього класу спостерігалось значно більше порозуміння.

Українці та євреї мали небагато спільного в культурній сфері, а їхні релігії лише поглиблювали відмінності між ними. Разом з тим, в українське середовище поступово проникали окремі єврейські цінності. Незначні можливості для взаємозбагачення мала освіта, оскільки в євреїв вона мала національні особливості, слугуючи одним із головних засобів самовдосконалення й була практично невідомою й недоступною для українців. культурному відношенні. Систематичні контакти з корінними мешканцями спричинили засвоєння євреями української мови. Але духовно-релігійні правила і традиції єврейської спільноти, які чітко регламентували життя її представників і це дуже впливало на міжнаціональні відносини, не давали євреям асимілюватись й гарантували збереження їх віри, традицій, відособленості від інших етносів. Випадки міжетнічних шлюбів були в регіоні явищем дуже рідкісним і стосувалися головним чином вихрестів. Загалом, євреї зі своїми ментальними особливостями, конфесіями, культурою, вмінням пристосувати своє життя до середовища українців, російської політики та польського впливу відігравали помітну роль у міжнаціональних відносинах Правобережної України.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз наукової літератури засвідчує, з одного боку, про доволі динамічне і послідовне зростання інтересу науковців і краєзнавців до формування та перебігу взаємин українського населення Правобережжя, включеному завдяки імперському експансіонізму до складу Російської держави, в контексті вітчизняної історії й історії українсько-російських і українсько-польських відносин; з другого – є переконливим фактом прагнення дослідників охопити всю складність і багатоаспектність проблеми та об'єктивно її осмислити. Дослідження українських авторів останнього часу вирізняються новими підходами, новизною подання та оцінками складних історичних процесів і явищ, позначених як національне відродження України кінця XVIII – початку XX ст. Проте при наявності значної кількості наукових робіт із проблем історії і спрямованості російсько-українських взаємин на загальнодержавному та регіональному рівнях, особливо останніх десятиліть, в українській національній науці досі відсутнє системне історичне дослідження, присвячене сутності, формату та особливостям міжнаціональних відносин і ролі й місцю в них українців Правобережної України наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст., котрі б дозволяли поглянути на проблему в динаміці активного імперіобудівництва та еволюції ставлення російської держави до корінних мешканців.

Характер і спрямованість міжнаціональних відносин на її теренах зумовлювалися агресивною завойовницькою політикою російського самодержавства, яке діяло за перевіреною й добре відшліфованою в Лівобережній Україні імперською схемою. Спочатку великий український регіон було анексовано з допомогою поділів Речі Посполитої, до якої він належав. Відразу ж проведено адміністративно-територіальні зміни за російським зразком.

Включення Правобережжя в державний механізм Російської імперії спричинило важкий і затяжний період його турбулентної трансформації, обтяжені новими викликами у всьому спектрі життя корінного населення і закономірно зумовило асиметрію у його взаєминах з іншими етносами. Винятково важливими в цьому були три аспекти. По-перше, своїми діями самодержавство створило умови та правові основи для поглиблення поліетнічного складу населення регіону. По-друге, в нелінійній зміні етнонаціонального складу населення завдяки наповненню регіону національними меншинами, котрі вирізнялися етнічним походженням, збереженням своїх культури, мови, релігії і традицій, вони кількісно багатократно поступалися українцям. По-третє, корінні мешканці, що не з своєї волі опинилися в іншій державі, змушені були адаптуватися до нових реалій, що означало не тільки соціально-психологічний стрес і необхідність чергового пристосування, а й активну взаємодію з умовами існування та відповідну їх зміну.

Сутність і характер міжнаціональних відносин, у центрі яких опинилися українсько-російські взаємини, визначив курс російського самодержавства на інкорпорацію загарбаної української території в державний організм імперії. Якщо Лівобережну Україну у Санкт-Петербурзі на той час вже було віднесено до ядра Росії і названо Малоросією, а Південну відразу названо Новоросією, то Правобережжя потрібно було перетворити в російську складову. Ключовими були визнання етнографічних, історичних і лінгвістичних особливостей та одночасне заперечення самотності корінного етносу, розгляд його як частини великоросійського народу й прагнення стерти все українське шляхом цілковитого зросійщення українців.

Міжнаціональні відносини вирізнялися зневажливим імперським верховенством росіян і домінуванням й економічної експлуатації поляків над корінним населенням, представленим абсолютною більшістю селян й міськими низами, його беззаперечним вірогідданством новим господарям. Українці як корінний народ на своїх одвічних етнічних землях опинилися в

абсолютно безправному становищі. Натомість, росіяни володіли владою, власністю та численними привілеями. Українським селянам дісталася найжорстокіша експлуатація, зростання обсягів державних й поміщицьких повинностей і податків, зменшення, перерозподіл земельних наділів й злиденне існування. У соціальній сфері вони зазнавали кріпосницької нерівності, необмеженого поміщицького та бюрократичного свавілля, консервування станової мобільності, ігнорування й руйнування їх національної ідентичності, вірувань і самобутньої духовності. У катаклізмі цих соціальних суперечностей важко було знайти тверду основу для міжнаціонального замирення, взаєморозуміння та злагоди.

Імперська модель міжнаціональних відносин корінних мешканців регіону впливала з суті політики самодержавства, спрямованої на гарантування державних імперських інтересів і вузького кола найзаможніших станів неукраїнського походження, які виступали союзниками та соціальною опорою самодержавства в утриманні корінних мешканців у покорі. Корінні мешканці були позбавлені елементарних політичних і соціальних прав. Всі управлінські структури заповнювалися переважно росіянами, поляками та іноземцями. За цих умов суперечності між українцями, росіянами та поляками й значною мірою – євреями перейшли в латентну фазу конфронтації і протиборства, яка дедалі більше поглиблювалася та періодично виявлялися в непокорі владі і поміщикам, селянських повстаннях, робітничих виступах, київській козаччині і, зрештою, у появі Кирило-Мефодіївського товариства.

На міжнаціональні взаємини корінного населення з меншинами вплинули адміністративно-територіальні перетворення, розгалужена мережа державного управління на чолі з губернаторами та генерал-губернаторами, яким підпорядкувалися система існуючого самоврядування і численні військові гарнізони. Форпостами своєї імперської присутності самодержавство обрало викуплені попередньо з приватної власності й перетворені в губернські і повітові центри історичні міста та містечка,

формуючи в них за допомогою наповнення росіянами, поляками, євреями тощо етнічно роз'єднаний клас міщан. У них утверджувалися, зберігалися і консервувалися феодальні відносини, мораль і права нової метрополії. Росіяни, поляки, євреї, іноземні колоністи заселяли міста і містечка й створювали в них свої анклави, водночас витісняючи українців на окраїни, передмістя та в сільську місцевість. Відтак міста і містечка зазнавали дедалі більшої деукраїнізації, а їх населення ставало дедалі неукраїнським, чужим для українців і, тим самим перестало захищати національні інтереси титульного етносу. За таких обставин українці невпинно перетворювалися у типову селянську землеробську націю. Із економічним становищем і розумовим розвитком корінного населення зближувалася збідніла декласована шляхта. Водночас, у міському середовищі із 30-х рр. XIX ст. поступово руйнувалася ізоляція й народжувався спільний економічний, соціальний і духовно-культурний простір, формувалися контури інтелектуального та культурного ландшафту для майбутніх позитивних трансформацій, проявлялися ознаки якісно нових взаємин, більш помітним ставало порозуміння людей по обидва боки барикад. Якщо в межах імперського панування і самодержавних національно-політичних цінностей формувався мур українсько-російського непорозуміння та непримиренності, котрі породжували недовіру, невпевненість, тривогу, побоювання, страх і ненависть, то в українсько-польських і українсько-єврейських стосунках реальними стали прояви лояльності та позитивні тенденції.

Відбувалися істотні зміни у взаєминах росіян і поляків, які близько 40 років мали характер особливого партнерства з правами, пільгами та широкими кріпосницькими можливостями й репресивних дій і наступу самодержавства на їх вольності, посилення контролю за освітньою сферою зі збереженням сильних економічних позицій. Це спричинило не тільки повсюдне гостре політичне, економічне, соціальне та національне напруження і протистояння в їхніх відносинах, а й проявилось зближенні польських шляхти і низів із корінними хліборобами. На шляху до

нормалізації взаємин поляків і українців важливий крок зробили як польські представники української школи, так і української еліти, зокрема В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Рильський, Т. Шевченко. Якщо на початку політичне, соціально-станове та культурно-освітнє засилля росіян і поляків руйнувало духовний світ і національну ідентичність корінних жителів й спричиняло напруження в українсько-польські відносини, то з 30-х XIX ст. вони набували характеру зближення і порозуміння. Головною у взаєминах українців, росіян, поляків, євреїв, інших етнічних меншин була позиція, пов'язана з віруваннями українців. Панівне російське православ'я охопило лише частину світогляду, в основному орієнтовану на соціальні відносини. Закладені тисячоліттями вірування корінних мешканців не зникли, а увійшли на певний час в глибину їхніх душ, трансформувалися в інші ідеали. Попри зовнішню обрядовість (відвідували зросійщені православні храми), українці залишалися непохитними у вірі своїх предків, яка опиралася на базові світоглядні християнські засади. При цьому виявляли національну й соціальну стійкість і мужньо оберігали свої мову, культуру, традиції, історичне минуле, прагнення до державотворення.

Запроваджений царизмом імперський алгоритм міжнаціональних відносин був об'єктивно приречений, не мав і не має перспективи. Але досліджувана проблема залишається винятково актуальною, бо міжнаціональні взаємини і тепер є гострими як для України, так і світової спільноти. Хоча Правобережжя впродовж кінця XVIII – початку 60-х рр. XIX ст. зазнавало етнічного урізноманітнення й набуло глобального міжетнічного протистояння, а росіяни, скинувши маску захисників і покровителів, намагалися скоротити етносоціальний простір корінного населення, в складних взаєминах із національними меншинами українці поступово набували суб'єктивності й виявляли дедалі більше національної життєздатності та сили в процесі національного відродження.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

Архівні документи і матеріали з паперовими носіями

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 127. Київська духовна консисторія. 1700–1919 рр.

Оп. 1044

1. спр. 85. Про виконання указу Синоду про влаштування священника І. Державіна в 40-й егерський полк. 1794–1816 рр., 28 арк.

2. спр. 138. Про неправильне межування церковних земель у Липовецькому повіті Київської губернії. 1797 р., 92 арк.

3. спр. 144. Про запит Київської дикастерії на адресу Київського митрополита про закупку для церков, монастирів, Києво-Печерської лаври і священників книг, виданих у Москві. 1816 р., 32 арк.

Ф. 193. Київське намісницьке правління. 1782–1799 рр.

Оп. 1

4. спр. 2047. Рапорт Київського губернатора в Сенат про перейменування в повітові міста містечок Канів і Корсунь. 1795 р. 5 арк.

5. спр. 2056. По указу Сенату про приєднання частини території Брацлавської губернії, яка відійшла від Польщі до Росії і Київської губернії. 1795 р. 12 арк.

6. спр. 2078. Відомість про священо-церковних службовців по Київській, Ізяславській, Брацлавській і Волинській губерніях. 1794 р. 20 арк.

7. спр. 2149. Журнал з розпорядженнями Київського губернатора. 1796 р., 68 арк.

Ф. 210. Подільське намісницьке правління. 1795–1796 рр.

Оп. 1

8. спр. 3. Переписка з Брацлавським намісницьким правлінням і казенними палатами Брацлавського та Подільського намісництва про передачу у володіння фельдмаршалу П. А. Румянцеву-Задунайському казенних сіл Серебринці, Ілляшівці, Юрківці і Ізмайлівки. 1795 р., 52 арк.

9. спр. 4. Про передачу у власність графу Іраклію Моркову казенних справ Купавки та Ольчедаєва, реквізованих у польської поміщиці Косановської. 1795–1796 рр., 214 арк.

10. спр. 5. Про повернення польському поміщику Чесновському конфіскованих сіл Цецинівки і Федощівки. 1795–1796 рр., 17 арк.

11. спр. 6. Про повернення синам Адама Чарторийського конфіскованих помість. 1795 р. 16 арк.

12. спр. 8. Переписка з нижніми земськими судами про розподіл повітів на три податкові стани з метою прискороного збору податків з міщан і кріпосних селян. 1796 р., 40 арк.

13. спр. 9 Про порядок судочинства. 1796 р., 15 арк.

Оп. 2

14. спр. 8 а. Про укомплектування штату службовців установ губернії. 1796 р., 1716 арк.

15. спр. 24. Про складання єврейських кагалів. 16 травня 1796 – 25 вересня 1796 р., 296 арк.

16. спр. 27. По указу урядового Сенату про прийняття в рекрути відпущених на волю однодворців, які приписалися в поселяни, за ті села, до яких вони приписані. 19 січня 1797 р., 52 арк.

Ф. 212. Брацлавське намісницьке правління. 1794–1797 рр.

Оп. 1

17. спр. 2. Про заходи боротьби з впливом уніатського духовенства на населення возз'єднаних областей колишньої Польщі і про обмеження прав уніатських єпархій. 1795 р., 98 арк.

18. спр. 3. Переписка з Брацлавською духовною консисторією і Махновським нижнім земським судом про висилку з с. Паленчинці

уніатського священника Волковського і передачу уніатських земель православному священнику Стефану Філятовичу. 1796 р., 42 арк.

19. спр. 7. Про захоплення церковних речей з православної церкви в с. Чернятині Махновського повіту уніатським священником Іоаном Кудринським. 1796 р., 34 арк.

Ф. 224. Колекції метричних книг церков України.

Оп. 1

20. спр. 455. Метричні книги с. Калинівки Проскурівського повіту Подільської губернії за 1781–1802 р., 1802 р., 45 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

Оп. 1

21. спр. 1199. Переписка з Київським, Подільським і Волинським цивільним губернатором та іншими про від'їзд генерал-губернатора в м. Санкт-Петербург і надання йому статистичного опису губерній, статистичних даних про кількість населених пунктів, промислових підприємств, населення, навчальних закладів та інше по Київській, Подільській і Волинській губерніях. 1832 – 1833 рр., 18 арк.

22. спр. 1198. Відомості про кількість населених пунктів. 1832 р., 25 арк.

23. спр. 1195. Звіти Київського, Подільського і Волинського цивільних губернаторів за 1832 р. і переписка з цивільними губернаторами по наданню звітів. 1833 р., 208 арк.

24. спр. 2256. Звіти Київського, Подільського і Волинського цивільних губернаторів за 1837 р., 272 арк.

25. спр. 2383. Про заборону особам єврейської національності поселятися в Сибіру. 1837 р., 18 арк.

26. спр. 5612. Переписка з Київським, Подільським і Волинським цивільними губернаторами про проведення підписів на книгу генерала

Скобелева “Переписка и рассказы русского инвалида” і книга Бермана “История Петра Великого”. 1844 р., 26 арк.

27. спр. 5965. Циркуляри Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1845 р., 309 арк.

28. спр. 6709. Списки єврейського населення м. Ямполья Крем'янецького повіту Волинської губернії, які займаються сільським господарством, підлягають переселенню від 50-верстної прикордонної смуги. 1846 р., 4 арк.

29. спр. 6727. Про смерть міщанина м. Крем'янця Волинської губернії єврея Шмуля Рудя, який помер від побиття станового пристава Луцького повіту Борошенка. 1846 р., 15 арк.

Оп. 34

30. спр. 884. По проханню рядового єврея Мошки Маранца про надання йому дозволу займатись торгівлею алкогольними напоями. 1857 р., 6 арк.

Оп. 66

31. спр. 570. Відомість про православні церкви Новоград-Волинського повіту. 1834 р. 236 арк.

Оп. 148

32. спр. 479. Про зловживання єврейських кагальних товариств в Київській, Подільській, Волинській губерніях. 1857 р., 166 арк.

Оп. 395

33. спр. 35. Про молодих людей, які виїздять в Царство Польське з метою отримати освіту в місцевих навчальних закладах на польській мові. 1845 р., 18 арк.

Оп. 445

34. спр. 15. По рапорту ісправника про відступ від інвентарних правил у 81 вказаному маєтку Проскурівського повіту. 1849 р., 70 арк.

35. спр. 5 По звинуваченню поміщика Ф. Чайковського в порушенні інвентарних правил. 1849 р., 60 арк.

Оп. 789-а

36. спр. 49. По звинуваченню приватного вчителя м. Житомира Бафталовського за заклики не посилати польських дітей у російські школи, тому що в них діти втрачають в них національні почуття. 1839 р., 25 арк.

Оп. 794

37. спр. 972. Про надання щомісячних даних про затримання осіб без документів. 1844 р., 671 арк.

Оп. 797

38. спр. 32. Про дотримання правил в Київській, Подільській і Волинській губерніях про те, щоб написи і вивіски були на російській мові. 1848 р., 4 арк.

Ф. 484. Київський головний суд. 1796–1831 рр.

Оп. 1

39. спр. 9. Опис протоколів Київського головного суду. Департамент кримінальний. 1799 р., 766 арк.

Оп. 2

40. спр. 20. Книга записів купчих кріпостей з викупу кріпосних селян. 1806 р., 102 арк.

41. спр. 42. Книга записів купчих кріпостей з викупу кріпосних селян. 1801–1810 рр. р., 588 арк.

42. спр. 85. Протоколи Київського головного суду за січень – грудень 1811 р., 188 арк.

43. спр. 95. Укази і повідомлення Київського губернського управління. 1812 р., 368 арк.

Оп. 3

44. спр. 1. Книга записів купівельних кріпостей. 1800–1801 рр., 198 арк.

45. спр. 2. Книга записів купівельних кріпостей. 1800 р., 214 арк.

46. спр. 9. Матеріали розгляду департаментом кримінальних справ Київського головного суду різних справ про крадіжки майна, робочої худоби, за приховування втікачів, зловживання чиновників і службовців та ін. 1798–1804 рр., 253 арк.

47. спр. 16. Книга записів купівельних кріпостей. 1805 р., 267 арк.

48. спр. 17. Книга записів купівельних кріпостей з викупу кріпосних селян. 1806 р., 62 арк.

49. спр. 22. Книга записів духовних заповітів. 1807-1811 рр., 388 арк.

50. спр. 33. Книга записів купівельних кріпостей на нерухоме майно. 1810 р., Т. 1, 434 арк.

51. спр. 34. Книга записів купівельних кріпостей на нерухоме майно. 1810 р., Т. 2, 469 арк.

Оп. 4

52. спр. 26. Про позики радомишльських купців і міщан. 1808 р., 94 арк.

53. спр. 33. Про хабарництво ротмана Сквирського городского магістрату Харатонова. 1810 р., 14 арк.

Оп. 5

54. спр. 31. Про секуляризацію майна в церкв і священослужителів. 1804 р., 144 арк.

55. спр. 77-а. Укази Сенату в справах про відшукування звільнених від кріпосної залежності селян. 1806 р., 18 арк.

Оп. 6

56. спр. 22. Показання свідків в справі про захоплення хліба в помісті княгині Яблоновської. 1810 р., 48 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор. 1796–1832 рр.

Оп. 1-а

57. спр. 23. Про обов'язки поміщиків Київської губернії стежити за поведінкою осіб польського походження, які проживають в їх маєтках. 1798–1799 р.р., 6 арк.

58. спр. 69. Укази Сенату. 1799., 132 арк.

Оп. 1

59. спр. 17. Про розміщення військ у повітових містах і селах Київської губернії. 1800 р. 79 арк.

60. спр. 23. Про київського військового губернатора А. Феньша. 1799., 38 арк.
61. спр. 94. Переписка з Васильківським міським магістратом, земським комісаром і іншими установами про підпустки службовців різних установ, про самовільне зайняття приміщень військовими та іншими особами і з інших питань. 1802 р., 309 арк.
62. спр. 202. Формулярні списки чиновників Київської губернії. 1801–1803 рр., 494 арк.
63. спр. 202. Формулярні списки чиновників Київської губернії. 1827 р. 498 арк.
64. спр. 480. По відношенню Міністра внутрішніх справ графа Кочубея про правила і обов'язки маршалів щодо їх дворянства. 1804 р., 188 арк.
65. спр. 492. Про прохання повіреного Махновецького міщанства Розлера про відновлення в Махнівці магістрату. 1804 р., 12 арк.
66. спр. 593. Про збільшення кількості возних у Сквирському і Махновському судах. 1804 р., 17 арк.
67. спр. 773. Рапорти городничих повітових міст Київської губернії за 1804 р. про склад міських команд. 1804 р., 44 арк.
68. спр. 782. Про відновлення в м. Махнівці ліквідованого магістрату. 1803–1804 рр., 158 арк.
69. спр. 1015. По рапорту Київського цивільного губернатора про проведення загальних зборів громадян для виборів у магістрат. 1803 р., 8 арк.
70. спр. 1075. Про різні відомості податних при вступі на посаду Київського військового губернатора Голенищева-Кутузова. 1806 р., 50 арк.
71. спр. 1095. Про утворення губернського війська чи міліції (народного ополчення). 1806 р., 122 арк.
72. спр. 1123. Укази Сенату за 1810 р., 188 арк.
73. спр. 1203. По скарзі поміщиці Борженської на земських справників. 1810 р. 12 арк.

74. спр. 1295. По рапортах земських судів про призначення на службу дворянських дітей. 1795 р., 144 арк.

71.спр. 1560. Переписка з Мінським губернським правлінням про дозвіл польським поміщикам, які були вислані із Росії, повернутися у свої маєтки. 1801 р., 3 арк.

Оп. 2

76. спр. 202. Формулярні списки чиновників Київської губернії. 1827 р., 544 арк.

77. спр. 966. Про прохання учнів Уманського духовного повітового училища Черняка С. і Крижанівського Б. щодо прийому їх на цивільну службу 1831 р., 4 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу 1834 р., 1855 р.

Оп. 260

78. спр. 1. Донесення надане графом Бенкендорфом Міністерству народної освіти про необхідність введення в початкових класах училищ Південно-Західних губерній Київського навчального округу предметів на російській мові. 1834 р., 5 арк.

Оп. 261

79. спр. 5. Про поступову заміну посад у західних губерніях чиновниками із російських губерній та переведення місцевих вчителів у великоросійські губернії. 1855 р., 30 арк.

Ф. 1392. Колекція військово-історичного товариства. 1745–1914 рр.

Оп. 1

80. спр. 23. Лист генерал-губернатора Тутолміна предводителю дворянства Подільського намісництва Потоцькому про привілеї, надані Катериною II польському дворянству. 1796 р., 10 арк.

Державний архів Вінницької області. м. Вінниця

Ф. Д-177. Могилів-Подільське повітове казначейство. 1795–1920 рр.

Оп. 1

81. спр. 1. Накази та розпорядження царя та урядового Сенату стосовно ревізії душ. 1796–1800 рр., 538 арк.

82. спр. 52. Накази та розпорядження царя та урядового Сенату стосовно ревізії душ. 1796 р., 90 арк.

83. спр. 120. Ревізькі сказки окремих сіл Могилівського повіту. 1795 р., 10 арк.

84. спр. 377. Окладна книга Могилівського казначейства. 1821 р., 12 арк.

85. спр. 382. Список єврейських поселень в Могилівському повіті. 1844 р., 25 арк.

86. спр. 821. Ревізькі сказки про священників і церковних службовців. 1795 р., 7 арк.

87. спр. 818. Ревізька частина. 1805 р., 49 арк.

Ф. 470. Вінницький повітовий суд. 1793–1872 рр.

Оп. 1

88. спр. 132. Акти здійснення купчих відомостей, встановлення прав спадковості. 1843 р., 27 арк.

89. спр. 202. Актова книга засідань по купчих листах Вінницького повітового суду. 1848 р., 60 арк.

90. спр. 217. Реєстр здійснення купчих платежів. 1849 р., 261 арк.

91. спр. 220. Реєстр складених купчих листів Брацлавського повітового суду. 1849 р., 173 арк.

92. спр. 262. Реєстр здійснення купчих платежів. 1850 р., 175 арк.

93. спр. 263. Книга актів засідань по купчих листах Вінницького повітового суду. 1854–1855 рр., 175 арк.

94. спр. 1047. По звинуваченню поміщика Вікентія Войнаровського в побитті різками селян. 1850 р., 147 арк.

95. спр. 1048. Про побиття різками селян с. Вітави поміщиком Л. Биковським. 1851 – 1877 рр., 404 арк.

96. спр. 1049. По звинуваченню поміщика К.Братковського в побитті селян. 1852–1860 рр., 203 арк.

97. спр. 1050. По звинуваченню дворянина Ц.Кроковського в побитті селян. 1852–1867 рр., 278 арк.

98. спр. 1070. По звинуваченню селян Гаврилюка, Новіцької та інших в зберіганні забороненої літератури, де міститься заклик до виступів проти російської влади. 1863–1864 рр., 494 арк.

99. спр. 1074. По звинуваченню Горішевського, Дечурко, Паковича в сприянні учасникам Польського повстання. 1863–1864 рр., 91 арк.

Ф. 473. Брацлавський повітовий суд. 1793–1794 рр.

Оп. 1

100. спр. 842. По звинуваченню поміщика М. Потоцького в жорстокому ставленні до селян – жителів м.Тульчина. 1839–1842 рр., 164 арк.

Оп. 3

101. спр. 12. Переписка з губернатором Брацлавської губернії по кримінальних справах; справа дворянки Ломінської А., яка обвинувачена в отруєнні поміщика Детулевича і селян Левадного І. та Рудого С., які звинувачені у вбивстві та ін. 1794., 43 арк.

Ф. 895. Брацлавське намісницьке правління. 1796 р.

Оп. 1.

102. спр. 1. Протоколи засідань намісницького правління. Том 1. 1796 р., 1895 арк.

103. спр. 2. Протоколи засідань намісницького правління. Том 2. 1796 р., 2150 арк.

Державний архів Житомирської області. м. Житомир.

Ф. 1. Волинська духовна консисторія. м. Житомир Волинської губернії. 1741–1921 рр.

Оп. 91

104. спр. 3. Метрична книга с.Орепи Новоград-Волинського повіту Волинської губернії за 1842 р., 250 арк.

Ф. 2. Житомирський повітовий суд. м. Житомир Волинської губернії. 1796–1872 рр.

Оп. 1

105. спр. 221. По звинуваченню Криштофа Калинського із с. Пилипи за зберігання зброї під час польського повстання 1831 р., 9 арк.

Оп. 1

106. спр. 244. По звинуваченню вйта с. Сушен Житомирського повіту К. Супрунюка в побитті селян на панщині. 1836 р., 154 арк.

107. спр. 297. По скарзі Самуеля Косинського та Криштофа Косинського на поміщика Урбановського про незаконне зарахування їх до кріпосних селян. 1839 р., 237 арк.

Оп. 2

108. спр.189. По звинуваченню поміщика с. Стетківці А. Жолкевського в гнобленні селян. 1822 р., 23 арк.

109. спр. 225. Ппо звинуваченню поміщика Погоржельського с. Арапівки в забороні користуватись церковними землями. 1832 р., 30 арк.

110. спр. 312. По скарзі Франца Сичевського на поміщика Ранівецького щодо незаконного зарахування до стану селян хутора Крошні. 1840 р., 83 арк.

111. спр.359. Про права єврея М.А. Ігдала на корчму в хуторі Крошня і позов на поміщика Рахмінського. 1842 р., 12 арк.

112. спр. 401. Про негідкорення селян с. Швайківка поміщику Б. Уземблою і виявлення опору військовому загону. 1844 р., 271 арк.

Ф. 10. Новоград-Волинський повітовий суд. м. Новоград-Волинський Волинської губернії 1820-1871 р.р.

Оп. 1

113. спр. 112. Про економа с. Селичева Андрія Бродницького в підозрі у вбивстві селянина того ж села Семена Мартинюка. 1812–1818 рр., 82 арк.

114. спр. 147. Про селянина містечка Баранівка Каленика Чорного, який вмер від побоїв орендаря єврея Лейби Умеровича. 1826 р., 108 арк.

115. спр. 182. Про економа Івана Ковача, який наніс побої селянці Улянї Климовїй, від яких остання померла. 1835 р., 38 арк.

116. спр. 37. Наказ Волинського губернського правління про порядок перепису однодворців. 1842 р., 47 арк.

117. спр. 44. Накази Волинського губернського правління про дотримання правил внесення міських жителів в родовідні книги. 1843 р., 55 арк.

118. спр. 237. Про скоропостижну смерть селянина с.Жабориця Івана Омельчука нібито від побоїв прикажчика Василя Татаровського. 1844 р., 179 арк.

119. спр. 281. Про поміщика с. Обарова князя Федора Четвертинського, який звинувачений у гнобленні селян на суконній фабриці. 1848 р., 128 арк

120. спр. 1049. Відомості про арештантів Новоград-Волинської тюрми за 1843 р., 35 арк.

121. спр. 479. Про відставного солдата Петра Брожка, який підбурював населення с. Стовби та інших сіл про неприйняття статутних грамот, які визначали повинності в маєтках. 1863 р., 47 арк.

Ф. 18. Волинська палата кримінального суду. м. Житомир Волинської губернії. 1834–1871 рр.

Оп. 2

122. спр. 15. По звинуваченню селянина Григорія Коломійчука в підпалі маєтку шляхтича Паславського. 1835 р., 23 арк.

123. спр. 51. По звинуваченню селянки Романової А. С. с. Улашанівки в підпалі будинку Ф. Куліковського. 1848 р., 38 арк.

124. спр. 63. По звинуваченню селянина Івана Шаха в підпалі суконної фабрики. 1851р., 46 арк.

125. спр. 84. По звинуваченню колишнього власника с. Плужне В. Вержбицького в жорстокому ставленні до селян. 1854 р., 1075 арк.

126. спр. 95. По звинуваченню колишнього Новоград-Волинського городничого Григорія Калинського в протизаконних діях. 1856 р., 474 арк.

127. спр. 98. По звинуваченню Марії Козицької в переході із православ'я в католицизм. 1856 р., 58 арк.

128. спр. 113. По звинуваченню чиновників Карла Маньковського і Франца Козловського в небажанні охрестити своїх дітей по православному обряду. 1857 р., 19 арк.

Оп. 1

129. Спр. 1161. Відомості про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії за 1854 р., 49 арк.

Ф. 146. Волинське депутатське зібрання. м. Житомир Волинської губернії. 1830–1917 рр.

Оп. 1

130. спр. 5223. Волинське депутатське зібрання князя Сангушка. 1857 р., 335 арк.

Ф. 353. Новоград-Волинське тимчасове рекрутське присутствіє 1798 р., 1808 р., 1813р., 1820 р., 1824 р., 1830 р.

Оп. 1

131. спр. 28. Відомості про осіб відданих в рекрути по Новоград-Волинському повіту в 1798 р., 165 арк.

132. спр. 212. Відомості про осіб відданих в рекрути по Новоград-Волинському повіту в 1809 р., 40 арк.

133. спр. 570. Відомості про осіб відданих в рекрути по Новоград-Волинському повіту в 1839 р., 145 арк.

Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. м. Бердичів Київської губернії. 1804–1836, 1860 рр.

Оп. 1

134. спр. 4. Про зловживання єврейських товариств по рекрутським наборам. 1844 р., 120 арк.

135. спр. 24. Про стягнення коробочного збору з міщанина Шмуля Розенштейна. 1849 р., 38 арк.

Державний архів Хмельницької області. м. Хмельницький.

Ф. 1. Кам'янецький повітовий суд. м. Кам'янець-Подільської губернії. 1786–1872 рр.

Оп. 1

136. спр. 187. Циркуляри Подільського губернського правління. 1832–1839 рр. 49 арк.

137. спр. 210. Про Янкеля Бронштейна, який був звинувачений в жорстокому ставленні до селян с. Кудринці Кам'янецького повіту. 1807 р., 36 арк.

138. спр. 532. Про поміщика Лесневича звинуваченого за неправильну віддачу в рекрути селянина Пилипа Труша. 1825 р., 38 арк.

139. спр. 533. По звинуваченню поміщиці Жидковської в нанесенні важких пошкоджень селянину Костишену І. 1826 р., 28 арк.

140. спр. 541. Про перехід із православної віри в католицьку 22 селян с. Пудлівці. 1837 р., 147 арк.

141. спр. 563. По звинуваченню ксьондза Гандзевича за агітацію про перехід селян в католицьку віру. 1838 р., 67 арк.

142. спр. 601. По звинуваченню економа Машевськог Ф. в нанесенні тяжких побоїв селянину Галезяку М. 1841 р., 60 арк.

143. спр. 588. По звинуваченню чиновника Горшина і дворянина Красовського в дуелі. 1840–1841 рр., 39 арк.

144. спр. 589. По звинуваченню селян с. Пудлівці Кам'янецького повіту в непокорі владі поміщика. 1841–1842 рр., 133 арк.

145. спр. 609. Про виступ селян казенного с. Мніховка проти поміщика графа Ф. Потоцького. 1842 р., 586 арк.

146. спр. 615. Про селян-втікачів Мельника М. і Кравчика І. в підпалі будинків в с. Врублівці. 1842 р., 247 арк.

147. спр. 276. Циркуляри Київського, Подільського і Волинського військового генерал-губернатора за 1846–1847 рр., 33 арк.

Ф. 2 Проскурівський повітовий суд м. Проскурів Подільської губернії. 1800–1872 рр.

Оп. 1

148. спр. 68. По звинуваченню селянки Маріани Зайчихи в інтимних зв'язках із солдатами. 1804–1808 рр., 12 арк.

149. спр. 292. Про доповідь Проскурівського земського начальника про видачу із Іванковецького запасного магазину управляючим Васильєвим хліба проскурівським євреям і про виникнення при цьому заворушень селян с. Іванківці та с. Олешин і закування деяких із них у залізні окови. 1836 р., 134 арк.

150. спр. 305. Про селянина м. Ярмолинці Антона Яворського засудженого за вбивство єврея Меєєра Лейби. 1838 р., 57 арк.

151. спр. 337. Про напад невідомих селян на посессора с. Липибоки Буцкевича при проїзді ним вночі с. Хоптинці. 1840 р. 40 арк.

152. спр. 355. Про проскурівських купців 2-ї гільдії Бланка і Розенберга в маєтку Гречани і про їхню торгівлю алкогольними напоями. 1841 р., 240 арк.

153. спр. 340. Про непристойні висловлювання проти уряду, які висловив прикажчик поміщиці Заїшиної Райський в с. Бубнівка. 1841 р., 41 арк.

154. спр. 356. Про колишнього управителя маєтку Гречани дворянина Івана Павловського за фальшивий донос на поміщика Островського. 1843 р., 72 арк.

155. спр. 379. По використанню селян до роботи у святкові дні поміщиком Ф.Чайковським в с. Калинівка. 1843 р., 60 арк.

156. спр. 342. По звинуваченню митного засідателя Григоровича м. Тарноруди в побитті селянина Брякузки. 1844 р., 59 арк.

157. спр. 398. По звинуваченню селянина Андрія Безуб'яка. 1844–1848 р., 183 арк.

158. спр. 421. Про померлого селянина Івана Павлова с. Іванківці, який загинув нібито від побоїв, нанесених прикажчиком Леоном Вітковським. 1848 р. 39 арк.

159. спр. 85. Циркуляри Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора за 1850 р., 130 арк.

160. спр. 665. Про знайдену зброю, свинець та книгу “Історія Польщі” на французькій мові у селянина с. Калинівки І. Фомкова. 1863–1865 рр., 62 арк. 85, 88.

Оп. 2

161. спр. 12-а. По скарзі селянина с. Ходьківці Проскурівського повіту Левкова на поміщика в нанесенні побоїв. 1852 – 1854 рр., 81 арк.

162. спр. 485. Про економічного прикажчика с. Черепова Петра Абрамова в незаготовленні і недоставленні підвод для воєнних потреб Сибірського полку. 1834 р., 1854–1855 рр., 52 арк.

163. спр. 516. По звинуваченню жителів м. Чорний Острів в нападі на збірний рекрутський пункт. 1853 р., 645 арк.

164. спр. 14. По звинуваченню Саварина Зельмана, Сруля Борсука в перевезення контрабандних товарів. 1864 р., 264 арк.

Ф. 4. Летичівський повітовий суд. м. Летичів Подільської губернії. 1796–1872 рр.

Оп. 1

165. спр. 193. Циркуляри Київського, Подільського і Волинського військового генерал-губернатора за 1843–1844 рр., 1845р. 59 арк.

Ф. 28. Летичівський міський магістрат. м. Летичів Подільської губернії. 1796–1862 рр.

Оп. 1

166. спр. 54. По звинуваченню Ротхмана Мойші в незаконному винокурінні і висловлюванню образ адміністратору митниці. 1830 р., 95 арк.

167. спр. 55. По скарзі жителя м. Зіньків Герця Шлякмана в Зіньковецький кагал за неправильний збір податку. 1830 р., 170 арк.

168. спр. 115. По позову жителя с. Рудка Юхима Мойші до Лейби Барського за невиконання контракту по утриманню щедрових вітряків. 1843 р., 65 арк.

169. спр. 117. По позову Рачковського, Томашевського та інших до Абрама Зальцмана про боргові гроші в м. Летичеві. 1844р., 35 арк.

170. спр. 118. По звинуваченню Абрама Перліна і Мордка Кройзмана в нанесенні побоїв дворянину Чернолуському, від яких він помер. 1844 р., 22 арк.

Ф. 29. Проскурівський міський магістрат. м. Проскурів Подільської губернії. 1797–1861 рр.

Оп. 1

171. спр. 12. Укази, приписи, доповіді Урядового Сенату. 1803 р., 373 арк.

172. спр. 13. Укази, приписи, доповіді Урядового Сенату. 1803 р., 200 арк.

173. спр. 13. По звинуваченню священника Загурського в протизаконних діях. 1803 р., 200 арк.

174. спр. 31. Маніфести Олександра I, укази Урядового Сенату у Подільській губернії, повідомлення про перемогу над французькими військами, переселення в Сибір та інше. 1812–1813 рр., 405 арк.

175. спр. 121. Укази імператора Миколи I, Подільського губернського правління про встановлення в м. Ольгопіль 2-х річних ярмарків, звільнення від мита вивозного хліба в Пруссію, надання пільг для ввозу солі в Росію та інше. 1837 р., 54 арк.

176. спр. 127. По звинуваченню жителів м. Миколаєва Давида Соскіна, Лейби Зельмана та інших, які ухиляються від рекрутської повинності. 1838 р., 51 арк.

177. спр. 134. По звинуваченню жителя м. Ярмолинці Зискаля Фурмана в сприянні сину здійснити втечу з рекрутського збірного пункту. 1840 р., 28 арк.

178. спр.135. По звинуваченню жительки м. Миколаєва Шльоми Двойри в приховуванні воєнного дезертира Сидорова Никифора. 1840 р., 28 арк.

179. спр. 139. По звинуваченню жителів м. Сатанова Янкеля Галштейна та Юся Ройзала в самовільному лікуванні людей. 1840 р., 6 арк

180. спр. 148. Про втечу воєнного дезертира Осипа Саргієвського з-під варти. 1841 р., 21 арк.

181. спр. 202. Про єврея м. Проскурова Лейзера Меджибозького, який ухилявся від рекрутської повинності. 1842 – 1844 р., 117 арк.

182. спр. 65. По звинуваченню міщанина м. Сатанова Лейзера Клідмана в переході кордону, в перевозі контрабандних товарів і в погрозах спалити м. Сатанів. 1844 р., 705 арк.

183. спр. 116. По виключенню з російського підданства 365 євреїв м. Сатанова, які втекли за кордон, перелік списків євреїв. 1844 р., 314 арк.

Ф. 34 Подільське губернське церковно-будівельне присутствіє. 1849-1894 рр.

Оп. 1

184. спр.1179. Справа про приєднання з лютеранського, римсько-католицького віросповідання до православного віросповідання мешканців Могилівського повіту. 1837 р., 25 арк.

185. спр.1413. Рапорти священників і підписки різних осіб щодо приєднання до православного віросповідання з лютеранського, 1855р., 10 арк.

Ф. 48. Проскурівський повітовий стряпчий. м. Проскурів Подільської губернії 1814–1856 рр.

Оп. 1

186. спр. 4. Відомості про утримуваних в прокурівській міській тюрмі за 1846 р., 35 арк.

187. спр. 3. Переписка з генерал-губернатором, губернським прокурором про заворушення в Кракові, Галичині і в Царстві Польському, про жорстокі побої нагайкою селян поміщиком Гаєвським в с. Липівка за 1850 р., 61 арк.

Ф. 64. Подільська духовна семінарія. м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. 1817–1920 рр.

Оп. 1

188. спр. 1. Настанови правління Санкт-Петербурзької духовної академії по Київському округу про складання навчальних планів на 1817 рік, постачання підручниками, розклад навчальних занять, списки вчителів повітових і приходських шкіл. 1817 р., 55 арк.

Ф. 115. Подільська губернська креслярня. м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. 1798–1878 рр.

Оп. 1

189. спр. 8. Опис м. Літина і сіл Літинського повіту. 1795–1801 рр., 227 арк.

190. спр. 1931. По губернській вказівці стосовно розмежування церковних земель с. Калинівки Прокурівського повіту. 1857–1873 рр. 25 арк.

Ф. 120. Подільський головний суд. Департамент кримінальний. м. Кам'янець Подільської губернії 1796–1831 рр.

Оп. 1

191. спр. 866. Ушицький повітовий суд про селянина містечка Сокоlecь Івана Ковальчука. 1813 р., 66 арк..

192. спр. 918. Про шляхтича Рогульського, який виголошував у церкві с. Сягрів під час богослужіння промову, спрямовану проти царя. 1815 р., 45 арк.

193. спр. 1058. Про розшук втікача-рекрута Івана Буряченка і по звинуваченню групи селян, які переховували його. 1816 р., 161 арк.

194. спр. 1234. Про Грицькова, який відрубав собі палець з метою уникнення рекрутської повинності. 1821 р., 43 арк.

195. спр. 1233. Про селянина Івана Колеснічука, який відрубав собі палець з метою уникнення рекрутського набору. 1822 р., 51 арк.

196. спр. 1295. По звинуваченню селян Матвія Хомчикова і Прокопія Настенка у вбивстві осавула Якова Перебийноса. 1823 р., 45 арк.

197. спр. 1389. По звинуваченню брацлавського городничого Аксьонова в посадових злочинах. 1826–1827 рр., 90 арк.

Оп. 2

198. спр. 8. По звинуваченню Якова Нікуліна у втечі від поміщика. 1801–1802 рр., 20 арк.

199. спр. 12. Про донос шляхтича Плохоцького на гайсинського городничого Савинова. 1801 р., 9 арк.

200. спр. 14. По звинуваченню селянина Григорія Димкова в підпалі маєтку поміщика Ручинського 1802 р., 30 арк.

201. спр. 35. Про невідкорення селян с. Гірчична поміщика Скальському. 1806 р., 125 арк.

202. спр. 36. По звинуваченню Теодосія Вербицького, Стаса Грицькова та інших в переході селян через кордон. 1806 р., 38 арк.

203. спр. 39. По звинуваченню Йоганна Пульке в підпалі маєтку поміщиці Третецької. 1806 р., 50 арк.

204. спр. 47. По звинуваченню Матвія Левківського в богохульстві. 1806 р., 61 арк.

205. спр. 84. По звинуваченню шляхтича Вельяміна в побитті селянина І. Бублика. 1808 р., 35 арк.

206. спр. 91. По звинуваченню міщанина Файбиша Янкелевича Гофмана в невідкоренні поліцейській владі. 1810–1811 рр., 30 арк.

207. спр. 92. По звинуваченню селян Григорія Вакарюка і Григорія Шкоропата у вбивстві шляхтича Чайковського. 1812 р., 152 арк.

208. спр. 100. По звинуваченню економа Тіта Хмелевського в побитті селянина Якова Грановського. 1813 р., 16 арк.

209. спр. 106. По звинуваченню відставного капітана Голтея в інтимному зв'язку із французенкою Єлизаветою Дінат. 1814 р., 290 арк.

210. спр. 114. Справа по звинуваченню Давида Дадечука про зумисні тілесні пошкодження. 1815 р., 7 арк.

211. спр. 119. По звинуваченню селянина Івана Гуньки в інтимному зв'язку з дружиною його сина. 1816–1817 рр., 41 арк.

212. спр. 122. По звинуваченню поміщика Мархоцького в утисках священника Скотинського. 1817 р., 34 арк.

213. спр. 128. По звинуваченню селян Трохима Яцкова, Осипа Іванова та інших в підпалі винокурні. 1821 р., 88 арк.

Оп. 4

214. спр. 152. Про повстання селян Подільської губернії під керівництвом Устима Кармелюка. 1823 р., 124 арк.

Ф. 133. Проскурівський земський суд. м. Проскурів Подільської губернії. 1811–1856 рр.

Оп. 1

215. спр. 10. По звинуваченню жителів містечок Миколаїва, Шаргорода, с. П'ятихатки Геннера Й., Штернберга Д. та інших в конокрадстві, крадіжці речей із Дунаєвецької суконної фабрики. 1855–1862 рр., 1000 арк.

216. спр. 997. Журнал засідання за 1829 р., 112 арк.

Ф. 196. Подільська палата цивільного суду. м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії 1796–1871 рр.

Оп. 1

217. спр. 1. Про накладання заборони на маєтки поміщиків, які брали участь у Польському повстанні 1830–1831 рр. 1831 р., 40 арк.

218. спр. 509. Про насильницьку приписку в кріпосницький стан поміщиком Матвієм Доброжанським шляхтича Єремію Пригоряна. 1832–1840 рр., 35 арк.

219. спр. 521. Про здійснення купівлі-продажу помістя в м. Кам'янці-Подільському Мироном Клодіцьким брацлавлавському купцю Срулю Гольденбергу. 1831 р., 48 арк.

Ф. 197. Подільська палата кримінального суду. Стіл протокольний. 1831–1872 рр.

Оп. 1

220. спр. 20. Укази Урядового Сенату за 1840 р., 470 арк.

Оп. 3

221. спр. 22. Укази Урядового Сенату за 1840 р., 470 арк.

Оп. 1

222. спр. 22. Укази Урядового Сенату за 1841 р., 786 арк.

223. спр. 23. Укази Урядового Сенату за 1842 р., 703 арк.

224. спр. 27. Укази Урядового Сенату за 1846 р., 883 арк.

225. спр. 34. Укази Урядового Сенату за 1847 р., 665 арк.

226. спр. 37. Укази Урядового Сенату за 1848 р., 655 арк.

Оп. 3

227. спр. 4. По звинуваченню кам'янецького міського голови Лукашевича і гласних Антосевича, Вінчурського та інших в завищеній оцінці будинку купця Гольденберга. 1848–1853 рр., 316 арк.

228. спр. 2. По звинуваченню міщанина Хазіна в ухилянні від рекрутської повинності. 1846–1848 рр., 82 арк.

Ф. 226. Подільська казенна палата. 1795–1919 рр.

Оп. 78

229. спр. 2789. Матеріали про люстрацію 1798 р. у Подільській губернії. 1798 р. 62 арк.

Оп. 79

230. спр. 7140. Доходи і витрати Подільської губернії в 1801 р.

231. спр. 7141. Доходи і витрати Подільської губернії в 1802 р.

232. спр. 7161. Штат правління Подільської губернії в 1803 р.

233. спр. 7162. Доходи і витрати Подільської губернії в 1803 р.

Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора. 1796–1917 рр.

Оп. 1

234. спр. 11. Приписи і розпорядження Подільського військового губернатора за 1801 р. Заходи властей зі збору податків..., 1801 р., Т. 1, 618 арк.

235. спр. 44. Відношення Подільського військового губернатора Подільському цивільному губернатору, Кам'янець-Подільському поліцмейстеру Ємельянову і губернському стряпчому Редькіну, 1816–1818 рр., Т. 4, 856 арк.

236. спр. 45. Циркуляри і приписи Міністерства поліцій, фінансів, внутрішніх справ. Відношення Подільського військового губернатора Бахметева Подільському цивільному губернатору з додатком прохання казенних поселян староства Вінницького. Розпис про караули і пости в губернському м. Кам'янці-Подільському від внутрішньої сторожі, 1816–1819 рр., Т. 2, 598 арк.

Ф. 230. Подільське дворянське депутатське зібрання. 1801–1914 рр.

Оп. 1

237. спр. 1. Іменний список дворян 1 і 2 розрядів, які виявилися в одному і тому визначенні. Складений дворянськими депутатськими зборами на виконання його імператорської величності. Даного Урядовому сенату в 4 день січня цього 1840 р., 1801–1840 рр., 116 арк.

Ф. 294. Кам'янець-Подільський поліцмейстер. м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. 1842–1914 рр.

Оп. 1

238. спр. 1 Про перехід жителів м. Кам'янця із уніатського віросповідання в католицизм. 1842–1850 рр., 187 арк.

**Ф. 303. Заславський повітовий суд. м. Заслав Волинської губернії.
1806–1872 рр.**

Оп. 1

239. спр. 47. Про втечу із Заславської тюрми арештантів. 1825 р., 52 арк.

240. спр. 147. Циркуляри Волинського губернського правління. 1845 р., 124 арк.

241. спр. 257. По звинуваченню Рабіновича І., Хаймовича Я., Мошковича Я. у крадіжках. 1851р., 166 арк.

Ф. 315. Подільська духовна консисторія. Секретна частина 1-го столу. 1795–1920 рр.

Оп. 1

242. спр. 1091. Про насильницьке заганяння в річку 100 жінок с. Глибочок Гайсинського повіту економом поміщика Ярошинського. 1798 р., 28 арк.

243. спр. 1110. Про вимоги розписки ксьондзів Проскурівського повіту про виховання дітей за католицькими обрядами від осіб православного віросповідання, які вступали в шлюб з католиками. 1800–1805 рр., 29 арк.

244. спр. 1109. Про перехід жителя с. Кочубеєва Кам'янецького повіту Бистрицького М. і його дружини із православного віросповідання в католицизм. 1802 р., 24 арк.

245. спр. 1144. Про приєднання до православного віросповідання єврея Шимона Грондюка, який знаходиться під арештом за крадіжку. 1822 р., 34 арк.

246. спр. 1206. Про перехід жителів с. Черепівка Проскурівського повіту Лозінських – Йосипа і Стефана із православного віросповідання в католицизм. 1840 р., 28 арк.

247. спр. 1212. Про перехід жителя с. Климашівка Проскурівського повіту Гаєвського Андрія із православного віросповідання в римо-католицьке. 1841 р., 30 арк.

Ф. 593. Ушицький нижній земський суд 1808–1849 рр.

Оп. 1

248. спр. 4. Про виклик полку солдатів для придушення виступів селян с. Мукарова Ушицького повіту. 1824 р., 45 арк.

Ф. 648. Управління Подільського губернського військового начальника 1837–1894 рр.

Оп. 1

249. спр. 1. Про відпуск капітану Граве грошей 32 890 крб. 85 коп. асигнаціями на затрати по воєнному поселенню. 1837 р., 10 арк.

Ф. 676. Подільський губернський комітет з переселення євреїв. м. Кам'янець Подільської губернії 1852–1861 рр.

Оп. 1

250. спр. 14. По скарзі землевласника Балтського повіту Нейзпера А. на Тульчинське єврейське товариство за незаконну віддачу його сина в рекрути. 1852–1860 рр., 107 арк.

251. спр. 44. На прохання жителя м.Фельштина Гершана Араповича Лейсаха в переводі його в землероби. 1854 р., 35 арк.

252. спр. 48. Іменний список євреїв, які поселились на казенних землях для заняття землеробством. 1855–1857 рр., 432 арк.

Ф. 834. Архівні зібрання документів військових підрозділів, дислокованих на території Подільської губернії в XIX – XX ст. м. Кам'янець Подільської губернії.

Оп. 1

253. спр. 3. Журнал реєстрації вхідних та вихідних документів 10-ї піхотної дивізії. 1841 р., 406 арк.

Ф. 837. Архівне зібрання документів військових підрозділів, дислокованих на території Подільської губернії в XIX – XX ст. 1835–1918 рр.

Оп. 1

254. спр. 1. Журнал реєстрації вхідних документів чергового по штабу 10-ї піхотної дивізії. 1835 р., 135 арк.

255. спр. 6. Статейні списки та відомості військовослужбовців, звинувачених комісією військового суду 10-ї піхотної дивізії. 1847 р., 1242 арк.

Опубліковані документи і матеріали

256. 1772. Мая 28. Именной, данный генерал-майорам Каховскому и Кречетникову, с приложением наказа, по коему они должны поступать при исправлении должностей губернаторов в присоединённых от Польши губерниях // *Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗРИ-1). Т. 19. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 13808. С. 507-511.*

257. 1793. Мая 6. Именной, данный Военной коллегии. – О преобразовании польских войск, вступивших в российское подданство, и о переименовании бригад по прилагаемому у сего расписанию // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17122. С. 248.*

258. 1794. Апреля 19. Именной, данный правящему должности генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О праве владения коронными имениями по привилегиям всем тем, кто в верность подданства присягу учинил // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17198. С. 508-509.*

259. 1794. Апреля 22. Именной, данный правящему должности генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – Об устранении всяких препятствий к обращению Униатов к Православной Греческой Церкви // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17199. С. 509-511.*

260. 1795. Апреля 12. Именной, данный правящему должности генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику

Тутолмину. – Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17316. С. 661.*

261. 1795. Мая 1. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О принятии присяги от жителей вновь присоединённых к России от Польши, при последнем ее распределении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17323. С. 691-692.*

262. 1795. Мая 16. Манифест правящего должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручика Тутолмина. – О присяге жителей сих губерний на верность подданства // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17332. С. 697-699.*

263. 1796. Июня 5. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору князю Зубову. – О переселении в сии губернии на казённые земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши губерний // *ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17469. С. 897-900.*

264. 1796. Ноября 30. Именной указ – О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17594. С. 213.*

265. 1796. Декабря 12. Именной указ – Об определении в военную службу поляков, добровольно возвращающихся на свои жилища и

проясищиеся в оную // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17625. С. 225.*

266. 1797. Генваря 29. Именной указ – О должном послушании крестьян своим помещикам во всех повинностях и о обязанности в отношении сего губернских начальств и приходских священников // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17769. С. 303-306.*

267. 1797. Указ императора, данный Государственному казначею “Об отдаче поезуитских доходов, собираемых с имений и капиталов езуитских, назначаемых на содержание училищ, школ и другие дачи, в ведение Приказа общественного призрения // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18064. С. 664-675.*

268. 1797. Августа 13. Указ Сената “О доставлении со всякой печати издаваемой книги по одному экземпляру в Библиотеку Академии” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18094. С. 684.*

269. 1797. Августа 24. Указ Сената “О доставлении Казенным палатам в департамент Уделов описания всех удельных имений; об отчислении собираемых с сих имений доходов; о неупотреблении оных, до открытия Удельных Экспедиций, ни на какие расходы; и о присылке ежемесячно по приложенной при сем форме ведомостей, сколько оных доходов поступило // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18111. С. 694-700.*

270. 1797. Сентября 16. Именной указ данный генералу от инфантерии Беклешову “О невысылке евреев из Каменец-Подольского” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18132. С. 725-727.*

271. 1797. Сентября 19. Высочайше утвержденный доклад Сената “Об оставлении в Минской, Волынской и Подольской губерниях сроков для апелляции и подписания неудовольствий на решение дел тех самых, кои существовали до присоединения сего края, и о суждении тамошних чиновников в преступлении должностей по Литовскому статуту” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18147. С. 737-738.*

272. 1797. Сентября 24. Указ генерал-губернатора “О даче патентов служащим из поляков по губерниям от Польши приобретённым, как оные выдаются служащим из россиян по великороссийским губерниям” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18154. С. 742.*

273. 1797. Октября 25. Именной указ императора, данный Президенту камерц-коллегии Самойлову “О переводе таможен в губерниях Подольской и Волынской” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18219. С. 779.*

274. 1797. Ноября 16. Именной царский указ “О возмутителях, оказавшихся в присоединенных от Польши областях” // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18248. С. 800-802.*

275. 1797. Ноября 23. Именной указ императора “О причислении к общим государственным суммам, доходов вступающим с архиерейских и монастырских имений в Малороссии находящихся”, данный Государственному казначею // *ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18253. С. 806.*

276. 1798. Января 11. Утвержденный императором доклад Синода и Сената “Об обрабатывании церковных земель прихожанами” // *ПСЗРИ-1. Т.*

25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18316. С. 24-26.

277. 1798. Генваря 22. Резолюция на доклад Сената “Об освобождении киевских купцов от рекрутских складочных денег и мещан от поставки рекрутов натурою” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18336. С. 43-44.*

278. 1798. Февраля 11. Именной указ императора “Об учреждении цензуры при Радзивиловской таможене для губерний Волынской, Подольской и Минской” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18367. С. 61.*

279. 1798. Марта 4. Сенатский указ “О чинении священником римского исповедания в случае венчания браков, где одно лицо будет грекороссийского исповедания, а другое иной религии, предварительно с российскими священниками сношений” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18416. С. 120.*

280. 1798. Апреля 10. Именной указ императора “О приведении в точную известность количества казенных имений, состоящих в областях от Польши приобретённых и о произведении новой оным ревизии” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18475. С. 187188.*

281. 1798. Июня 25. Утвержденный императром доклад Сената “О записывании в Киевских присутственных местах сделок между дворянами, заключённых на городском собрании и совершения крепостей и всяких актов в губерниях Минской, Волынской и Подольской” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18563. С. 283-284.*

282. 1798. Сентября 4. Именной указ императора “О даче паспортов на выезд за границу таким только подданным, жительствовавшим на землях от бывшей Республики Польской приобретённых, кои имеют недвижимое имение в австрийских или прусских владениях”, данный военному генерал-губернатору Каменец-Подольскому Гудовичу // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18652. С. 564-565.*

283. 1798. Генваря 12. Указ Сената “О непривлечении в римокатолическую веру исповедующих другие христинские законы” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18818. С. 526.*

284. 1799. Февраля 7. Указ Сената “О порядке производства дел в присутственных местах Киевской губернии” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18850. С. 552-553.*

285. 1799. Марта 28. Сенатский указ “О прибавке в нижние земские суды заседателей и о сборе на содержание их суммы с дворянских имений” // *ПСЗРИ-1. Т. 25. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18908. С. 594-597.*

286. 1800. Января 8. Именной императорский указ “О взносе полицейских исследований о выявленных держателях дезертиров с мнениями прямо в губернское правление” // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19241. С. 1-15.*

287. 1800. Июля 31. Синодский указ, в следствие именного “Об учреждении церквей в некоторых городах на денежном окладе; об иссигновании жителям оных церквей и о перемене названий епархий для единообразия по званию тех губерний, в которых кафедры их состоят” // *ПСЗРИ-1. – Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19070. С. 750-751.*

288. 1800. Октября 14. Именной императорский указ “О дворянских выборах в уездные места и губернские предводители; о распространении права указом 1797 г., предоставленным Литовской губернии определять исправников и выбирать заседателей, на Минскую, Волынскую, Подольскую, Киевскую и Белорусскую губернии”, данный Сенату // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19154. С. 812.*

289. 1800. Октября 16. Высочайше утвержденный доклад Синода “О приведении епархиальных границ сообразно границам губерний и об учреждении новых епархий” // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19156. С. 814-819.*

290. 1800. Декабря 1. Высочайше утвержденные пункты, служащие в наставление и руководство сенаторам, избранным для объезда и осмотра губерний // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19212. С. 906-909.*

291. 1800. Июля 9. Указ Сенатский “О подтверждении всем священно-и церковнослужителям, чтобы они не вмешивались в беспорядки крестьян” // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19579. С. 226.*

292. 1800. Сентября 21. Указ “О предоставлении сведений о преступниках в Сенат из губерний в каждой трети года согласно специальной формы” // *ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19564. С. 313-314.*

293. 1802. Мая 9. Именной, данный Новороссийскому военному губернатору “О правилах приема и водворения заграничных переселенцев” // *ПСЗРИ-1. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 27. № 20259. С. 136-137.*

294. 1803. Сентября 24. Указ из Военной коллегии “О наказании находящихся в крепостной работе ссылочных невольников за кратковременные побеги // *ПСЗРИ-1. Т. 27. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 20949. С. 904-905.*

295. 1807. Октября 19. Именной указ, данный Военному губернатору Каменца-Подольского Эссену “О перемещении евреев в Волынской и Подольской губерниях” // *ПСЗРИ-1. – Т. 29. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 22651. С. 1303-1306.*

296. Указ об учреждении казацкого войска из украинских поселян, проживающих в губернии Киевской и частично Каменец-Подольской // *ПСЗРИ-1. Т. 32. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. С. 1107.*

297. 1827. Августа 26. Именной указ, данный Сенату “О привлечении евреев к выполнению натуральной рекрутской повинности, отмене денежного сбора, который ее заменял” // *ПССЗРИ-2. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1832. Т. 2. № 1329. С. 727.*

298. 1827. Августа 26. Устав рекрутской повинности и военной службы // *ПСЗРИ-2. – Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1832. Т. 2. № 1330. С. 727-741.*

299. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 4. – Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России (1442–1760 гг.) / сост. В. Б. Антонович. Киев : Тип. Е. Федорова, 1867. 505 с.

300. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Вып. 1: Акты о заселении Юго-

Западной России / [сост. В. Б. Антонович]. Киев : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 747 с.

301. Архив Юго-Западной России, выданный Комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5. Т. 2 (вып. 1-й). Перепись еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. / [сост. В. Б. Антонович] . Киев : Тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1890. 384 с.

302. Архив Юго-Западной России, выданный Комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5. Т. 2 (вып. 2-й). Перепись еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. / [сост. В. Б. Антонович]. Киев : Тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1890. 1045 с.

303. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / [сост. А. Забелин]. Киев : Тип. Штаба Киевского Военного округа, 1887. 425 с.

304. Военно-статистический сборник. Вып. IV: Россия. Санкт-Петербург : Военная тип., 1871. XXX, [2], 922, 235 с.

305. Декларація прав національностей України // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 53. С. 799.

306. Закон України. Про національні меншини в Україні // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 36. С. 529.

307. Конвенция о коренных народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах № 169. Принята 27 июня 1989 года Генеральной конференцией Международной организации труда на ее двадцать шестой сессии // URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_188.

308. Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг.: Сборник документов / [под ред. А. В. Предтеченского; сост.: З. И. Кудрявцева, З. В. Кушкова, Н. Ф. Сорокина]. Москва : Соцэкгиз. 1961. 984 с.

309. Крестьянское движение в России в 1850–1856 гг.: Сборник документов / [под ред. С. Б. Окуня; сост.: Э. С. Паина и Н. Ф. Сорокина]. Москва : Соцэкгиз. 1962. 828 с.

310. О Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 г.: Распоряжение Правительства Российской Федерации от 29 мая 2015 г. № 996-р // *Российская газета*. 2015. 8 июня // URL: <http://www.rg.ru/2015/06/08/vospitanie-dok.html> (дата звернення: 16.08.17).

311. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск: Редакция Подольских губернских ведомостей, 1859. 184 с.

312. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [под ред. и с предисл. Н. А. Тройницкого]. Санкт-Петербург: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 8: Волынская губерния, 1904. [6], XX, 282 с. // URL: http://www.prlib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=18.05.2011&DocUNC_ID=5375Token=E0LV7b8yCTA5FWBFZPXNjg==&lang=ru-RU.

313. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи / [сост. В. О. Леванда]. Санкт-Петербург: Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.

314. Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки, с приложением биографии автора. Новгород: Тип. Новгородского губ. правления, 1868. 180 с.

315. Арсеньев К. И. Статистические очерки России. Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии наук, 1848. [10], 503 с.

316. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1891. 264 с.

317. Братчиков А. Материалы для исследований Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: Тип. , 1869. Вып. 2. 500 с.

318. Вовк Х. Студії з антропології України / [передне сл., комент., антрополог. терміни С. П. Сегеди]. Київ: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2010. 218 с.: іл.; бібліограф.: С. 174–211.

319. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края с высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Тип. Общ-ва “Общественная польза”, 1888. 288, 140 с.

320. Де ля Флиз Пьер. Этнографические описания крестьян Киевской губернии. Киев [Б.и.], 1854. 154 с.; цв. ил.

321. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном экономическом и бытовом значении / [под общ. ред. П. П. Семенова]. Москва: Изд-во тов. Вольф. Т. 5: Малороссия. Подолия и Волинь. Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Киевская губернии. Санкт-Петербург, 1897. 332 с.

322. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Ч. I. Исторические сведения / [сост. А. Ворониным]. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1869. 140 с.

323. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1874. Т. 1: Песни века дружинного и княжеского; Песни века козацкого. 4, XXIV, 336 с.

424. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1875. Т. 2: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. [2], XI, 166 с.

325. Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. Почаев, 1912. 131 с.

326. Материалы для истории цехов в Подолии // *Труды Подольского церковного историческо-археологического общества. Каменец-Подольский, 1904. Вып. X. С. 417-494.*

327. Народні пісні в записах Степана Руданського. Київ: Музична Україна. 1972. 291 с.

328. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох част. / [уряд.: І. О. Кресіна (керівник),

О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки]. Київ : Вищ. шк., 1997. Ч. 1. 583 с.

329. Останній гайдамака: Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармелюка / [записи В. П. Вовкодава; упоряд., заст. ред і передм. Р. Л. Подолинного]. Вінниця : Континент-Прим, 2001. 160 с.

330. Приходы и церкви Подольской епархии / [под ред. священника Евфимия Сецинского]. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.

331. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века / [под общ. ред. О. И. Чистякова]. Москва : Юридическая литература. 1988. 432 с.

332. Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. док. і матер. Київ : Наук. думка, 1985. 504 с.

333. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / [собрал Л. Похилевич]. Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2009. XXII + 642 с.: 8 іл.

334. Статистическое описание Киевской губернии, изданое Тайным Советником Сенатором Иваном Фундуклеем. В 3 т. В 4 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 549 с.

335. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский: Подольское губернское правление, 1865. 70 с.

336. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX ст. із 180 малюнками. Київ: Друкарня УАН, 1924. 433 с.

337. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел [Собр. д. чл. П. П. Чубинским]. Т. 7. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: 1872.

338. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим

обществом. Юго-Западный отдел [Собр. д. чл. П. П. Чубинским]. Т. 7. Вып. 2-й. Санкт-Петербург: 1877. 609+12 с.; іл.

Мемуари та епістолярні матеріали

339. Антонович В. Біографічні записки (уривки) // *Київ. старовина*. 1993. № 4. С. 101.

340. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию А. Афанасьева-Чужбинского. Ч. I. Санкт-Петербург : Тип. Морского министерства, 1861. 456 с.

341. Афанасьев-Чужбинский О. С. Нариси Дніпра. Львів: Апріорі, 2016. 544 с.

342. Афанасьев-Чужбинский О. С. Нариси Дністра. Львів: Апріорі, 2016. 524 с.

343. Варваринский М. Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века // *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. № 6. С. 161-169.

344. Варваринский М. Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века // *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. № 7. С. 187-195.

345. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва : Изд-во императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1870. 208 с.

346. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / [пер. с фр. А. Дмитриевой; пер. и вступ ст. А. Кизеватора]. Москва : Кн-во К. Ф. Некрасова, 1912. Т. I. 366 с.

347. Мемуары князя Л. Сапеги / [Предисл. Ст. Тарнавского; вст. ст. и примеч. Бр. Павловского; пер. с польского Л. Я. Круковской]. Петроград : Кн-во "Прометей" Н. Н. Михайлова, 1915. 316 с.

348. Орановський А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (Из посмертных записок генерала Орановского) / [передм. і упор. В. Г. Візнюк, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький]. Хмельницький, 2009. 2-ге вид. 19 с.

349. Познанский Б. Воспоминания из недалекого прошлого // *Киев. старина*. 1885. № 2. С. 241-267.

350. Постолювский И. Воспоминания ученика гимназии (1815–1830 годы) // *Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вид. 2 / [упоряд. вст. ст. В. Колесник]*. Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2010. С. 53-72.

351. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям детства) // *Киев. старина*. 1882. Т. 3. Сентябрь. С. 457-485.

352. Чалый М. Воспоминания учителя гимназии (1844–1845 годы). // *Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вид. 2 / [упоряд. вст. ст. В. Колесник]*. Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2010. С. 73-105.

Періодичні видання

353. Венгрженовский С. Рабочие волеы в Брацлавщине и их номенклатура // *Киевская старина*. 1898. № 7-8. С. 36-49.

354. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-западного края // *Вестник Европы*. 1875. Т. 4. Кн. 7. С. 133-179.

355. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // *Вестник Европы*. 1875. Т. 4. Кн. 7. С. 133-179.

356. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии м. Судилков // *Волынские епархиальные ведомости*. 1892. № 29. С. 781-786.

357. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии м. Городище // *Волынские епархиальные ведомости*. 1892. № 33. С. 868.

358. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. м. Кузьмин // *Волынские епархиальные ведомости*. 1895. № 18. С. 621- 622.

359. Каменецкая православная Св-Николаевская церковь как древнейшая христианская святыня в Каменце // *Подольские епархиальные ведомости*. 1898. № 18. С. 464-473.

360. Картина из времён крепостного права (рисунок и статья // *Киев. старина*. 1899. № 4. С. 152-154.

361. К истории унии в Подолии // *Подольские епархиальные ведомости*. 1889. № 20. С. 433-445.

362. К истории унии в Подолии // *Подольские епархиальные ведомости*. 1889. № 22. С. 488-500.

363. Кое-что о былой жизни нашего духовенства // *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 19. С. 681-698.

364. Костомаров Н. И. Две русские народности // *Основа*. 1861. № 3. С. 33-60.

365. Костомаров Н. Две русскія народности // *Основа*. Санкт-Петербург, 1861. № 3. С. 33-80 // URL: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kostomarov-mikola/1656-mikola-kostomarov-dvi-ruski-narodnosti?start=13>.

366. Костомаров Н. Мысли южноруса // *Основа*. 1862. № 5. С. 1-14.

367. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург : Тип. Ф. С. Сущинского, 1870. (2) 870, IV с.

368. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в “Revue Contemporaine” // *Основа*. 1861. Октябрь. Ч. 10. С. 100-112.

369. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Москва : Тов-во “Общественная польза”, 1877. Т. 3. 374 с.

370. Куліш П. Отпаденіє Малороссіи отъ Польши // *Чтенія въ Императорскомъ Обществе Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете*. Москва, 1889. Т. III. 415 с.

371. Кулиш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра. В XVII столетии // *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1862–1863. Июль. С. 30-49; Август. С. 4-74; Сентябрь. С. 136-157;

Октябрь. С. 190-202; Ноябрь. С. 220-239; Декабрь. С. 261-277; Январь. С. 1-21.

372. Кулиш П. Поездка в Украину // *Основа. 1862. № 4. С. 92.*

373. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // *Вестник Европы. 1874. № 3. С. 5-35.*

374. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // *Вестник Европы. 1874. № 4. С. 483-552.*

375. Кулиш П. А. Польская колонизация Юго-Западной Руси // *Вестник Европы. 1874. Т. II.*

376. Кулиш П. А. Полякам об украинцах // *Основа. 1862. Лютый. № 80-83. С. 67-86.*

377. Кулиш П. Полякам об украинцах (Ответ на безымянное письмо) // *Основа. 1862. Февраль. Ч. 8. С. 67-86.*

378. Левченко М. М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // *Основа. 1861. № 1. С. 263-264.*

379. Мацевич Л. Поляки и русины // *Киевская старина. 1882. № 2. С. 301-311.*

380. Объявление о смерти солдат // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 11. 14 марта.*

381. О лицах, непризнанных в дворянском звании // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 14. 4 апреля.*

382. Об отыскании скрывшихся от рекрутской повинности // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 22. 30 мая.*

383. О лицах, непризнанных в дворянском звании // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 41. 10 октября.*

384. Об отыскании разных лиц // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 47. 21 ноября.*

385. Объявление о смерти солдат // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 48. 28 ноября.*
386. Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии // *ПЕВ. Часть неофициальная. 1863. № 5. С. 181-187.*
387. Посещение города Каменца государями-императорами. Историческая справка // *Православная Подолия. 1915. № 6. С. 762-768.*
388. Рыльский Ф. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // *Основа. 1861. № 11/12. С. 90–99.*
389. Рудман О. Єврейське містечко. Освіта // *Шолом Алейхем: Газета Хмельницької обласної єврейської общини. 1995. вересень.*
390. Рудман О. Єврейське містечко. Торгівля і ремесло // *Шолом Алейхем: Газета Хмельницької обласної єврейської общини. 1995. 3 жовтня.*
391. Рудман О. Єврейське містечко. Самоврядування // *Шолом Алейхем: Газета Хмельницької обласної єврейської общини. 1995. 3 жовтня.*
392. Рудман О. Єврейське містечко. Весілля. Радість серця // *Шолом Алейхем: Газета Хмельницької обласної єврейської общини. 1996. 5 січня.*
393. Русский. Воззвание к русским из Западно-Русского края // *ПЕВ. Часть неофициальная. 1864. № 6. С. 202-212.*
394. Свидницкий А. Великдень у Подолян (По поводу Быта Подолян, – Шейковского. Вып. 1-й 1860 г. Киев) // *Основа. Южно-Русский литературно-ученый вестник. Санкт-Петербург: Тип. И. Тиблена и комп, 1861. № 10. С. 43-64.*
395. Сис Т. Євреї в русі Кармелюка: до 200-річчя з дня народження Устима Кармелюка // *Шолом Алейхем: Газета Хмельницької обласної єврейської общини. 1997. 21 березня.*
396. Синицкий Д. Религиозная сторона жизни нашего народа // *ПЕВ. 1865. № 10. С. 418-436.*
397. Торжество в память фельдмаршала и генералиссимуса, князя Александра Васильевича Суворова-Рымницкого, в м. Тульчине 24 апреля 1895 года // *ПЕВ. Часть неофициальная. 1895. № 36. С. 867-877.*

398. Феодосьєв С. Лютеранська церква на Поділлі // *Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2005. № 1-2. С. 40-41.*

Наукові видання, монографії, статті

399. Ададуrow В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // *Укр. іст. журн. 2013. № 2. С. 4-23.*

400. Ададуrow В. Теорія “вписування” української історії в європейський контекст та її методологічні засади // *URL: <http://ucu.edu.ua/library/8597/>.*

---

401. Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799): Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1870. С. 1-64.

402. Антонович В. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.) // *Архив Юго-Западной России. Ч. 4-я. Киев : Тип. Е. Федорова, 1867. Т. 1. 348 с.*

403. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432–1798 гг. (предисл.) / [под ред. В. Антоновича] // *Архив Юго-Западной России. Киев, 1870. Ч. V. Т. 1. С. 1-96.*

404. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 // *Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. Киев : Тип. И. и А. Давыденко, 1870. 64 с.*

405. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. 351 с.

406. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798). Киев. : Изд-во “Универ. типография”, 1871. 99 с.

407. Антонович В. Б. О Содержание актов об околичной шляхте // *Архив*

Юго-Западной России. К., 1867. Ч. IV. Т. 1. С. 1-64.

408. Бабійчук В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX ст. // *Наукові записки. Серія “Політологія і етнологія”*. Київ, 2000. Вип. 14. С 66-79.

409. Баженов Л. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30–40-х рр. XIX ст. // *Українське слов'янознавство*. 1972. № 6. С. 144.

410. Баженов Л. В., Орловський Л. О. З історії Меджибізької єврейської общини // *Матеріали II Наук.-краєзн. конф. “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”* / [під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.]. *Меджибіж – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. Ч. 1 С. 59-66.*

411. Баженова С. Е. Від романтизму до реалізму. Історія України в творчості представників “української школи” в польській літературі 40–90-х років XIX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2009. 400 с.

412. Баженова С. Е. На шляху реалізму. Історія України у творчості представників “української школи” в польській літературі 40–90-х років XIX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.вид відділ, 2006. 260 с.

413. Баженова С. Е. Суспільно-економічний і політичний стан польської меншини Правобережної України в період українського національного відродження (60–90-ті роки XIX ст.) // *Матер. XIII Поділ. іст.-краєзн. конф.: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / [Завальнюк О.М. (голова) та ін.]. *Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 292-301.*

414. Баранов А. В. Этнополитика Российской империи: влияние на развитие юга и востока Украины // URL: http://sbricur.com/wp-content/uploads/2016/01/5_Bararov.pdf.

415. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції: монографія. Тернопіль, 1999. 208 с.

416. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Вид-во “Астон”, 2007. 512 с.

417. Баренбойм Г. Древний Городок и его евреи // *Штетл: Литературно-публицистический сборник Вып. 6-й. Хмельницкий, 2014. С. 74-85.*

418. Бенцианов С. А. Еврейские страницы в истории Полонного // *Полонному – 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (15–17 червня 1995 р. Полонне, 1995. С. 66-70.*

419. Беренштейн О. Б., Зіневич Н. А., Зінич В. Т. та ін. Євреї в Україні // *Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / [за ред. В. І. Наулка]. Київ : Голов.спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. С. 247-273.*

420. Берковський В. Г. Сангушко Роман – Станіслав – Адам // *Енциклопедія з історії України: у 10 т. / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. Думка, 2012. Т. 9. С. 442.*

421. Блажевич Ю. І. Відродження православ'я на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Матер. XII Поділ. іст.-краєзн. конф. / [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1. С. 276-286.*

422. Блажевич Ю. І. Розвиток ремісництва та кустарної промисловості на Дунаєвеччині в XVIII – першій половині XIX ст. // *Тези доповідей республ. наук. конф.: Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля. Дунаївці: Дунаєв. районна друк., 1993. С. 47-50.*

423. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. До питання про конфесійну XVIII – XIX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17. С. 160-179.*

424. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. Конфесійно-етнічні трансформації та посилення позицій православної церкви на Поділлі (кінець XVIII – 50-і рр. XIX ст.) // *Матер. XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: “Вінниччина: минуле і сьогодення”*. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2013. С. 245-251.

425. Бовуа Даніель. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / [пер. Зої Борисюк]. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

426. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831–1883). Київ : Інтел, 1996. 415 с.

427. Богуцька А. Поляки в етнонаціональних змінах губерній Правобережної України у першій половині XIX ст. // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці : Чернівецький університет, 2014. Вип. 684–685. С. 32-36.

428. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки): Монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. 424 с.

429. Боханов А. Н. Самодержавие. Идея царской власти. Москва: Русское слово, 2002. 352 с.

430. Бояновська Е. М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. Київ : Темпора, 2013. 616 с.

431. Брицький П. П. Проскурів та проскурівський повіт у XIX ст. // *Матеріали III Науково-краєзнавчої конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”* / [редкол. Баженов Л. В. (голова) та ін.]. Хмельницький, 2011. С. 26-30.

432. Брославський В. Вплив державного регулювання на життєдіяльність польської та німецької національних меншин у XIX – на початку XX ст. на Правобережній Україні // *Наукові записки історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2004. Вип. 1. С. 191-197.*

433. Брославський В. Заходи царського уряду щодо зростання проросійського землеволодіння на Правобережній Україні у 1830–1861 рр. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 19-24.*

434. Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. // *Советская этнография. 1981. № 5. С. 15-31.*

435. Будницкий О. О сословном и национальном вопросе в императорской России // *From: AbImperio. 2001. № 3. С. 275-282.*

436. Буравський О. Польська шляхта й римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському повстанні 1830–1831 рр. // *Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 84. С. 31-35.*

437. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

438. Варварцев М. Україна: інтерпретації першої половини XIX століття // *Слово і час. 1998. № 7. С. 65-71.*

439. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (др. пол. XVIII – поч. XXI ст. Київ, 2004.

440. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800–1914 рр. – всемогутність чи слабкість? // *Україна Модерна. Львів : Ін-т історичних досліджень Львівського університету, 1998. Ч. 2–3. С. 219-224.*

441. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.

442. Верменич Я. В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Ін-т історії України, 2016. 356 с.

443. Вілсон Е. Українці: несподівана нація /[пер. з англ.]. Київ : “КІС”, 2004. 552 с.

444. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). Москва : Просвещение, 1973. 159 с.

445. Волкова И. Русская армия в русской истории. Армия, власть и общество: военный фактор в политике Российской империи. Москва: Эксмо-Яуза, 2005. 639 с.

446. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування. Вінниця: ТОВ “Вінницька міська друкарня”, 2013. 464 с., іл.

447. Галушко К. Украинские пределы: Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века: научно-популярное издание. Киев : [Б. и.], 2014. 143 с.

448. Гатагова Л. С. Межэтнические конфликты // *Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия* /отв. ред. В. В. Трепавлов. Москва : Вост. лит., 2003. С. 213-264.

449. Гаухман М. В. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с. // *Укр. іст. журн.* 2015. № 3. С. 221-228.

450. Генік М. Українсько-польське примирення в політичній думці Івана Лисяка-Рудницького // *Україна: каультурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2013. № 23. С. 572-580.

451. Геринович В. Кам’янецьчина. Ч. II: Населення і його економічна діяльність // *Записки Кам’янець-Подільського інституту народної освіти* /[за ред. проф. д-ра В. Гериновича, Ф. Кондрацького та ін.]. Т. 2. Кам’янець на Поділлю, 1927. 168 с.

452. Гоголь М. В. Страшна помста // URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1563192.html>.

453. Головка О. В. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків : СІМ, 2005. 176 с.

454. Голубенко П. На службі імперії // *Україна. Наука і культура. 1993. Вип. 36-37. С. 111-124.*
455. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто : Українське слово, 1987. 551 с.
456. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст.: монографія. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 319 с.
457. Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України: Монографія. Київ : ЕКО – ПРОДАКШН. 2009. 980 с.
458. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (ХІХ – начало ХХ века). Москва : Индига, 1999. 272 с.
459. Гриценко П. Українська мова в Росії ХІХ – початку ХХ ст.: шляхи утвердження // *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів* / [відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. ХХХІХ-LII.
460. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1913 р. Київ : Україна, 1990. 524 с.
461. Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии ХІХ в. Санкт-Петербург : Тип. Имп. акад. наук, 1906. 42 с.
462. Грушевский М. О любви к отечеству и народной гордости // *Літературно-науковий вісник. 1907. Т. 38. С. 116-118.*
463. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1907. VIII, 291 с.

464. Грушевський М. Українці // *Крисаченко В. С. Українознавство: хрестоматія-посіб.: У 2 кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 1997. С. 314-335.*
465. Гудь Б. Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі ХІХ – початку ХХ століть у дзеркалі української історіографії // *Warszawskie zeszyty ukrainoznanawcze / pod redakcją S. Kozaka. Warszawa 2006. S. 39-53.*
466. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої пол. ХХ ст. Львів : Кальварія, 2000. 192 с.
467. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2001. 478 с.
468. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з кінця 80-х років ХVІІІ до першої половини ХІХ ст.). Київ : Рад. шк., 1958. 168 с.
469. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (ХVІІ – середина ХІХ ст.) / [відп. ред.: Смолій В. А.]. Черкаси: Ант, 2011. 196 с.
470. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України. Київ : Арій, 2012. 336 с.: іл.
471. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / передм. до книжки: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхтаміж царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ, 1996. С. 7-48.
472. Дашкевич Я. “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстика. Київ : Темпора, 2011. 828 с.
473. Джаман В. О. Функции городов и их влияние на пространство / [под ред. Л. Г. Руденко]. Київ: Феникс, 2015. 292 с.
474. Джаман В. О., Костащук І. І. Національна структура населення етноконтактних зон : монографія. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2009. 288 с.

475. Джаман В., Мручковський П., Ковбас І., Гігейчук С. Урбанізація й етнічна структура населення // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. Вип. 434 : Географія. Чернівці : Рута, 2009. С. 83-97.*
476. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / [пер. з англ. П. Таращук]. Київ : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. 1080 с.
477. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. / з передм. В Янева. Мюнхен : Український вільний університет, 1969. 119 с.
478. Діак І. В. Україна – Росія: Історія і сучасність. Наук. видання. Київ : [Б. в.], 2001. 400 с.
479. Дизендорф В. Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.) // URL: <http://wolgadeutsche.ru/diesendorf/Ist-demograf.pdf>.
480. До історії міжнаціональних процесів на Україні // *Укр. іст. журн. 1990. № 6. С. 109-112.*
481. Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва : Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.; ил.
482. Долбилов М. Д. Л. Е. Горизонтов. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва : Индрик. 1999 г. 272 с. // *Вопросы истории. 2001. № 2. С. 160-163.*
483. Домаш А. М. Українсько-польські суперечності та їхній вплив на етнополітичну ситуацію Правобережної України (перша третина ХІХ ст.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / [за заг. ред. П. С. Григорчука]. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 36-43.*
484. Донік О. М. Україна у складі двох імперій (остання чверть ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Київ : Кріон, 2011. 248 с.
485. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. // *Укр. іст. журн. 2009. № 5. С. 71-96.*

486. Дорошенко Д. Історія України: В 2 т. Т. 2. (від половини XVII століття). Київ : Глобус, 1991. 349 с.

487. Доценко В. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): монографія. Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2014. 332 с.

488. Драгоманов М. П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ : Либідь, 1991. 685 с.

489. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // *Драгоманов М. Из науковой спадщини [редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.)]. Київ : Знання України, 2010. Кн. 1: Політологія. Культурологія. С. 267-324.*

490. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // *Вестник Европы: Журнал – политики – литературы. Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1875. Т. 4. Кн. 7. С. 163-179.*

491. Драгоманов М. П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева – Балле – Львів, 1877. 152 с.

492. Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины. Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 486 с.

493. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. 635 с.

494. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. II: Реализация и последствия реформы. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 617 с.

495. Друнин В. П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки. Москва – Ленинград : Госиздат, 1928. 219 с.

496. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання

капіталістичних відносин (перша половина XIX століття): конспект лекцій. Київ : [Б.в.], 1966. 112 с.

497. Дьяков В. А. Развитие культуры в ее взаимосвязи с ростом национального самосознания (середина XVIII – середина XIX в.) // *Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней* / [отв. ред. В. А. Дьяков]. Москва : Наука, 1993. С. 145-158 // URL: http://delo-i.narod.ru/olderfiles/3/131_540411_A509D_dy.pdf (22.10.2016).

498. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX век) // *Вопросы истории*. 1995. № 9. С. 130-142.

499. Дячок В. В. Устим Кармелюк та розбійництво на Поділлі (реконструкція хронології подій за архівними документами) // *Матеріали наукової конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”*. Хмельницький – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2006 / Студії Кам’янець-Подільського Центру досліджень історії Поділля. Т. 2. С. 290-312.

500. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: В 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. Д. Балабушевич, В. Д. Баран та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

501. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / [авториз. пер. с англ. В. Макарова. 2-е изд.]. Москва : Новое литературное обозрение, 2013. 448 с.: ил. // URL: *See more at: http://www.nlobooks.ru/node/3628#sthash.d8k894ce.dpuf*.

502. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / [О. Б. Беренштейн, Н. А. Зиневич, В. Т. Зінич та ін.; за ред. В. І. Наулка]. Київ : Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.

503. Етнонаціональні трансформації в Україні / [відп. ред. Б. В. Попов]. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 308 с.

504. Евреи в России. XIX век : А. И. Паперна. Из Николаевской эпохи; А. Г. Ковнер. Из записок еврея; Г. Б. Слиозберг. Дела давно минувших дней

/[вст. ст., сост., подг. текста и ком. В. Е. Кельнера]. Москва : Новое литературное обозрение, 2000. 560 с.

505. Євтух О. В. Міжетнічна взаємодія: поняття, структура, простори реалізації // *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Вип. 4: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 37-45.*

506. Ерощкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. Москва : Мысль, 1981. 352 с.

507. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.; іл.

508. Ефименко А. Я. История украинского народа /[сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Смолий; примеч. Н. И. Яковенко]. Киев : Лыбидь, 1990 512 с.: ил.

509. Желізняк В. Національна політика Російської імперії на Волині. URL: <http://www.radyvyliv.info/nacionalna-politika-rosijsko%D1%97-imperi%D1%97-na-volini.html>.

510. Жилюк С. І. Російська Православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир : Журфонд, 1996. 174 с.

511. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ : К.І.С., 2014. 688 с.

512. Задорожнюк А. Б., Рєєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.

513. Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва : Мысль, 1978. 288 с.

514. Западные окраины Российской империи /[ред.: М. Долбилов, А. Миллер]. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.

515. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. Хмельницький : ХНУ, 2011. 350 с.

516. Зваричук Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі у міжповстанський період (1833 – початок 60-х рр. ХІХ ст.) // *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2007. Т. 1. С. 286-294.
517. Зінківський Т. Національне питання в Росії. – Ч. 1 // URL : http://zinkivsky.at.ua/publ/nacionalne_pitannja_v_rosiji/1-1-0-4.
518. Зорин А. Кормя двуглавого орла. Русская литература ХVІІІ – первой трети ХІХ века. Москва : Новое литературное наследие, 2001. 416 с.
519. Іванова Л. Г. Гетьманщина у ХVІІІ ст.: політичні процеси і постаті (історичні нариси). Київ, 2016. 186 с.
520. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : монографія. Житомир : Волинь, 1998. 192 с.
521. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 3. Православ'я в Україні / [за ред А. Колодного, В. Климова]. Київ : Український центр духовної культури, 1999. 560 с.
522. История России ХVІІІ – ХХ веков / [под ред. акад. РАН Л. В. Милова]. Москва : Эксмо, 2006. 784 с.
523. История России с начала ХVІІІ до конца ХІХ века / [Л. В. Милов, А. Н. Боханов; отв. ред. А. Н. Сахаров]. Москва : Изд-во АСТ, 1996. 544 с.
524. Історія Русів / [пер. І. Драча; вст. ст. В. Шевчука]. Київ : Рад. письменник, 1991. 318 с.
525. Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев; вид. 3-тє]. Львів : Світ, 2002. 520 с.
526. Історія України: нове бачення / [О. І. Гуржій, Я. С. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія]. Київ : Україна, 1995. 350 с.
527. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 1 / [В. А. Смолій (відп. ред)]. Київ : Наук. думка, 2006. 631 с.
528. Історія української культури У п'яти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура ХІХ століття. Київ: Наук. думка, 2008. 1007 с.

529. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і в світі // *Укр. іст. журн.* 1991. № 6. С. 56-68.
530. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX века: по материалам ревизий. Москва : Наука, 1971. 192 с.
531. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в удельном весе и размещении // *История СССР.* 1971. № 4. С. 153-169.
532. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века: Численность и этнический склад. Москва : Наука, 1992. 128 с.
533. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 230 с.
534. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Ин-т рос. истории РАН. Москва : Наука, 2006. 658 с.
535. Кабузан В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР. 1795–1939 гг. // *История СССР.* 1965. № 1. С. 29-37.
536. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. Київ : ТОВ “Міжн. фінан. агенція”, 1998. 174 с.
537. Камінський С. А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / [пер. з пол. Я. Стріхи]. Київ : Наш час, 2011. 263 с.
538. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина (Науковий історико-філологічний журнал).* 2001. № 5. С. 8–20.
539. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия – Украина: история взаимоотношений.* Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997. Москва : Школа : Языки русской литературы, 1997. С 125-144.

540. Каппелер А. Национальные движения и национальная политика в Российской империи: опыт систематизации (XIX в. – 1917 г.) // *Россия в XX в.: проблемы национальных отношений*. Москва : Наука, 1999. С. 100-109.

541. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідом. зб. наук. пр. К., 1992. Вип. 1. С. 125-144.*

542. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / [перекл. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун]. Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с.

543. Карамзин Н. М. Отрывок из рукописи: О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях // *Карамзин Н. М. История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания 1842–1844 гг. в трёх кн. с прилож. Кн. третья*. Москва : Книги, 1989. С. XXXVIII-XLVII.

544. Касьянов Г. “Пікник на обочині”: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // *Новая имперская история постсоветского пространства* / [редкол.: Глебова С. В., Герасимова И. В., Каплуновский А. П. и др.]. Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. С. 81-108.

545. Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ : Наук. думка. 1971. 276 с.

546. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825. Москва; Иерусалим : Гешарин: Мосты культуры, 2000. 352 с.

547. Ключевський В. О. Сочинения. В 9 т. Т. 5. Курс русской истории. Ч. 5; под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. сост. В. А. Александров, В. Г. Зимин. Москва : Мысль, 1989. С. 163-164.

548. Ковальов І. І. Т. Г. Шевченко – борець проти національного гноблення народів // *Т. Г. Шевченко: постать на тлі століть: Міжвузівська наук.-практ. конф., 5 березня 2014 р.: [присвячена 200-річчю з дня*

народження Т. Г. Шевченка : тези / [редкол. : О. І. Черевко та ін.; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі]. Харків : ХДУХТ, 2014. С. 19–20.

549. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

550. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.

551. Кодан С. В. Местные узаконения в системе законодательства Российской империи (1800–1850-е гг.) // *Журнал Росс. Права*. 2003. № 9. С. 163-173.

552. Кодан С. В. Национальная политика и формирование территориально-законодательного устройства Российской империи (1800–1850-е гг.) // *Право и политика*. 2003. № 2. С. 122-132.

553. Кодан С. В., Февралев С. А. Местное право национальных регионов Российской империи: истоки, место в политике и идеологии, юридическая природа (вторая половина XVII – начало XX вв.) // URL: http://e-notabene.ru/lr/article_464.html444./441/428.

554. Колесник В. Польська та російська гімназія в єзуїтських Мурах в першій половині XIX ст. // *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжн. наук. конференції “Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть”*, 9–10 вересня 2010 р. / [відп. ред. К. Висоцька; Вінницький обласний краєзнавчий музей]. Вінниця : ВМГО “Розвиток”, 2011. С. 173-202.

555. Колесник П. Й. Степан Руданський // *Степан Руданський. Співомовки. Переклади та переспіви* / [сост. и авт. примеч. В. И. Мазный]. Київ : Наук. думка, 1985. С. 5-25.

556. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // *Матер. XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. “Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення” (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського)*. Вінниця, 2011. С. 177–181.

557. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. Исторические очерки. Петроград : Огни, 1915. 95 с.

558. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 384 с.
559. Котенко А. Л. Етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського в Південно-Західний край // *Укр. іст. журн.* 2014. № 3. С. 128-151.
560. Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1881. 341 с.
561. Коялович М. О. Лекции по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1884. 393 с.
562. Кривошея І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. VI. С. 56-69.*
563. Крижановська О. О. Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.): Біобібліографічний словник / [відп. ред. О. П. Реєнт; НАН України; Інститут історії України]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 112 с.
564. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент): монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 186 с.
565. Крип'якевич І. П. Історія України. 2-ге вид. Львів : Світ, 1992. 555 с.
566. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Монографія. Тернопіль : Астон, 2014. 324 с.
567. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII – 1917 р. // *Укр. іст. журн.* 1990. № 9. С. 18-31.
568. Кузнець Т. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. Умань : Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”, 2013. 464 с.

569. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України // *Регіональна історія України. Зб. наук. ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 135-154.*

570. Кундельський В. Деякі алгоритми національної політики російського самодержавства в Правобережній Україні наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. // *European philosophical and historical discourse. Praha 4, Volume 3 Issue , 2017. С.21–30.*

571. Кундельський В. В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Матер. XII Поділ. іст.-краєзн. конф. [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1. С. 258-264.*

572. Кундельський В. В. Українсько-російсько-польські міжнаціональні відносини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Вип. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-видав. відділ, 2007. С. 9-12.*

573. Кундельський В. В. Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Меджибізького ключа наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : Матер. II Наук.-краєзн. конф. [під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.]. Меджибіж – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. Ч. 1 С. 305-314.*

574. Кундельський В. В. Політика російського самодержавства у Подільській губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Матер. XIII Поділ. іст.-краєзн. конф.: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] [Завальнюк О. М. (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 222-230.*

575. Кундельський В. В. Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Проскурівського повіту наприкінці XVIII – першій половині

XIX ст. // *Місто Хмельницький в контексті історії України : Матер. III Наук.-краєзн. конф. / [редкол. Баженов Л. В. (голова) та ін.]. Хмельницький, 2011. С. 88-97.*

576. Кундельський В. В. Включення Поділля до складу Російської імперії і його вплив на суспільний розвиток краю // *Хмельниччина в контексті історії України : Матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. / [редкол. Баженов Л. В. (голова) та ін.]. Хмельницький, 2012. С. 63-66.*

577. Кундельський В. В. Міжнаціональні відносини на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (на основі архівних матеріалів ДАХМО) // *Сучасні методи збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 2012 р. Присвячується 75 річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Державного архівного Хмельницької області / [ред. кол. С. А. Копилов (співголова), В. Г. Байдиш (співголова), А. Г. Філінюк (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 270-277.*

578. Кундельський В. В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах кінця XVIII – першої половини XIX століття: сучасна історіографія проблеми // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 101-108.*

579. Кундельський В. В. Економічний чинник в українсько-польських відносинах у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці : Чернівецький університет, 2014. Вип. 684–685. С. 93-97.*

580. Кундельський В. В. Єврейський чинник у міжнаціональних відносинах на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX століття // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 83-91.

581. Кундельський В. В. Окремі штрихи про єврейський чинник у міжнаціональних відносинах Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // *Науковий діалог “Схід – Захід”*. Матер. IV Всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х ч. Дніпропетровськ : Вид-во “Інновація”, 2015. Ч. 1. С. 26-28.

582. Кундельський В. Польський чинник у міжнаціональних взаєминах на теренах Правобережної України (1793–1850 рр.): осмислення сучасної літератури // *INTERMARUM: історія, політика, культура: Матер. щорічної Міжн. наук. конф. “Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності”* (Житомир, 4 листопада 2016 р.) / [за заг. ред. д. і. н., доц. В. О. Венгерської]. Житомир : Полісся, 2016. Вип. 3. С. 111-119.

583. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Киев : Наук. думка, 1989. 116 с.

584. Лебедин М. О племенном составе народонаселения Западного края // *Записки Русского географического общества. Санкт-Петербург, 1861. Кн. XIII. С. 131-160.*

585. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. Женева : Издание укр. с.д. робочих Канады, 1917. 105 с.

586. Левченко М. М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // *Основа. 1861. № 1. С. 263-264.*

587. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX в.). 2-е изд., испр и доп. Москва : Прометей, 2001. 358 с.

588. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / [Державний комітет архівів України; Центральний держ. іст. архів України (м. Київ)]. Біла Церква : Вид-во Тов-ва охорони старожил. Київщини, 2002. 393 с.

589. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: У 2-х т. – Т. 1 / [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої]. Київ: Основи, 1994. 554 с.

590. Литвинова Т. Ф. Роздуми над “Малою українською трилогією” // *Укр. іст. журн.* 2015. № 6. С. 154-174.

591. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ, 1997. 240 с.

592. Лукашук В. С., Кучерук С. С. Битва 1792 року під Зеленцями // *Літопис Хмельниччини: Краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2007. С. 205-208.*

593. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ : Вид-во МАУП, 2003. 292 с.

594. Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф. 20–23 січня 1998 року* / [відп. ред. Г. Бондаренко; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки]. Луцьк : Надстир'я, 1998. С. 266–269.

595. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

596. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с. + XII с.: іл +мапи.

597. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов : Вища шк., 1983. 255 с.

598. Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // *Максимович М. А. Собр. соч. : В 3-х т. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1877. Т. I. С. 248-276.*

599. Максимович М. А. Собр. соч. : В 3-х т. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1877. Т. II. 524 с.

600. Манойленко А. С., Манойленко Ю. Е. Спор славян между собою: общественное движение в Юго-Западном крае Российской империи в царствование Николая I. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2015. 317 [2] с.

601. Массимо Ливи Баччи. Демографическая история Европы / [пер. с итал. А. Миролюбовой]. Санкт-Петербург : “Александрия”, 2010. 304 с.

602. Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу // *Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала “Ab imperio”)* / [под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, А. Б. Могильне, А. М. Семенова]. Казань : Центр исследования национализма и империи, 2004. С. 429-458.

603. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // *Ab Imperio. 2000. № 1. С. 123–144.*

604. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / [Ін-т історії України НАН України]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 450 с.

605. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: спроба обрахування чисельності та

аналіз їх національного складу // *Проблеми історії України XIX – XX ст. – Вип. XVI. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 241-265.*

606. Машкін О. М. Правовий статус іноземних власників та колоністів українських губерній Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст. // *Проблеми історії України XIX – XX ст. Вип. XX. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 153-170.*

607. Машкін О. М. Іноземці в Україні у XVIII – першій половині XIX ст.: звички, поведінка, вподобання, елементи побуту // *Проблеми історії України XIX – XX ст. Вип. XVII. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 247-266.*

608. Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів. Київ : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2012. 440 с.

609. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. 2-е изд.испр., доп. Москва : Весь мир, 2012. 848 с.: ил., табл.

610. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. В 3-х т. Санкт-Петербург: “Дмитрий Буланин”, 2015. Т. 2. 912 с.

611. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. В 3-х т. Санкт-Петербург : “Дмитрий Буланин”, 2015. Т. 3. 992 с.

612. Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1999. 548 с.

613. Миронов Б. Н. Страсти по революции: Нравы в российской историографии в век информации. Москва: Изд-во “Весь Мир”, 2013. 336 с.

614. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-*

Западный отдел: материалы исследования / [собр. д. чл. П. П. Чубинским].
 Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1872. Т. 7. С. 215-250.

615. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/4-MILLER%20Oleksij.htm>.

616. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 248 с.

617. Миллер А. Россия и руссификация Украины в XIX веке // *Россия – Украина: история взаимоотношений* // URL: // <http://litopys.org.ua/vzaimo/wz/12/htm>.

618. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 260 с.

619. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев : Laurus, 2013. 416 с.

620. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / [за ред. О. В. Позняка]. Умань, 2007. 276 с.

621. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ : Дух і літера, 2005. 440 с.

622. Наулко В. І. Етнічний склад Української РСР (статистично-картографічне дослідження. Київ : Наук. думка, 1965. 136 с.

623. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). Киев : Наук. думка, 1965. 276 с.

624. Наулко В. Формування сучасного етнічного складу населення України. // *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / [О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін.; за ред. В. І. Наулка]. Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. С. 13-46.

625. Национальная политика России: история и современность. Москва

: Русский мир, 1997. 680 с.

626. Наулко В. И. Численность и территориальное расселение украинцев в XVIII – XX вв. // *Украинцы. Москва : Наука, 2000. С. 71-80.*

627. Национальная политика в России: история и современность / [сост. Н. И. Наумова]. Москва : Русский мир. 1997. 680 с.

628. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления / [ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов]. Москва : Славянский диалог, 1997. 416 с.

629. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. 436 с.

630. Новак А. Борьба за окраины, борьба за выживание: Российская империя XIX века и поляки, поляки и империя (обзор современной польской историографии) // *Западные окраины Российской империи* / [ред. М. Долбилов, А. Миллер]. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 443–448.

631. Н. П. (Николай Полевой) Малороссия, её обитатели и история // *Московский телеграф. 1830. № 17-18. С. 77-92.*

632. Обушенкова Л. А. Королевство Польское в 1815–1830 гг. Экономическое и социальное развитие Москва: Наука, 1979. 292 с.

633. Олейниченко О. Народное образование Волынской губернии // *Памятная книжка Волынской губернии на 1899 г. Житомир, 1899. С. 54-71.*

634. Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2007. 631 с.

635. Осетрова Г. Єврейські барони Гінцбурги: Російські Ротшільди // *Штетл: Литературно-публицистический сборник Вып. 5-й. Хмельницкий, 2008 (Хмельницкий благотворительный фонд “Хессед-Беит”)* С. 75–80.

636. Павлюк В. В. Другий поділ Польщі і Південно-Східна Волинь // *Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції (Ізяслав, жовтень 1994 р.). Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка : Поділля, 1994. С. 125-128.*

637. Пажимський Б., Пажимський О. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII – XIX ст. Хмельницький – Київ : Вид-во Пантюк С. Д., 2006. 158 с.

638. Пайпс Р. Россия при старом режиме / [пер. с англ. Независ. Газета]. Москва : Мысль, 1993. 421 с.

639. Паньків М. Поляки в Російській імперії. огляд сучасної польської історіографії Схід // Захід: Історико-культурологічний збірник / [за ред. В. Кравченка]. Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. Вип. 9–10. С. 320-334 // URL: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/20_pankiv.pdf.

640. Парандій В. О. Особливості формування і трансформації правлячої національної еліти Поділля (кінець XVIII – XIX ст.) // *Матеріали наукової конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”. Хмельницький. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2006 / Студії Кам’янець-Подільського Центру досліджень історії Поділля. Т. 2. С. 284-290.*

641. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // *Історичні джерела та їх використання. Київ : Наук. думка, 1969. С. 201-212.*

642. Петренко О. С. Брацлавське намісництво. Вінниця : Велес, 2001. 327 с.

643. Петров М. Б. Місто Кам’янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське замкове управління. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.: іл.

644. Писклова Л. Земля цаддиків // *Штетл: Литературно-публицистический сборник Вып. 5-й. Хмельницький : Хмельницький благотворительный фонд “Хессед-Бешт”, 2008. С. 23-62.*

645. Писклова Л. Прогулка с удовольствием и не без морали. Путевые заметки. Хмельницький : Хмельницький благотворительный фонд “Хессед-Бешт”, 2004. 151 с.

646. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / [пер. з англ. Романа Клочка]. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.

647. Плохій С. М. Якої історії потребує сучасна Україна? // *Укр. іст. журн.* 2013. № 3. С.4-12.

648. Под скипетром Романовых. Исторические очерки. 1613–1913 гг. Санкт-Петербург, 1912 / [под ред. проф. П. Н. Жуковича]. Репринтне видання. Хмельницький : Поділля, 1991. 464 с.

649. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. Київ : НКЦ Доля, 1994. 504 с.

650. Поліщук Ю. М. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської держави на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2012. Вип. 2. С. 393-407.

651. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

652. Поліщук Ю. М. Русифікаторська політика російського царизму в сфері освіти в кінці XVIII – середині XIX ст. (на прикладі єврейських громад Правобережної України) // *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2010. Вип. 30. С. 77-89.*

653. Поліщук Ю. М. Соціокультурні трансформації в сучасній Україні як об'єкт дослідження вітчизняних науковців // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2016. Вип. 2. С. 4-26.

654. Поліщук Ю. М. Старовіри Правобережної України, як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX століття) // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2007. Вип. 36. С. 396-404.

655. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир : Вид-во “Волинь”, 2004. 165 с.
656. Поліщук Ю. М. Українська і російська історіографія XVIII – середини XIX століть про витоки етнокультурної ідентичності українців // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2014. Вип. 4–5. С. 197-215.*
657. Поліщук Ю. М. Хто такі українці? Українсько-російські підходи і наукові дискусії (XVIII – XIX ст.) // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2015. Вип. 1. С. 216-230.*
658. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. 608 с.
659. Польські поселення Житомирщини: довід.-інформ. вид. / [ред.-упор. Ю. С. Кондратюк]. Житомир: Вид-во ПП Євенок О.О, 2011. 232 с.
660. Поняття “народ” // URL : http://pidruchniki.com/73840/sotsiologiya/ponyattya_narod.
661. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Харків : ВД “ШКОЛА”, 2014. 672 с.
662. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
663. Рибак І. В. Наш край в історії України. Кам’янець-Подільський : Абетка, 2007. 260 с.
664. Рибак І. В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. // *Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: Науковий збірник, присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького* / [ред. кол.: Баженов Л. В. (відп. ред.), Баженова С. Е., Винокур І. С., Костриця М. Ю. та ін.]. Кам’янець-Подільський : Доля, 1995. С. 129-130.
665. Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. // *Зб. праць єврейської історико-археографічної комісії* / [під голов. акад. А. Е. Кримського]. Київ : Друкарня ВУАН, 1929. Т. 2. С.

199-239.

666. Рыльский Т. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // *Основа*. 1861. № XI–XII. С. 97.

667. Ридзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 559 с.

668. Ридзюнский П. Г. Крестьяне и город в дореформенной России // *Вопросы истории*. 1955. № 9. С. 26-40.

669. Римаренко Ю. І. Національний розвій України. Київ : Юрінком, 1995. 270 с.

670. Риттих А. Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. Санкт-Петербург, 1863. 69 с.

671. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній): Монографія. Житомир: вид-во “Полісся”, 2012. 344 с.

672. Романцов В. О. Исторична демографія XVIII – початок XXI ст.: спецкурс для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2010. 159 [1] с.

673. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 183 с.

674. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – XX ст.). Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004 199 с.

675. Российское государство и коренные народы: исторический опыт правового регулирования // *Росс. юрид. журнал*. 1993. № 2.

676. Россия и ее “колонии”. Как Грузия, Украина, Молдавия, Прибалтика и Средняя Азия вошли в состав России. Москва : Дарь, 2007. 576 с.

677. Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия / отв. ред. В. Трепавлов. Москва : Наука, 2003. 620 с.

678. Россия и Украина в XIX – XX в.: непредопределенная история // *Украина и Россия: общества и государства. Москва : Изд-во Права человека, 1997. С. 71.*
679. Россия первой половины XIX века в глазах иностранцев / [сост. Ю. А. Линь]. Ленинград : Лениздат, 1991. 719 с.
680. Россия сельская: XIX – начало XX века / [отв. ред. А. П. Корелин]. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 368 с.
681. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства: В 3-х т. Т. 3. Санкт-Петербург : Изд-во “Вестника Знания”, 1912. 216 с.
682. Руданський С. Усі твори в одному томі / передм. Г. Латника. Київ: Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. 520 с.
683. Русское население национальных окраин России XVII – XX вв. Москва : Славянский диалог, 2000. 320 с.
684. Самоєнко О. М. До історії Вінницької гімназії 1814–1847 рр. // *Матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: “Вінниччина : минуле і сьогодення”.* Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2013. С. 256-261.
685. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
686. Свидницький А. П. Люборацькі (сімейна хроніка) / [передм. Р. Міщука; іл. художн. А. Базидевича]. Київ : Дніпро, 1984. 297 с.
687. Сидорук С. А. До історії рекрутських наборів на Поділлі наприкінці XVIII ст. // *Матеріали XII Поділ. іст.-краєзн. конф. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. С. 264-265.*
688. Сидорук С. А. Форми протесту населення Поділля проти рекрутчини та воєнщини наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // *Матеріали XIII Поділ. іст.-краєзн. конф.: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / [Завальнюк О. М. (голова) та ін.]. Кам’янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 262-269.

689. Сидорук С. А. Еволюція нормативно-правової бази рекрутської повинності в Правобережній Україні // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 267-278.

690. Симоненко Р. Г. До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнаціональний і міжнародний аспекти). Київ : Ін-т історії АН України, 1993. 90 с.

691. Сінкевич Є. Srogosz T. Miedzy wojna a modernizacja: Studia z dziejow kresow poludniowo-wscodnich Rzeczypospolitej w XVII – XVIII wieku. Czestochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Dlugoza, 2016. 267 s. // *Укр. іст. журн.* 2017. С. 204-209.

692. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.

693. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 278-287.

694. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

695. Смолій В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. Київ : Наук. думка. 1978. 190 с.

696. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : Держкомархів України, 2005. 409 с.

697. Слободянюк П. Я. Католицизм і єврейський франкізм // *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький : Поділля, 1999. С. 420-421.*

698. Снайдер Т. Перетворення націй Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / [пер. з англ. Антона Котенка, Олександра Надтоки. Національний університет “Києво-Могилянська академія” Центр європейських гуманітарних досліджень]. Київ : Дух і літера, 2012. 464 с.

699. Снайдер Т. Украинская история, российская политика, европейское будущее. Київ : Дух і Літера, 2014. 248 с.

700. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. статей / [под ред. К. Мацузато]. (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). Москва, 2005. 224 с.

701. 100 еврейских местечек Украины. Вып. 1. Подолия. Исторический путеводитель / [ред совет: И. Дворкин, В. Дишиц, В. Лукин та др.]. Иерусалим – Санкт-Петербург, 1997. 256 с.

702. Стегній О. Г., Чурилов М. М. Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1998. 217 с.

703. Субтельний О. Україна: історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького]. Київ: Либідь, 1991. 512 с.: іл.

704. Судин Д. Минуле не визначає майбутнього, але звужує простір маневру // URL: <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/szporliuk>.

705. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства // Сб. статей; под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова. А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер,

А. М. Семёнова. Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. С. 163-196.

706. Таранець С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). – Т. 2: Старообрядчество в социокультурном аспекте / [под ред. Г. В. Боряка; Ин-т истории Украины НАН Украины; Музей истории и культуры старообрядчества Украины]. Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2013 688 с.

707. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм /пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 368 с.

708. Трепавлов В. В. “Национальная политика” в многонациональной России XVI – XIX веков // *Историческая психология и социология истории. 2009. Т. 2. № 1* // URL : <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129798/>.

709. Трепавлов В. В. Формирование системы отношений между центром и национальными окраинами в России (XVI – XX) // *Россия в XX в. Проблемы национальных отношений. Москва: Наука, 1999. С. 115-120.*

710. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): кол. моног. в 3-х ч. /[відп. ред. докт. іст. наук, проф. В. Г. Сарбей]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 212 с.

711. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів /[авт. кол.: А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко та ін.]. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 325 с.

712. Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // URL: <http://www.eleven.co.il/article/15409> (дата звернення: 06.10.2016).

713. Український народ – корінне населення України // Історія української культури // URL: <http://subject.com.ua/culture/history/4.html>.

714. Украинцы / [отв. ред.: Н. С. Полищук, А. П. Пономарев]. Москва : Наука, 2000. 535 с.

715. Уортман Р. Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии. Т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I. Москва, 2002. 605 с.
716. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць / [під. ред.: В. Шинкарук, Є. Бистрицький]. Київ : Фенікс, 1996. 479 с.
717. Філінюк А. Г. Боротьба поляків за впливи у Поділлі в 1793–1830 рр. // *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький : Поділля, 1999. С. 142-151.*
718. Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. Київ: Видавн. центр “Київський університет”, 2001. Вип. 56. С. 43-48.*
719. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 230-237.*
720. Філінюк А. Г. Міграційні процеси як чинник етнопонаціональних і конфесійних змін у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 331-343.
721. Філінюк А. Г. Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20. С. 158-171.*
722. Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // *Проблеми історії Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*

/[редкол.: В. С. Степанков (гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 102-118.

723. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

724. Філінюк А. Г. Проблема українсько-російських взаємин у творчій спадщині Тараса Шевченка // *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. Черкаси. 2013. № 39 (292). С. 78-85.*

725. Філінюк А. Г. Проскурів наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Матеріали наукової конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”. Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2006. С. 23-28.*

726. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип. 9. Київ : Рідний край. 1999. С. 43-56.*

727. Філінюк А. Г. Ю. Й. Сіцінський – дослідник і організатор історико-краєзнавчого руху на Поділлі // *Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-ред. відділ, 2004. С. 43-49.*

728. Філінюк А. Г. Станова політика російського самодержавства у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст.: До постановки проблеми // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викл. і аспір. присвяченої 85-й річниці Екранської національно-демократичної революції 15–16 квітня 2002 р. Т. 1 Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-ред. відділ, 2002. С. 70-73.*

729. Філінюк А. Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. // *Наукові праці Кам'янець-*

Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 129-139.

730. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики російської імперії (кінець XVIII – 50-і роки XIX ст.). Монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-видав. відділ, 2006. 316 с.

731. Філінюк А. Г., Кундельський В. В. Міжнаціональні взаємини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX СТ. : штрихи до аналізу української історіографії XIX – початку XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 96-109.*

732. Філінюк А. Г. Сидорук С. А. Рекрутська повинність як засіб покарання російським самодержавством поляків Правобережної України за участь у повстаннях 1830–1831 та 1863 років // *INTERMARUM: історія, політика, культура : матер. щорічної Міжнар. наук. конф. “Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності” (Житомир, 7 листоп. 2017 р.)* [за заг. ред. В. О. Венгерської]. Житомир : Полісся, 2017. Вип. 4. С. 92–102.

733. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 416 с.

734. Форд Г. Международное иудейство. Важнейшая проблема мира / изд. Дикарайон Индепендент. Мичиган, 1920. Кн. 1. Краснодар : Пересвет, 2001. 560 с.

735. Франко І. Галицьке українофільство // *Франко І. Зібр. творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 46. Кн. I : Історичні праці. С. 442-447.*

736. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // *Франко І. Збір. творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 401-409.*
737. Фролов К. Церковные и цивилизационные расколы на Украине и стратегии их преодоления. Санкт-Петербург : Алетей, 2012. 376 с.
738. Хаген М. Русско-украинские отношения в первой половине XX века // URL : <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz15.htm>.
739. Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения // *Альманах «Еврейская старина». 2013. № 18. URL: <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer18/Haesh1.htm> (дата звернення: 11.10.2016).*
740. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2011. 471 с.
741. Хіхляч Б. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – першій половині XIX ст. // *Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі : історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. Київ, 2007. С. 121–126.*
742. Хіхляч Б. М. Василіанські школи на Поділлі : Становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) / Б. М. Хіхляч // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. – С. 239-248.*
743. Хонигсхман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. I. Киев : НМК ВО, 1993. 176 с.
744. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / [пер. с англ. С. Н. Самуйлова]. Смоленск : “Русич”, 2011. 512 с.
745. Худушина И. Ф. Царь. Бог. Россия. Самосознание русского дворянства (конец XVIII – первая треть XIX вв.). Москва : ИФРАН, 1995. 232 с. // URL: <http://www.philosophy.ru/iphras/library/cesar.html>.

746. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціально-культурні виміри. Переяслав-Хмельницький, 2016. 267 с.

747. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел: материалы и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. 278 с.

748. Чубинский П. П. Очерк ополячения Юго-Западного края // *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Санкт-Петербург, 1872.*

749. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1831–1914): історія створення та діяльність, архівний комплекс і його інформаційний потенціал. Київ : Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства, 1999. 144 с.

750. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. Київ: Держ. комітет архівів України, 2001. 356 с.

751. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів* / [відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII-XXXVII.

752. Шебзухова Ф. Х. Особенности управления национальными окраинами в Российской империи на рубеже XIX – XX вв. // *Ежеквартальный рецензируемый, реферлируемый научный журнал “Вестник АГУ”*. 2016. Вып. 3 (184). С. 34-42.

753. Шевченко Т. Г. Археологічні нотатки // *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 6 т. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 6. 616 с.*

754. Шевченко Т. Г. Записи народної творчості // *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 6 т. Київ : Наук. думка, 2003 Т. 5. 490 с.*
755. Шевчук В. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” // *Історія Русів. Київ : Рад. письменник, 1991. С. 5-28.*
756. Шеретюк Р. М. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. // *Укр. іст. журн. 2010. № 2. С. 48-62.*
757. Шестопал М. Євреї на Україні (Історична довідка). Київ : МАУП, 2002. 240 с.
758. Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // *Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 25-33.*
759. Шмид О. П. Розвиток системи російського землеволодіння на Волині після 1863 р. // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ. 2008. Вип. 15. С. 269-274.*
760. Шнайдер В. Г. Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов. Москва: РГСУ “Союз”, 2005. 176 с.
761. Шпорлюк Р. Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / [пер. з англ.: Касьянов Г., Климчук М., Рябчук М.]. Київ : Дух і Літера, 2000. 360 с.
762. Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству // URL: <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>.
763. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушак]. Вид. друге. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. 552 с.
764. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863) / Репринтное издание 1864. Санкт-Петербург: Альфарет, 2015. 264 с.
765. Шумада Н. Вступна стаття // *Народні пісні в записах Степана Руданського. Київ : Музична Україна, 1972. С. 3-14.*

766. Щербак Н. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття) // *Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 10. С. 55–58.*

767. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. // *Укр. іст. журн. 2004. № 6. С. 16–26.*

768. Щербак Н. До політики царату щодо «польського елемента» у Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 181–186.*

769. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. Київ : ПЦ “Ризографіка”, 2005. 616 с.

770. Щербатюк О. Специфіка “українського простору” у співвіднесенні географічних і культурних координат // *Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: Монографія. Київ : Укр. видав. Спілка, 2003. С. 53–70.*

771. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Вид 2-ге. Київ : Кондор, 2004. 738 с.

772. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид; перероб. та розш. Київ : Критика, 2005. 584 с.

773. Ярмошик І. І. Польська мемуаристика першої половини XIX ст. про Волинь // *Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. № 2. С. 72–75.*

774. Ярмошик І. І. Томаш Падурра – співець-романтик історії України та Волині // *Література та культура Полісся. Вип. 57: Регіональні економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 49–57.*

775. Bilenky S. *Romantic Nationalism in Eastern Europe Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations*. Stanford University Press Stanford, California. 2007. 389 c.

776. Butkiewicz M. *Dobra szlacheckie w powiecie tukocinskim w XVI – XVII w.* Lublin, 1998.

777. Głębocki H. *Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866)*. Kraków, 2000.

778. Głębocki H. *Kresy Imperium: Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII – XXI wiek)*. Kraków, 2006.

779. Koibuk W. *Коњcioiy wschodnie na ziemiach dawney Rzeczypospolitej 1772 – 1914*. Lublin, 1992. 618 s.

780. Kolbuszewski J. *Kresy*. Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995. 260 s.

781. Krasny P. *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596–1914*. Krakow, 2003. 429 s.

782. Potocki R. *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*. Lublin, 1999. S. 36-37.

783. Rodkiewicz W. *Russian Nationality Policy in Western Provinces of the Empire (1863–1905)*. Lublin, 1998.

784. Serczyk W. A. *Cospodstwo magnackie w woewodztwie Podolskim w drugiej polowie XVIII wieku*. Wrocław –Warszawa –Krakow, 1965. 172 s.

785. Shporluk R. *Formuvannia modernykh natsiy: Ukraina, Rosiya, Pol'shcha (the formation of modern nations: Ukraine, Russia, Poland)*. Kiev: Dukh i Litera, 2013.

786. Srogosz T. *Miedzy wojna a modernizacja: Studia z dziejow kresow poludniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII – XVIII wieku*. Czestochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, 2016. 267 s.

787. Jaskiewicz L. *Carat i sprawy polskie na przelomie XIX i XX wieku*. Pultusk. Wyzsza szkola Humanistyczna w Pultusku, 2001.

788. Zajanczkowski A. Szlachta polska : kultura i struktura. Warszawa: Semper, 1993. 116 s.

789. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej. Warszawa 1997, 352 s.

790. Caban Wiesław, Wiech Stanisław. Badania nad stosunkami polsko-rosyjskimi XIX wieku w środowisku kieleckich historyków // URL: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_13-1-245.pdf.

791. Ukraine as a Laboratory of Transnational History / Ed. G. Kasianov, Ph. Ther. Budapest, 2009.

Навчальні підручники і посібники

792. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / [за заг. ред. М. М. Мудрого]. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 408 с.

793. Дещинський Л. Є., Терський С. В., Хома І. Я., Зінкевич Р. Д. Історія України та її державності: курс лекцій: навч. посіб. Львів : Вид-во нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. 476 с.

794. Велика історія України у 2-х т. Т. 2 / [передм. доктора І. П. Крип'якевича; зладив М. Голубець]. Київ : Глобус. 1993. 440 с.

795. Етнографія України : навч. посіб. / [за ред. С. А. Макаруча]. Львів : Світ, 1994. 520 с.

796. Історія України: нове бачення: навч. посіб. / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань та ін.; під ред. В. А. Смолія]. Київ : Альтернативи, 2000. 463 с.

797. Литвин В. Історія України: підруч. 7-е доп. вид. / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Наук. думка, 2012. 855 с.

798. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): учеб. пособ. Донецк : ДонГИИИ, 1999. 244 с.

799. Мицик Ю. А. Історія України: навч. посіб. / [Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. 3-тє вид., допов. і переробл.]. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. 595 с.

800. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / [авт.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін.]. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

801. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вузів. Київ : Либідь, 1996. 271 с.

802. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України. Кінець XVII – початок XX століття: підруч. для 9 кл. серед. загальноосв. навч. закл. Київ : Генеза, 2000. 423 с.

803. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні: навч. посіб. Київ : Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 1997. 90 с.

Автореферати дисертацій, дисертації

804. Архипова Т. Г. Высшие комитеты России второй четверти XIX в. (К истории кризиса феодально-крепостнической государственности): дис. кан. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Т. Г. Архипова. Москва, 1970. 332 с.

805. Бабін Б. В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 – Конституційне право / Б. В. Бабін. Одеса, 2005. 19 с.

806. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: автореф. дис. на здобуття наук. супеня канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Л. В. Баженов. Киев, 1973. 28 с.

807. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 р.р.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Бармак Микола Валентинович. Львів, 1999. 228 с.

808. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. (за матеріалами Правобережної України): автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / О. Б. Беренштейн. Київ, 1995. 20 с.

809. Блажевич Ю. І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Блажевич Юрій Іванович. Кам'янець-Подільський, 2012. 253 с.

810. Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / А. Л. Богуцька. Кам'янець-Подільський, 2017. 20 с.

811. Боднар А. М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Боднар Алла Миколаївна. Кам'янець-Подільський, 2015. 258 с.

812. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / О. А. Буравський. Чернівці, 2003. 20 с.

813. Вихватенко М. Т. Історія зародження та розвитку систем землеробства в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / М. Т. Вихватенко. Київ, 2004. 18 с.

814. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII – першій третині XIX ст.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Галь Богдан Олександрович Дніпропетровськ, 2000. 198 с.

815. Горизонтов Л. Е. Поляки и польский вопрос во внутренней политике Российской империи, 1831 – начало XX в.: ключевые проблемы: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Л. Е. Горизонтов. Москва, 1999. 40 с. // URL:

<http://cheloveknauka.com/polskiy-vopros-v-russkoy-obschestvenno-politicheskoy-mysli-v-1830-e-nach-60-h-gg>.

816. Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Гордуновський Олег Миколайович. Донецьк, 2000. 166 с.

817. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х рр.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Громакова Наталія Юріївна. Дніпропетровськ, 2002. 230 с.

818. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: дис. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Гудь Богдан Васильович. Львів, 2007. 445 с.

819. Дорошук Н. О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Н. О. Дорошук. Київ, 1996. 23 с.

820. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Вітчизняна історія / С. І. Жилюк. Київ, 1995. 23 с.

821. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / О. А. Іваненко. Київ, 2004. 16 с.

822. Козак С. Типология украинско-польских литературных взаимоотношений первой половины XIX столетия : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / С. Козак. Киев, 1967. 20 с.

823. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 рр.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Козій Олександр Іванович. Львів, 1997. 234 с.

824. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / М. П. Костюк. Львів, 1998. 16 с.

825. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / І. І. Кривошея. Київ, 1997. 17 с.

826. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / А. А. Криськов. Переяслав-Хмельницький, 2015. – 40 с.

827. Левандовська І. Образ України в перцепції творців “української школи” раннього польського романтизму (Б. Залеський, А. Мальчевський, С. Гощинський) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / І. Левандовська. Київ, 1995. 17 с.

828. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / В. В. Малий. Чернівці, 1997. 24 с.

829. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 / В. В. Надольська. Київ, 1996. 27 с.

830. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / В. В. Павлюк. Запоріжжя, 2000. 19 с.

831. Петков С. В. Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в ХVІІІ – на початку ХХ ст. (історико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / С. В. Петков. Харків, 1999. 17 с.

832. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 7.00.01 – Історія України / Ю. М. Поліщук. Переяслав-Хмельницький, 2013. 45 с.

833. Рыбаковский О. Л. Предпосылки оценки демографического развития России в XIX веке: автореф. дис. соискание ученой степени канд. экон. наук: спец. 08.00.18 спец. – Экономика народонаселения и демография / О. Л. Рыбаковский. Москва, 1998. 20 с.

834. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Н. В. Рудницька. Запоріжжя, 2002. 20 с.

835. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні у 1794–1874 роках: . дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Сидорук Сергій Антонович. Кам'янець-Подільський, 2010. 257 с.

836. Сыроватская Н. А. Борьба крестьян Правобережной Украины против феодально-крепостнического гнёта в конце XVIII – первой четверти XIX вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Н. А. Сыроватская. Киев, 1966. 21 с.

837. Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / А. Ю. Скрипник. Кам'янець-Подільський, 2017. 34 с.

838. Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Соловйова Тетяна Миколаївна. Київ, 1997. 210 с.

839. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / О. Г. Суліменко. Київ, 2002. 25 с.

840. Тихонов А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Тихонов Андрей Константинович. Санкт-Петербург, 2008. 496 с. // URL: <http://www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve>.

841. Турченко С. Н. Этнонациональная правовая политика России в XIX – XX веках : Историко-правовой аспект : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве / Турченко Сергей Николаевич. Санкт-Петербург, 2005. 182 с. // URL: <http://www.lawbook.org.ua/aa//12.00.01/2016/01/18/060224048.doc.html>.

842. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / А. Г. Філінюк. Київ, 2013. 39 с.

843. Четвертаков А. М. Правовое положение западных национальных регионов Российской империи в первой четверти XIX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юр. наук: спец. спец. 12.00.01 – Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве / А. М. Четвертаков. Москва, 1987. 21 с.

844. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Шпиталенко Галина Андріївна. Київ, 2003. 183 с.

845. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Вітчизняна історія / Н. О. Щербак. Київ, 1995. 20 с.

Енциклопедична та довідкова література

846. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных данных по всем отраслям знаний в 20-и т. /[под ред. С. Н. Южакова]. Санкт-Петербург : Тип. Книгоиздательства общества “Просвещение”, 1911. Т. 16. 794 с.

847. Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України в 5-ти т. /[ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е-Й. С. 72-88.

848. Довідник з Історії України (А–Я): посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. /[за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доп.]. Київ : Генеза, 2002. 1136 с.

849. Енциклопедія історії України в 5-ти т. /[ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. 688 с.: іл.

850. Енциклопедія історії України в 5-ти т. /[ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 2: ПА-ПРИК. 520 с.: іл.

851. Енциклопедія історії України в 5-ти т. /[ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.: іл.

852. Енциклопедія історії України: в 5-ти т. /[ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: КА-КОМ. 527 с.: іл.

853. Энциклопедический словарь общества “Братъев А. и И. Гранат и К”. Седьмое, перераб. изд. /[под ред. Ю. С. Гамбарова, В. О. Железнова, М. М. Ковалевського, С. А. Муромцева и К. А. Тимирязева]. Т. 2. Москва : Главная контора общества “Братъев А. и И. Гранат и К”. 688 с.

854. Энциклопедический словарь общества “Братъев А. и И. Гранат и К”. Седьмое, перераб. изд. /[под ред. Ю. С. Гамбарова, В. О. Железнова, М. М. Ковалевського, С. А. Муромцева и К. А. Тимирязева]. Т. 25. Москва : Главная контора общества “Братъев А. и И. Гранат и К”. 639 с.

855. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Тип. И. Ефрона, 1892. Т. 6. 480 с.

856. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Тип. И. Ефрона, 1893. Т. 9. 474 с.

857. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и о его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинцбурга в 16 т.]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 4. 959 с.

858. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и о его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. Л. Кацнельсона и барона Д. Г. Гинцбурга]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 5. 959 с.

859. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 9. 959 с.

860. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и о его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинцбурга]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 11. 959 с.

861. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 12. 650 с.

862. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 13. 950 с.

863. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и о его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 15. 959 с.

864. Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник / [авт. В. Б. Євтух, В. П. Трошчинській, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова]. Київ: Наук. думка, 2004.

865. Машкін О. М. Колоністи іноземні в Україні // *Енциклопедія історія України: Т. 4* / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України]. Київ : Наук. думка, 2007. С. 462-463.

866. Медведєва М. О. Корінні народи // *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.*

867. Нагорна Л. Корінні народи // *Політична енциклопедія / [редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 367.*

868. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох част. / [упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки]. Київ : Вищ. шк., 1997. Ч. 1. 583 с.

869. Павло Сангушко. Вікіпедія // URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Павло Сангушко](https://uk.wikipedia.org/wiki/Павло_Сангушко).

870. Політологічний енциклопедичний словник / [ред. Ю. С. Шемчушенко, В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко]. К. : Генеза, 2004. 735 с.

871. Томазов В. В. Сангушки // *Енциклопедія з історії України: у 10 т. / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка. 2012. Т. 9. С.438–440.*

ДОДАТКИ

Додаток А

**РОЗПОДІЛ І ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНІЙ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ФОНІ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1795–1857 РР. [315, с.56-58; 444, с.152; 530,
с.107-115; 533, с.159-165].**

Зона і губернії	Площа, тис. кв. км.	Чисельність населення (1795 р.)	Чисельність населення (1856 р.)	Процент зростання	Частка населення в 1795 та 1857 рр.
Лісостепова, 17 губерній, у т.ч. 6 українських	1007,6	15924,2	25979,7	163,1	
Волинська	71,7	1136,9	1498,4	131,6	0,071/0,057
Київська	51,0	1177,6	1805,0	153,3	0,073/0,069
Подільська	42,0	1160,8	1730,5	149,0	0,073/0,067
Разом у Правобережній Україні	164,7/0,163	3475,3	5033,9	144,8	0,21/0,193

**ДИНАМІКА
ЗРОСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ І ЧАСТКА УКРАЇНЦІВ У СКЛАДІ
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В 1795-1858 рр. [434, с. 23, 24, 25]**

Порівняльні дані про населення і частку українців у його складі						
Назва регіонів України	Кількість населення (в тис. осіб) у 1795 р.	Частка українців у % від заг. кількості населення	Кількість населення (в тис. осіб) у 1858 р.	Частка українців у % від заг. кількості населення	Збільшення населення з 1795 по 1858 рр. у %	Зменшення частки українців у % від . кількості населення
Лівобережна Україна	3126,6	93,1	4405,1	90,4	141,1	2,7
Правобережна Україна	3006	87,9	4123,7	79,0	137,2	8,9
Київська губ.	1023,4	89,2	1103,9	80,8	153,3	8,4
Волинська губ.	1004,4	89,3	1103,9	72,2	109,9	17,1
Подільська губ.	978,2	85,1	1419,7	82,9	148,2	2,2
Південна Україна	848,3	52,5	2255	45,9	265,8	6,6
Разом	6975,9	77,83	10783,8	71,77	154,6	6,06

Додаток В

**РОЗПОДІЛ ГУБЕРНІЙ І НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В 1795–1856 РР. [609, с.277, 278]**

Назва губерній	Площа, тис. кв. км.	1795 р., тис. осіб	1856 р., тис. осіб
Волинська	71,7	1136,9	1498,4
Київська	51,0	1177,6	1805,0
Подільська	42,0	1160,8	1730,5
Загалом у Правобережній Україні	163,7	3475,3	5033,9

Додаток Г

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ І УДІЛЬНИХ СЕЛЯН ЧОЛОВІЧОЇ
СТАТІ В 1795–1857 РР. (у тис. осіб) [609, с.32-36]**

Назва губернії	1795 р.	1815 р.	1833 р.	1857 р.	Розряд губер-ній у 1798–1823 рр.	Розряд губер-ній у 1824–1860 рр.
Волинська	125062	51686	130861	210432	III	III
Київська	49826	109171	142922	167945	III	II
Подільська	42680	71701	114302	197001	III	III
Разом у Правобережній Україні	217568	232558	388085	575378		
Харківська	266626	310920	382022	435894	III	II
Полтавська	351998	346497	390836	462288	III	III
Чернігівська	227713	232485	282530	230985	III	III
Разом у Лівобережній Україні	846337	889902	1055388	1129167		
Катеринославська	120374	156464	221435	262048	III	II
Херсонська	54797	96428	181379	221605	III	II
Таврійська	99651	175099	207781	249476	III	II

Додаток Д

**ДИНАМІКА ЗМІН ЧИСЕЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИКІВ У ГУБЕРНІЯХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1862–1865 рр.) [437, с.49]**

Роки	Волинська губернія	Київська губернія	Подільська губернія	Разом у Правобережжі
1862	174994	76888	214398	466280
1863			228795	228795
1864	175106	79434	214599	469139
1865	170858	81283	206849	458990

ВІДОМОСТІ
ПРО ІНОЗЕМНИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1800–1871 РР.

[748, с.311]

Іноземні колоністи	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія	Всього іноземних колоністів	% від загальної кількості
німці	589 сімей	663	5982	7224	79,8
поляки	86	212	35	333	3,56
чехи	3	47	980	1030	11,38
мазури	6			6	0,07
галичани	20	74	36	130	1,44
голландці	78			78	0,86
Французи	17	12	18	47	0,52
бельгійці	3			3	0,03
англійці	3			3	0,03
датчани		5		5	0,05
італійці	7			7	0,08
євреї	42	102	37	181	2,0
Всього сімей	844	1084	7122	9050	100
Душ чол. статі	1719	2129	18416	22264	
Душ жін. статі	1565	1965	18270	21800	
Всього душ	3284	4094	36686	44064	

ВІДОМОСТІ

ПРО ПОЛЬСЬКУ ОСВІТУ НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХІХ СТ. [426, с.277].

Установи	викладачі	допоміжний персонал	Учні
Кременецький ліцей	40	14	293
Гімназія і школа в Межиріцькому повіті	16	2	274
Школи в повітах	–	–	–
Житомирський	8	1	231
Луцький	8	1	223
Клеванський	8	1	100
Бердичівський	9	1	173
Любарський	9	1	140
Овруцький	9	1	183
Володимирський	9	1	88
Почаївський	9	1	69
Теофіпольський	10	1	144
Дубровицький	7	1	28
Разом	142	26	1946

Додаток 3-1

РОЗПОДІЛ

ЄВРЕЇВ ПО МІСТАХ, МІСТЕЧКАХ І СЕЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 60-Х РР. ХІХ СТ. [748, с.178]

Губернії	в містах	у містечках	в селах	разом
Київська	(13) 98032	(108) 123909	41518	263459
Подільська	(14) 70072	(124) 151124	25539	246735
Волинська	12) 69171	(147) 105228	36747	211146
Всього	(39) 237275	(379) 380261	103804	721146

ДИНАМІКА

**ЗРОСТАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕД ЖИТЕЛІВ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА МЕЖІ ХVІІІ– ХІХ СТ. [858, с.738]**

Роки	Купці		Міщани	
	Християни	Євреї	Християни	Євреї
1797	191	578	2593	13687
1799	147	220	8992	23573
1803	192	789	9052	24315

Додаток К

**ЗМІНИ ПИТОМОЇ ВАГИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕД
КУПЦІВ ТА МІЩАН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1801 Р.(ДАНІ
ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1801Р.) [859, с.510]**

Повіти	Купці		Міщани	
	Християни	Євреї	Християни	Євреї
Київський	300	12	5405	656
Васильківський	–	18	496	1878
Богуславський	88	–	2136	1937
Сквирський	–	11	791	1478
П'ятигірський	–	2	602	1811
Липовецький	3	–	5	1082
Махнівський	6	–	391	1121
Уманський	6	32	176	3248
Звенигородський	6	6	789	1689
Чигиринський	–	16	740	1388
Черкаський	23	15	1608	1771
Радомишльський	14	6	439	1474

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ
ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПОВІТАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В 1847 Р. (ЗГІДНО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1847 Р.) [858, с.739]**

Повіти	Чисельність євреїв
Житомирський	21 125
Овруцький	7 308
Новоград-Волинський	18 919
Старокостянтинівський	16 296
Рівненський	15 097
Заславський	14 111
Острозький	11 584
Дубенський	15 441
Кременецький	18 264
Луцький	12 417
Володимирський	14 866
Ковельський	9 029

Додаток М

**ЄВРЕЙСЬКІ ТОВАРИСТВА
В НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОМУ ПОВІТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ЗГІДНО ОКЛАДНОЇ КНИГИ 1847 Р.) [860, с.756]**

Назва єврейського товариства	Кількість єврейського населення
Новоград-Волинське	3139
Корецьке	3832
Любарське	3770
Полонське	2647
Остропільське	1417
Баранівське	893
Берездівське	774
Миропільське	865
Рогачівське	404
Романівське	344
Городницьке	427
Красноставське	246
Чарторийське	167

Додаток Н 1

**ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ, ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕНЦІ, ВІДСТАВНІ
СОЛДАТИ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1845 Р. [334, с.241]**

	Чол. стать	Жін. стать	Обидві статі
Державні селяни	85,000	84,000	169, 000
Селяни, приписані до воєнних поселень	26,000	26, 000	52, 000
Інші вільні звання, крім відставних солдатів	41,000	37,000	78,000
Відставні солдати, їхні дружини, діти	-	-	22,918
Безстроково відпускні нижчі чини	-	-	3,472
Усього	152, 000	147,000	325,390

Додаток Н 2

**ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК В КИЇВСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ У 1835–1845РР. [334, с.171]**

	Розквартирування в губернії родів військ				
	1835	1842	1843	1844	1845
Піхота	28,292	15,095	8,544	8,146	10, 897
Кавалерія	5,374	3,882	4,715	5,855	3,355
Артилерія	1,497	2,259	3,297	2,393	4,074
Інженерні	-	111	189	177	104
Сапери	3,664	2,739	3,645	3,658	3,984
Внутрішня сторожа	2,922	2,947	2,855		-
Поліцейські й кінно-етапні команди	-	-	-	3,815	3,817
Рухомих інвалідів	646	-	-	-	-
Відомство шляхів сполучення	-	-	127	106	106
Комісарські та провізійні чини	-	-	156	632	650
Військово-робітничі	-	258	556	548	464
Кантоністи	-	-	8,823	9,729	10,504
Всього	42, 065	25,291	32,859	35,059	37,935

Додаток II

**ПОЧАТКОВІ ЄВРЕЙСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ СТАНОМ НА КІНЕЦЬ 1854 Р. [129, арк. 48]**

Повіти з містами	Бет-мідраші		Хедери		Талмуд-тори		
	кількість	кількість	кількість	кількість	кількість	кількість	кількість
	закла- дів	учнів	закла- дів	учнів	учителів	закла- дів	учнів
Житомирський	-	-	55	933	55	-	-
Овруцький	10	709	-	-	-	-	-
Рівненський	26	1702	49	705	49	-	-
Дубненський	34	2049	36	620	36	-	-
Новоград-Вол.	33	1534	34	495	34	-	-
Старокостянтин.	25	1397	13	188	13	-	-
Острозький	28	1370	28	320	28	-	-
Кременецький	16	575	31	405	31	-	-
Ізяславський	28	1510	24	295	24	1	24
Луцький	20	640	20	180	20	-	-
В.-Волинський	16	1100	5	91	5	-	-
Ковельський	9	381	2	52	2	-	-
Всього	245	12967	297	4284	297	1	24

АНОТАЦІЯ

Кундельський В. В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 07. 00. 01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018.

У дисертації викладено результати дослідження про місце корінного населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. Обґрунтовано, що сутність, характер, особливості прояву взаємин українців регіону з представниками національних меншин, зокрема росіянами, поляками, євреями, іноземними колоністами, зумовлювалися експансією та приєднанням до Російської імперії, її суспільно-політичним і соціально-економічним устроєм, перенесенням кріпосництва й інкорпорацією в її державний організм.

Історіографічний аналіз засвідчив, що при наявності значної кількості наукових робіт, зокрема з проблем історії російсько-українських взаємин, російсько-польських, російсько-єврейських, в українській історичній літературі досі відсутні систематичні, комплексні наукові дослідження, присвячені міжнаціональним відносинам у Правобережжі наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст., предметом наукового інтересу в яких була характеристика місця і ролі корінного населення регіону в міжнаціональних взаєминах у динаміці активного імперіобудівництва та еволюції ставлення самодержавства до українців.

Обґрунтовано, що сутність і характер міжнаціональних відносин у Правобережній Україні, в центрі яких перебували українсько-російські взаємини, визначила російська експансія. Похідними самодержавної політики стало заперечення самобутності українського етносу, розгляд його як частини “русского міра” та прагнення стерти з лиця землі на її теренах все українське шляхом зросійщення українців. Політика російської влади носила

яскраво виразний антиукраїнський характер. Українці як корінний народ опинились в абсолютно безправному становищі. В усіх сферах суспільного життя господарями були росіяни, які залишили і навіть зміцнили позиції польських магнатів і шляхти, здійснювали національне та соціальне гноблення українців Правобережжя.

Відтворено механізми, зони і специфіку контактів титульного та інших етносів у політичному, соціально-становому, економічному, культурному і духовно-релігійному житті. Їх багаторівневність і складність визначалися доступністю до влади, соціально-становим поділом, суспільства, формами володіння та користування землею, утвердженням російського православ'я, російської мови й ігноруванням автентичності і руйнуванням національної ідентичності українців.

Простежено, як у межах імперського панування і самодержавних національно-політичних цінностей формувався мур українсько-російського непорозуміння та непримиренності. Наголошено на тому, що ключові позиції в різних сферах суспільного життя посіли національні меншини, передусім росіяни, поляки та євреї. Натомість на корінне селянське населення було перенесено найконсервативніше кріпосне право. За цих умов суперечності між українцями, росіянами та поляками (й значною мірою – євреями) перейшли у Правобережній Україні в латентну форму конфронтації і протиборства.

Розкрито політичні, етнодемографічні та ландшафтні зміни в розвитку міст. Вектор їх розвитку дедалі більш спрямовувався на деукраїнізацію шляхом наповнення в першу чергу росіянами, поляками, євреями тощо. В них утверджувались і консервувались феодальні-кріпосницькі порядки, мораль і права імперії, був зосереджений управлінський апарат, поліцейська і судова влада, численні війська, які не тільки забезпечували силове загарбання регіону, а й тримали в покорі корінних жителів і врощували всі сфери суспільного розвитку в імперській державний організм.

Наголошено, що іноземці (росіяни, поляки, євреї та ін.) заселили центри міст, витісняючи українців на їх окраїни та у передмістя, а ще більше – в сільську місцевість. Українці стараннями поляків і росіян остаточно у ХІХ ст. перетворились на типову селянську землеробську націю. Міста і містечка все більше деукраїнізувалися, а їх населення ставало дедалі неукраїнським, чужим для українців і, як правило, перестало захищати українські національні інтереси.

Військова присутність, військові поселення, розквартирування на території Правобережної України численних військових формувань забезпечували політичну, станову, економічну, а отже і нерівноправність українсько-російських відносин.

Зазначено, що ставлення до поляків у регіоні з боку російської влади зазнало істотної трансформації, яка пройшла в кілька етапів. Спочатку царизм пішов з ними на альянс і запровадив соціально-станову та етнорелігійну драбину, забезпечивши правами та пільгами російських і польських магнатів й більшість шляхти. Після придушення повстання 1830-1831 рр. царизм розгорнув наступ на польські вольності, яка обернулася як численними репресіями, так і організацією декласації численної шляхти. Однак і за таких обставин поляки зуміли зберегти своє привілейоване становище за рахунок переваги в земельній власності і потужного впливу римо-католицької церкви.

Доведено, що виявом гострого соціального і національного напруження стало посилення феодално-кріпосницької експлуатації українського селянства, а відтак – численні виступи селян, масові втечі їх з території Правобережжя в пошуках кращої долі. Особливого розмаху набув селянський рух на Поділлі, пов'язаний з іменем У. Кармелюка, через що самодержавство змушене було запровадити в губернії військовий стан.

Наголошено, що головними алгоритмами українсько-російсько-польсько-єврейських взаємин у Правобережжі виступали політична, економічна і духовно-культурна складові, вибудовані на тріаді “Народність,

православ'я, самодержавство". Проте, ставши панівною релігією, російське православ'я охопило лише ту частину світогляду, який в основному був орієнтована на соціальні відносини. Позаяк справжні вірування корінних мешканців, котрі закладалися тисячоліттями, не зникли, а увійшли на певний час в глибину їхніх душ, трансформувалися в інші ідеали.

З'ясовано перебільшеність у літературі драматизму і непоміченість проявів лояльності та позитивних тенденцій в українсько-польських і українсько-єврейських стосунках. Доведено, що насадження російської імперської моделі в міжнаціональних відносинах у Правобережжі були об'єктивно приречені і не мали перспективи.

Зроблено висновок, що з включенням Правобережної України до складу Російської імперії міжнаціональні відносини на його території набули яскравого нерівноправного, антиукраїнського спрямування. Попри всі складнощі корінні українці виявляли національну і соціальну стійкість, самовідданість і мужньо долали всі негаразди і труднощі, оберігали свої ментальні особливості – мову, культуру, традиції, історичне минуле, прагнення до державотворення.

Ключові слова: корінне населення, Правобережна Україна, українці, росіяни, поляки, євреї, сфери життя, царизм, інкорпорація, міжнаціональні відносини, нерівноправність, національне і соціальне напруження.

SUMMARY

Kundelsky V.V. An indigenous population of Right-bank Ukraine in interethnic relations at the end of the 18th – 60th years of the nineteenth century. – Manuscript of the rscholarly thesis.

Thesis for a candidate degree in historical sciences by specialty: 07.00.01. History of Ukraine. – Kamenets-Podilskyi Ivan Oguyenko National University. Kamianets-Podilsky, 2018.

The dissertation presents the results of the research on the place of the indigenous population of the Right-Bank Ukraine in interethnic relations at the end

of the 18th - 60's of the nineteenth century. It is substantiated that the essence, character, peculiarities of the manifestation of relations between Ukrainians of the region and representatives of national minorities, in particular Russians, Poles, Jews, foreign colonists, were determined by expansion and accession to the Russian Empire, its sociopolitical and socioeconomic structure, the transfer of serfdom and incorporation into its state body.

The historiographical analysis showed that in the presence of a significant number of scientific works, in particular on the problems of the history of Russian-Ukrainian relations, Russian-Polish, Russian-Jewish, in Ukrainian historical literature there are still no systematic, comprehensive scientific studies devoted to interethnic relations in the Right Bank in the late XVIII - 1960's. The subject of scientific interest was the description of the place and role of the indigenous population of the region in interethnic relations in the dynamics of active empire-building and volyutsiyi attitude to Ukrainian autocracy.

It is substantiated that the essence and nature of interethnic relations in the Right-Bank Ukraine, centered on Ukrainian-Russian relations, determined Russian expansion. Derivatives of autocratic politics were a denial of the identity of the Ukrainian ethnic group, its consideration as part of the "Russian measure" and the desire to wipe off the land in its territory all through the Ukrainian way of Russification of Ukrainians. The policy of the Russian government was clearly pronounced anti-Ukrainian. Ukrainians as indigenous people were in a completely disenfranchised position. Ukrainians as indigenous people were in a completely disenfranchised position. In all spheres of social life, the hosts were Russians, who left and even strengthened the positions of the Polish magnates and gentry, carried out the national and social oppression of the Ukrainians of the Right Bank.

The mechanisms, zones and specifics of the contacts of the titular and other ethnic groups in the political, social, state, economic, cultural and spiritual and religious life are restored. Their multilevelness and complexity were determined by the availability of power, social status, division, society, forms of possession and

use of land, the affirmation of Russian Orthodoxy, the Russian language, and the neglect of authenticity and the destruction of the national identity of Ukrainians.

It was traced how a wall of Ukrainian-Russian misunderstanding and intransigence was formed in the framework of imperial domination and autocratic national-political values. It was emphasized that national minorities, primarily Russians, Poles and Jews, took on key positions in various spheres of public life. Instead, the indigenous peasant population was moved to the most conservative serfdom. Under these conditions, the contradictions between Ukrainians, Russians and Poles (and to a large extent Jews) were transformed into the latent form of confrontation and confrontation in the Right-Bank Ukraine.

Political, ethno-demographic and landscape changes in urban development are revealed. The vector of their development was increasingly aimed at de-Ukrainianization by filling primarily Russians, Poles, Jews, and the like. In them, the feudal-feudal orders, the morals and rights of the empire were consolidated and preserved, the administrative apparatus, the police and the judiciary, and numerous troops were concentrated, which not only provided for the seizure of the region, but also held the humility of the indigenous people and integrated all spheres of social development into imperial state body.

It was emphasized that foreigners (Russians, Poles, Jews, etc.) settled the centers of cities, displacing Ukrainians in their suburbs and in the suburbs, and even more in the countryside. Ukrainians by the efforts of Poles and Russians finally in the XIX century. turned into a typical peasant farming nation. Cities and towns became increasingly de-Ukrainianized, and their populations became increasingly non-Ukrainian, alien to Ukrainians and, as a rule, ceased to defend Ukrainian national interests.

Military presence, military settlements, quartering in the territory of the Right-bank Ukraine of numerous military formations provided political, economic, and, therefore, unequal Ukrainian-Russian relations.

It is noted that the attitude of Poles in the region on the part of the Russian authorities has undergone a significant transformation, which took place in several

stages. At first, tsarism went with them to the alliance and introduced a social-stagnant and ethno-religious ladder, providing rights and privileges of Russian and Polish magnates and most gentry. After suppressing the uprising of 1830-1831, tsarism launched an offensive against Polish liberties, which turned into numerous repressions and the organization of the declassification of numerous gentry. However, under such circumstances, the Poles managed to maintain their privileged position due to the advantages of land ownership and the powerful influence of the Roman Catholic Church.

It has been proved that the intensification of the feudal-feudal exploitation of the Ukrainian peasantry and, consequently, the numerous petitions of the peasants, the mass exodus of them from the territory of the Right Bank in search of a better fate, was a manifestation of the sharp social and national tension. Of particular scope was the peasant movement in Podillia, associated with the name of U. Karmelyuk, because of which the autocracy was forced to introduce in the province of military status.

It was emphasized that the main algorithms of the Ukrainian-Russian-Polish-Jewish relations in the Right Bank were political, economic and spiritual-cultural components, built on the triad "Nationality, Orthodoxy, autocracy". However, becoming a dominant religion, Orthodoxy covered only that part of the worldview, which was mainly focused on social relations. Since the true beliefs of the indigenous people, laid for millennia, did not disappear, but entered for a certain time in the depths of their souls, transformed into other ideals.

The exaggeration in the literature of drama and unobservable manifestations of loyalty and positive tendencies in the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Jewish relations has been found out. It has been proved that the planting of the Russian imperial model in interethnic relations in the Right Bank was objectively doomed and had no prospects.

It is concluded that with the inclusion of the Right-Bank Ukraine in the Russian Empire, interethnic relations in its territory have acquired a vividly unequal, anti-Ukrainian orientation. Despite all the difficulties, the indigenous

Ukrainians showed national and social stability, dedication and courageously overcame all the hardships and difficulties, protected their mental features - language, culture, traditions, historical past, aspiration for state creation.

Key words: indigenous population, Right-bank Ukraine, Ukrainians, Russians, Poles, Jews, spheres of life, autocracy, incorporation, interethnic relations, inequality, national and social tensions.